

એમાંનાં પહેલાં પચાસ સૂત્રો “મૂલપણ્યાસક” તરીકે પ્રસિદ્ધ છે. આનો અનુવાદ અધ્યાપક કેસંખીએ લિન્ન લિન્ન સમયે કટકે કટકે કરી આપ્યો હતો. એ અનુવાદ ફરીવાર સળંગ તપાસી જવાનો એમનો વિચાર હતો. પણ તેમને રશિયાની રાજધાનીમાં ‘એકેડેમી ઓફ સાયન્સિસ’ તરફથી ચાલતા ખૌદ સંસ્કૃતિના અધ્યયન માટેની ખાસ સંસ્થામાં કામ કરવા જવાનું થયું. ત્યાંથી આવીને તેઓ પૂર્ણ—સ્વાતંત્ર્યની લડતમાં જોડાયા. એટલે આ અનુવાદ ઉપર ફરીવાર નજર ફેરવી જવાને જે સમય જરૂરનો હતો તે તેમને મળ્યો નહિ. ધર્માનંદજીની અનુવાદ કરવાની ચોકસાઈ સર્વવિશ્રુત છે. છેલ્લી ધડી સુધી ફરીફરી તપાસે નહિ ત્યાંસુધી તેમને સતોષ થતો નથી. પણ અનુવાદ ધર્માનંદજીનો છે એટલે સામાન્ય રીતે વાચકોને એ સતોષકારક હોય જ.

આજના અહિંસાયુદ્ધમાં અહિંસા કે અવેરને મોખરે રાખનાર એ ધર્મનું—જૈન અને શુદ્ધ ધર્મનું—અધ્યયન સામાન્ય જનતાને પણ રોચક થઈ પડ્યું છે. પાલી ભાષાના વિદ્યાર્થીઓને તો મન્નિઝમનિકાયનો આ અનુવાદ વિશેષ લાલકારી નીવડવાનો છે. અ. ધર્માનંદ કેસંખીએ વિદ્યાપીઠ પ્રત્યેના પોતાના પ્રેમને લીધે મન્નિઝમનિકાયનું આ રૂપાંતર અમને સોંપ્યું તે માટે તેમનો ખાસ આભાર માનવો ઘટે છે. તેમણે કરેલાં મરાઠી ભાષાંતરનો ગુજરાતી અનુવાદ દક્ષિણામૂર્તિવાળા ભાઈ ભારદ્વાજ વિદ્યાંસે કરી આપ્યો, તેમનો પણ આભાર માનવાની આ તક લઈએ છીએ.

અનુક્રમણિકા

	૫૪
નવેદન	૨
[૧. મૂલપરિચાયવગ્ગ]	૧
૧ મૂલપરિચાયસુત	૧
૨ સખ્ખાસવસુત	૧
૩ ધમ્મદાયાદસુત	૧૪
૪ બયભેરવસુત	૨૦
૫ અનંગલસુત	૨૬
૬ આકખેયસુત	૩૧
૭ વત્યૂપમસુત	૪૧
૮ સલ્લેખસુત	૪૭
૯ સગ્ગાદિટ્ઠિસુત	૫૧
૧૦ સતિપટ્ટાનસુત	૧૧
[૨. સીહનાદવગ્ગ]	૭૫
૧૧ ચૂળસીહનાદસુત	૭૫
૧૨ મહાસીહનાદસુત	૮૦
૧૩ મહાદુકખકખન્ધસુત	૯૪
૧૪ ચૂળદુકખકખન્ધસુત	૧૦૧
૧૫ અનુમાનસુત	૧

૧૬ ચેતોખિલ્લસુત	.	.	.	૧૧૦
૧૭ વનપાલ્યસુત	.	.	.	૧૧૩
૧૮ મધુપિન્ડિકસુત	.	.	.	૧૧૫
૧૯ દેખાવિતકસુત	.	.	.	૧૨૦
૨૦ વિતકસંહાનસુત	.	.	.	૧૨૫
[૩. ઔપરમવગ્ગ]	.	.	.	૧૨૬
૨૧ કકચૂપમસુત	.	.	.	૧૨૬
૨૨ અલ્લગદૂપમસુત	.	.	.	૧૩૬
૨૩ વરમીકસુત	.	.	.	૧૪૭
૨૪ રથવિનીતસુત	.	.	.	૧૫૦
૨૫ નિવાપસુત	.	.	.	૧૫૭
૨૬ અરિયપરિચેતનસુત	.	.	.	૧૬૨
૨૭ ચૂળદત્તિપદોપમસુત	.	.	.	૧૭૪
૨૮ મદાદત્તિપદોપમસુત	.	.	.	૧૮૩
૨૯ મદાસારોપમસુત	.	.	.	૧૮૬
૩૦ ચૂળસારોપમસુત	.	.	.	૧૯૪
[૪. મદાયમકવગ્ગ]	.	.	.	૧૯૭
૩૧ ચૂળગોસિંઝમુત	.	.	.	૧૯૭
૩૨ મદાગોસિંઝમુત	.	.	.	૨૦૪
૩૩ મદામેપાલકમુત	.	.	.	૨૧૦
૩૪ ચૂળમેપાલકમુત	.	.	.	૨૧૩
૩૫ ચૂળસચ્ચમુત	.	.	.	૨૧૬
૩૬ મદાસચ્ચમુત	.	.	.	૨૨૫
૩૭ ચૂળતપદાસજીવમુત	.	.	.	૨૩૮
૩૮ મદાતપદાસજીવમુત	.	.	.	૨૪૨
૩૯ મદાઅરસપુરમુત	.	.	.	૨૫૦
૪૦ ચૂળઅરસપુરમુત	.	.	.	૨૫૫
[૫. ચૂળયમકવગ્ગ]	.	.	.	૨૫૭

૪૧ સાક્ષ્યક્રમ	૨૫૭
૪૨ વેરંજક્રમ	૨૬૦
૪૩ મહાવેદલ્લક્રમ	૨૬૧
૪૪ ચૂળવેદલ્લક્રમ	૨૬૮
૪૫ ચૂળધર્મસમાદાનક્રમ	૨૭૭
૪૬ મહાધર્મસમાદાનક્રમ	૨૮૧
૪૭ વીમંસક્રમ	૨૮૭
૪૮ ઠાસ બિયક્રમ	૨૯૦
૪૯ બ્રહ્મનિમન્તાણિક્રમ	૨૯૪
૫૦ ભારતજનનિયક્રમ	૨૯૯
પરિશિષ્ટ	૩૦૫
પેશ	૩૦૯
શુદ્ધિપત્ર	૩૩૩

વર્ગ ૧લો

૧

મૂલપરિચાયસુત્ત

એવું મેં સાંભળ્યું છે. એક સમયે ભગવાન ઉચ્છૃંહા નામના ગામ પાસે આવેલા મુલગ ઉદ્યાનમાં ભવ્ય શાલવૃક્ષ નીચે વસતા હતા. ત્યાં ભગવાને ભિક્ષુઓને કહ્યું:

“હે ભિક્ષુઓ, આર્યપુરુષોનો જેણે સહવાસ નથી સેવ્યો, જેની આર્યધર્મમાં ગતિ નથી, જેણે આર્યધર્મનું શિક્ષણ લીધું નથી, જેણે સત્પુરુષોની સેવા કરી નથી, સત્પુરુષધર્મનો જેને અધિકાર નથી, સત્પુરુષધર્મનું જેને શિક્ષણ મળ્યું નથી એવો સામાન્ય માણસ, પૃથ્વી છે એવી કલ્પના કરે છે, અને એવી કલ્પના કરીને પૃથ્વી સંબંધે (જોડી) સમજણ કરી લે છે; પૃથ્વીમાં પોતે છે એમ સમજે છે, પૃથ્વીમાંથી ઉત્પન્ન થયો એમ સમજે છે, પૃથ્વી મારી છે એમ સમજે છે, અને પૃથ્વી માટે આનંદિત થાય છે. આમ થવાનું કારણ શું? કારણકે આ માણસને સાચો બોધ થયો નથી એમ હું કહું છું.”

“તે આપ, તેજ, વાયુ, પ્રાણી, દેવ, પ્રજાપતિ, બ્રહ્મા, આભસ્સરદેવ, સુભદ્રિણદેવ, વેહાદ્વદેવ, અભિશૂ, આકાશાનં-
ચાયતન, વિઝ્ઞાણચાયતન, આકિંચંઝચાયતન નેવસઝ્ઞાના
સઝ્ઞાયતન, દષ્ટ, શ્રુત, અનુભૂત, વિજ્ઞાત, એકત્વ, નાનાત્વ,
સર્વવસ્તુજાત અને નિર્વાણ પૈકી કોઈ એકાદ વસ્તુ માટે ખોટી
સમજણ કરી લે છે, તેમાં પોતે છે એમ સમજે છે, તેમાંથી
પોતે ઉત્પન્ન થયો એમ સમજે છે, તે પોતાની છે એમ સમજે
છે, અને તે માટે આનંદિત થાય છે. આમ થવાનું કારણ
શું? કારણકે તે માણસને હજી સાચો બોધ થયો નથી
એમ હું કહું છું.

“પરંતુ જે માણસ નિર્વાણમાર્ગ ઉપર ચાલે છે, જેને
આપણે ‘સેખ’ કહીએ છીએ, જે શ્રેષ્ઠ નિર્વાણપદ પ્રાપ્ત
કરવાની આતુરતા ધરાવે છે તે માણસ ઉપર અતાવેલી બધી
વસ્તુઓ માટે ખોટી કલ્પના કરતો નથી; પરંતુ તે વસ્તુઓ
પૈકી કોઈ એક વસ્તુમાં પોતે છે, પોતે તે વસ્તુથી ભિન્ન છે,
અથવા તે વસ્તુ પોતાની છે એમ સમજે છે, અથવા તો તે
વસ્તુમાં આનંદ માને છે. આમ થવાનું કારણ શું? કારણકે
આ માણસને હજી શીખવાનું છે (બોધ પ્રાપ્ત કરી લેવાનો છે)
એમ હું કહું છું.

“પરંતુ જે અરહન્ત ક્ષીણપાપ હોય, કૃતકૃત્ય થયો હોય,
જેણે બ્રહ્મચર્ય પાળ્યું હોય, જેણે તૃણાનો ત્યાગ કર્યો હોય,
જેણે સદર્યની પ્રાપ્તિ કરી લીધી હોય, જેણે ભવબંધનનો
ઉચ્છેદ કર્યો હોય, અને જે સમ્યક્ જ્ઞાન વડે વિમુક્ત થયો
હોય, તે આ બધી વસ્તુઓ યથાર્થ રીતે સમજીને તેમને માટે
ખોટી સમજણ કરી લેતો નથી; તે વસ્તુઓમાં પોતે છે, તેમાંથી

પોતે ઉત્પન્ન થયો, અથવા તો તે વસ્તુઓ પોતાની છે, એમ તેને લાગતું નથી. તે તે વસ્તુઓનું અભિનંદન કરતો નથી. આનું કારણ શું? કારણકે તેને પૂર્ણ બોધ થયો છે એમ હું કહું છું. કામનો નાશ કરીને તે નિષ્કામ થયો છે, દેવનો ક્ષય કરીને તે અદેષ્ટા થયો છે, અને મોહનો ક્ષય કરીને તે પૂર્ણ જ્ઞાતી થયો છે.

“તથાગત પણ આ વસ્તુઓ માટે ખોટી સમજણ કરી લેતો નથી. તે વસ્તુઓમાં પોતે છે, તે વસ્તુઓથી પોતે ઉત્પન્ન થયો, તે વસ્તુઓ મારી છે, એમ તે સમજતો નથી. તે વસ્તુઓનું તે અભિનંદન કરતો નથી; કારણકે તથાગતને પૂર્ણ બોધ થયો છે એમ હું કહું છું; કારણકે સર્વ તૃપ્તિઓનો ક્ષય કરીને અત્યંત શ્રેષ્ઠ સમ્યક્ સંબોધિની તથાગતે પ્રાપ્તિ કરી લીધી છે એમ હું કહું છું.”

આ પ્રમાણે ભગવાન બોલ્યા. તે ભિક્ષુઓએ ભગવાંતનાં બાપણનું અભિનંદન ન કર્યું.

મૂલપરિચાયમુત્ત સમાપ્ત

ટીકા

મૂલપરિચાય:—બધા પદ્ધતિનું આદિકારણ અથવા આદિકારણ સંબંધિનો ઉપદેશ એવો આ સંપદનો અર્થ થાય છે.

ઉક્કર્ષ:—ઉક્કર્ષ (ઉલ્કા) એટલે મરાણ. તે ખારણ કરીને (ઠા=સ્થા) બાંધેલું આ મોટું ગામ હતું; અટ્ટકયામાં લખેલું છે કે સારું મુદ્દતે વીતી ન જાય માટે રાત્રે મરાણો સંજગાવીને તેના અજવાળામાં આ ગામ બાંધવામાં આવ્યું હતું.

સામાન્યતઃ આ સુતના ચાર વિભાગ પાડી શકાય. પહેલાં સામાન્ય માણસને, બીજા સેખને, ત્રીજા અરહન્તને અને ચોથા તથાગતને (બુદ્ધને) ઉપદેશેલો છે. પૃથ્વીથી માંડીને નિર્વાણ સુધીની બધી વસ્તુઓ સંબંધે ગેરસમજણ કરી લઈને, તેમાં પોતે છે, તેમાંથી પોતે ઉત્પન્ન થયેલો છે, અથવા તો તે વસ્તુઓ મારી પોતાની છે એવી સમજણ સામાન્ય મનુષ્ય (પુથુજન-પૃથગ્જન) કરી લે છે; અને આ વસ્તુઓમાં તે આનંદ મેળવે છે. કારણકે તેને નિર્વાણમાર્ગનો જરા પણ બોધ થયેલો હોતો નથી.

સેખ (સંં વૈદ્ય) એટલે શિક્ષણને પાત્ર. સોતાપન્ન, સકદાગામી અને અનાગામી એ ત્રણે શિક્ષણને પાત્ર છે. અર્હન્તમાર્ગે પહોંચેલ મનુષ્ય પણ શિક્ષણને પાત્ર છે એમ સમજવું જોઈએ. કારણ કે તેને અર્હન્તલની પ્રાપ્તિ કરી લેવાની હોય છે. દેહમાં, કહીએ તો સોતાપાપત્તિ માર્ગથી તે અર્હન્તમાર્ગ સુધીમાંની કોઈ પણ કક્ષાએ પહોંચેલા સત્પુરુષ સેખ કહેવાય છે. પરંતુ અર્હન્તલ પ્રાપ્ત કર્યા પછી તે અસેખ થાય છે. એટલે હવે પછી તેને શીખવાની જરૂર રહેતી નથી. સેખ પૃથ્વી, આપ વગેરે સર્વ પદાર્થ બરાબર સમજે છે. પરંતુ આ વસ્તુઓમાં પોતે છે, તે વસ્તુઓમાંથી પોતે ઉત્પન્ન થયો છે, તે વસ્તુઓ મારી છે, એમ તે સમજે છે. તે આ વસ્તુઓનું અભિનંદન કરે છે, કારણકે માન(મન્યના)નો સમૂહો નારા થયેલો ન હોવાથી તેને પૂર્ણ બોધ થયેલો હોતો નથી.

અરહન્ત આ બધી વસ્તુઓને યથાર્થ રીતે સમજે છે, એટલું જ નહિ પરંતુ તેમાં પોતે છે, તેમાંથી પોતે ઉત્પન્ન થયો છે, અથવા તો તે મારી પોતાની છે એમ સમજતો નથી. કિંવા તે તેમનું અભિનંદન કરતો નથી. તેનાં ચાર કારણો છે:—(૧) તેને પૂર્ણ બોધ થયો હોય છે, (૨) તેની કામ-વાસનાઓનો ક્ષય થયો હોય છે, (૩) દ્વેષનો ક્ષય થયેલો હોય છે, અને (૪) મોહનો ક્ષય થયેલો હોય છે. તથાગત અને અરહન્તમાં તફાવત નથી. અરહન્તને માટે આ જે ૧૨ કારણો બતાવેલાં છે તેને બદલે તથાગતના આનાભાવનાં જે જ

કારણે। બતાવેલાં છે:—(૧) તેણે નણવાનેનું નણી લીધું છે, અને (૨) તેને સમ્યક્ સંબોધિની પ્રાપ્તિ થઈ છે. બોધિ (બોધ) ત્રણ ભવની છે: સમ્યક્સંબોધિ, પ્રત્યેકબુદ્ધબોધિ અને શ્રાવકબોધિ. જે સત્પુરુષ આચાર્યની મદદ સિવાય જગતના કલ્યાણને અર્થે નિર્વાણનો માર્ગ શોધી કાઢે છે, અને અત્યંત લાગણીપૂર્વક તેનો ઉપદેશ કરે છે, તેના બોધને સમ્યક્સંબોધિ કહેવામાં આવે છે. જે સત્પુરુષ આચાર્યની મદદ વગર નિર્વાણમાર્ગ શોધી કાઢે છે, પરંતુ ઘોડાને તેનો ઉપદેશ કરવાની ખટપટમાં બિતરતો નથી તેને પ્રત્યેકબુદ્ધ કહેવામાં આવે છે, અને તેના બોધને પ્રત્યેકબુદ્ધબોધિ કહેવામાં આવે છે. શ્રાવક એટલે બુદ્ધનો શિષ્ય. બુદ્ધનો ઉપદેશ સાંભળીને, બુદ્ધની સેવા કરીને, બુદ્ધે બતાવેલા માર્ગનું અનુસરણ કરીને તેને નિર્વાણનો સાક્ષાત્કાર થાય છે. તેના બોધને અથવા તેના સાક્ષાત્કારને શ્રાવકબોધિ કહેવામાં આવે છે.

લગભગ બધાં સૂત્રોને અત્તે બિહુઓએ અથવા તો બીજા દોષી આવકે લગવાનું અભિનંદન ક્યું એવું વાક્ય આવે છે. અહીં બ્રાહ્મી લિપિમાં લખેલા પુસ્તકમાં પણ ‘તે મિત્તલ મગવતો ભાસિતં બમિનંદુ તિ’ એવો પાઠ છે. પરંતુ સિંહલી પાઠ ન આ જગ્યાએ અમને વધારે યોગ્ય લાગે છે. કારણ અટ્ટકયાચાર્યે આ ન સિંહલી પાઠને અનુસરીને વિવરણ ક્યું છે. ખાંચસો બ્રાહ્મણે બુદ્ધના શિષ્ય થયા ને તેમણે બિહુસંઘમાં પ્રવેશ કર્યો. તેમને લાગતું કે પોતે યથાર્થ રીતે બધા શબ્દો નહોતે, વ્યાકરણમાં પોતે કુશળ છે. તેમના ગર્વનું દરણ કરવા માટે લગવાને આ ઉપદેશ આપ્યો. અને આ ઉપદેશ તેમને ગળે ન બિતર્યો એટલે તેમણે લગવાનું અભિનંદન ન ક્યું એમ અટ્ટકયાચાર્યનું કથન છે.

સમજ્યાસવસુત

એમ મેં સાંભળ્યું છે. એકવાર ભગવાન સાવધાની (શ્રવસ્તી) માંના જોતવનમાં અનાથપિંડિકના આરામમાં રહેતા હતા. ત્યાં ભગવાન ભિક્ષુઓને ઉદ્દેશીને બોલ્યા :

“હે ભિક્ષુઓ, સર્વ આસવોનું (આશ્રવોનું) સંયમન કરવાનો ઉપાય હું તમને કહું છું તે બરાબર ધ્યાનપૂર્વક સાંભળો.

“જે સમજનારો અને જોનારો હોય છે તેના, જ આસવોનો ક્ષય થાય છે. ન સમજનાર અને ન જોનારના આસવોનો ક્ષય થતો નથી. કઈ બાબત સમજનાર અને કઈ બાબત જોનારના આસવોનો ક્ષય થાય છે? સાવધાનતાથી વિચાર કરવાની પદ્ધતિ કઈ, અને અસાવધાનતાથી વિચાર કરવાની પદ્ધતિ કઈ, એ જે બાંહે છે તેના જ આસવોનો ક્ષય થાય છે. અસાવધાનતાથી વિચાર કરનાર મનુષ્યને પહેલાં નથી હોતા એવા આસવો ઉત્પન્ન થાય છે, અને જે આસવો હોય છે તે વૃદ્ધિ પામે છે. પણ જે સાવધાનતાથી વિચાર કરે છે તેને પહેલાં ન હોય એવા આસવો (નવો આસવો) ઉત્પન્ન થતા નથી અને ઉત્પન્ન થયેલા આસવો નાશ પામે છે.

“હે ભિક્ષુઓ, કેટલાક આસવો તત્ત્વગ્રાહી, કેટલાક સંયમથી, કેટલાક ઉપયોગી વસ્તુઓના સેવનથી, કેટલાક

સંહનંશીલતાથી, કેટલાંક પરિવર્જનથી, કેટલાંક વિનોદથી અને કેટલાંક ભાવનાથી નાશ પામે છે.

“હે ભિક્ષુઓ, કોઈ અસ, આર્યોના સંહવાસમાં ન રહેલો, આર્યધર્મનું જ્ઞાન ન પામેલો, સત્પુરુષનું દર્શન ન કરનાર, અને સત્પુરુષધર્મનું શિક્ષણ ન પામેલો પૃથગ્જન કઈ વસ્તુઓનું ચિંતન કરવું અને કઈ વસ્તુઓનું ચિંતન ન કરવું તે જાણતો નથી; અને આ ન જાણવાને લીધે ચિંતન ન કરવા જેવી વસ્તુઓનું ચિંતન કરે છે, અને ચિંતન કરવા જેવી વસ્તુઓનું ચિંતન કરતો નથી. (જેનાથી કામાસવ, ભવાસવ અને અવિજ્ઞાસવ ઉત્પન્ન થાય અને વૃદ્ધિ પામે એવી વસ્તુઓનું ચિંતન ન કરવું; અને જેનાથી આ આસવો ઉત્પન્ન ન થાય અથવા તો ઉત્પન્ન થાય તો જેનાથી નાશ પામે એવી વસ્તુઓનું ચિંતન ઇષ્ટ છે.) આ રીતે યોગ્ય વસ્તુઓનું ચિંતન ન કરવાથી પહેલાં ન હોય એવા નવા આસવો ઉત્પન્ન થાય છે અને ઉત્પન્ન થયેલા આસવો વૃદ્ધિ પામે છે. તે અસાવધાનતાથી આંવો વિચાર કરે છે: હું પૂર્વજન્મમાં ઉત્પન્ન થયો હતો કે નહિ, હું શું હતો, ‘કેવો’ હતો, પહેલાં કેવો થયો અને પછી કેવો થયો, આવતા જન્મમાં શું થઈશ, કેવો થઈશ. અથવા પ્રસ્તુત જન્મસંબંધે જ તેને શંકા ઉત્પન્ન થાય છે: ‘હું કેવો છું, હું છું કેમ, હું નથી કેમ, આ આત્મા ક્યાંથી આવ્યો અને તે ક્યાં જશે?’ આ રીતે અસાવધપણે વિચાર કરતાં કરતાં તીચેમાંની કોઈ એક દષ્ટિ ઉત્પન્ન થાય છે. (૧) મારામાં આત્મા છે એવી તેની ખાતરી થાય છે, અથવા (૨) મારામાં આત્મા નથી એવી તેની દૃઢ ખાતરી થાય છે, (૩) આત્માથી જ આત્માને ઝોળાવું છું, (૪)

આત્માથી જ આત્માના અભાવને જાણું છું, અથવા (૫) અનાત્માથી જ આત્માના અભાવને જાણું છું, એવી તેની દષ્ટિ થાય છે, અથવા તે એમ સમજે છે કે (૬) આ જે ખોલનારો અને અનુભવનારો મારો આત્મા જુદીજુદી જગ્યાએ સારાં-નરસાં કર્મોનાં ફળ અનુભવે છે તે નિત્ય છે, ધ્રુવ છે, શાશ્વત છે, અવિપરિણામધર્મી છે. તે સર્વદા એવો જ રહેવાનો છે, જ્ઞાને જ દષ્ટિનું જંગલ, દષ્ટિનું કાન્તાર, દષ્ટિનો વિપર્યાસ, દષ્ટિનું સ્પંદન અને દષ્ટિનું બંધન કહે છે. આ બંધનથી બંધાયેલો અસજ્જન જન્મ, જરા, મરણ, શોક, પરિદેવ, દુઃખ, દૌર્ભાગ્ય, ઉપાયાસ વગેરેથી મુક્ત થતો નથી.

“પરંતુ, સુજ્જન જે વસ્તુનું ચિંતન ન કરવું જોઈએ તેનું ચિંતન કરતો નથી, અને જે વસ્તુનું ચિંતન કરવું જોઈએ તે વસ્તુનું ચિંતન કરે છે. આથી ન હોય એવા નંદા આસવો ઉત્પન્ન થતા નથી, અને ઉત્પન્ન થયેલા આસવો નાશ પામે છે. તે દુઃખ ક્યું છે તેનો વિચાર કરે છે, દુઃખનો સમુદય કયો, દુઃખનો નિરોધ કેમ થાય છે, અને દુઃખનિરોધનો માર્ગ કયો, એનો બરાબર વિચાર કરે છે. આથી દેહાત્મદષ્ટિ, કુશંકા અને ઉપવાસવત ઉપરનો વિશ્વાસ એ ત્રણ બંધનો નાશ પામે છે. તત્ત્વદષ્ટિથી નાશ પામનારા આ આસવો છે.

“હવે સંયમથી નાશ પામનારા આસવો કયા એ કહું છું. ચક્ષુ, શ્રોત્ર, ઘ્રાણ, જિહ્વા, કાય અને મન—આ છ ઇન્દ્રિયોનું દમન ન કરવામાં આવે તો આઘાતકારક અને સંતાપકારક આસવો ઉત્પન્ન થવાનો સંભવ હોય છે; આ છ ઇન્દ્રિયોના દમનથી તે ઉત્પન્ન થતા નથી. આવા આસવોને સંયમથી નાશ પામનારા આસવો કહેવામાં આવે છે.

“દેહોપયોગી વસ્તુઓનું” સેવન કરવાથી નાશ પામનારા આસવો કયા છે એ હું હશે કહું છું. (૧) આંધર્મને અનુસરનારો ‘ભિક્ષુ’ સાવધાનતાથી વિચાર કરીને ચીવરનો (ભિક્ષુવસ્ત્રનો) ઉપયોગ કરે છે. શીત, ઉષ્ણ, ડાંસ, માખીઓ, પવન, તડકો અને સાપના સંપર્કનો પ્રતિબંધ કરવાના હેતુથી તે ચીવરનો ઉપયોગ કરે છે. લજ્જા ઢાંકવાનો પણ ચીવર ધારણ કરવામાં તેનો ઉદ્દેશ હોય છે. (૨) તે સાવધાનતાથી વિચાર કરીને પિંડપાત (અંજ) ગ્રહણ કરે છે. રમવામાં કુશલ થવા માટે, મદોન્મત થવા માટે, અથવા શરીર સુશોભિત કરવા માટે તે અન્નનું સેવન કરતો નથી. ઇહલોકની યાત્રા આત્મા કરે, દુઃખની બાધા ન થાય, અને બ્રહ્મચર્યને અનુગ્રહ થાય એટલો જ તેનો ઉદ્દેશ હોય છે. (જમતી વખતે) તે એવો વિચાર કરે છે કે આ અન્ન વડે હું જૂખનું દુઃખ દૂર કરીશ, પરંતુ વધારે ખાઈને નવીન પીડા ઊભી કરવાનો નથી; મારો વ્યવસાય બરાબર ચાલશે, હું લોકોમાં નિંદ્રા નહિ બનું ને મને સ્વાસ્થ્ય મળશે. (૩) તે બરાબર વિચાર કરીને રહેવાની જગ્યાનો ઉપયોગ કરે છે. શીત, ઉષ્ણ, ડાંસ, માખીઓ, પવન, તડકો અને સાપની બાધા ન થાય, જુદીજુદી ઋતુઓની બાધા ન થાય, અને એકાંતનું મુખ મળે એટલા માટે જ તે રહેવાની જગ્યાનો ઉપયોગ કરે છે. (૪) બરાબર વિચાર કરીને તે ઔષધોનો ઉપયોગ કરે છે. રોગથી ઉત્પન્ન થયેલ વેદના નાશ પામે અને શરીર નીરોગી રહે એટલા જ માટે તે ઔષધ લે છે. આ ચાર પદાર્થ — ચીવર, પિંડપાત, સેનાસન (રહેવાની જગ્યા); બેસજી

(ઔષધ) — નું મિતપણે જે સેવન ન કરવામાં આવે તો જે આસવો ઉત્પન્ન થાય તે આના પરિમિત ઉપભોગથી ઉત્પન્ન થતા નથી. આવા આસવોને ઉપભોગથી નાશ પામનારા આસવો કહેવામાં આવે છે.

“ હવે સહનશીલતાથી નાશ પામનારા આસવો કયા કયા છે તે કહું છું. ધર્મને અનુસરનારો બિહુ બરાબર વિચાર કરીને શીત, ઉષ્ણ, બ્રૂખ, તરસ, અને ડાંસ, માળીઓ, પવન, તડકો અને સાપનો સંસર્ગ, બીજાં જે બોલેલા ખરાબ શબ્દો, શારીરિક વેદના વગેરે ખૂબ ધીરજથી સહન કરે છે. આવે પ્રસંગે સહનશીલતા ધારણ ન કરવાથી જે આસવો ઉત્પન્ન થવાનો સંભવ છે તે ઉત્પન્ન થતા નથી. આવા આસવોને સહનશીલતાથી નાશ પામનારા આસવો કહેવામાં આવે છે.

“ હવે પરિવર્જનથી નાશ પામનારા આસવો કયા તે કહું છું. ધર્મનું અનુસરણ કરનાર બિહુ બરાબર વિચાર કરીને ઉન્મત્ત હાથી, લડકેલો ઘોડો, મારકણી બળદ, હડકાયું કૂતરું, સર્પ, રથાણુ, કાંટા, ખાડો, કરાડ, ગઠર, ગંધારું, ખાખોચિધું વગેરે પદાર્થોનું પરિવર્જન કરે છે. જે ખરાબ આસન ઉપર બેસવાથી, જે ખરાબ જગ્યાએ ફરવાથી, જે ખરાબ મિત્રોની સંગતિ સેવવાથી ડાહ્યા લોકો આપણને દોષ દે, આપણે માપમાં પડ્યા એવું તેમને લાગે, એવું આસન, એવી જગ્યા, અને એવા દુષ્ટ મિત્રને તે વિચારપૂર્વક છોડી દે છે. આવી વસ્તુઓ જે તે ન છોડી દે તો તેનાથી જે આસવો ઉત્પન્ન થાય તે આ વસ્તુઓના વર્જનથી ઉત્પન્ન થતા નથી. આવા આસવોને પરિવર્જનથી નાશ પામનારા આસવો કહે છે.

૧૧. “ હવે વિનોદનથી નાશ પામનારા આસવો કહું છું. ધર્મને અનુસરનાર લિક્ષુ બરાબર વિચાર કરીને ઉત્પન્ન થયેલા કામવિતર્કનો નાશ કરે છે, દ્વેષવિતર્કનો નાશ કરે છે, અને વિહંસાવિતર્કનો નાશ કરે છે. આ વિતર્કનો નાશ ન કરવાથી જે વિધાતકારક અને સંતાપકારક આસવો ઉત્પન્ન થાય તે ઉત્પન્ન થતા નથી. આવા આસવોને વિનોદનથી નાશ પામનારા આસવો કહેવામાં આવે છે.

“ હવે ભાવનાથી નાશ પામનારા આસવો કયા તે કહું છું. ધર્મને અનુસરનાર લિક્ષુ સ્મૃતિ, ધર્મપ્રવિચય, વીર્ય, પ્રીતિ, પ્રસન્નિધિ, સમાધિ અને ઉપેક્ષા આ સાત સંબોધ્યગોની ભાવના કરે છે. એકાન્તવાસ, વિરાગ, નિરોધ અને નિર્વાણની પ્રાપ્તિ થાય એ રીતે આ સંબોધ્યગોની તે ભાવના કરે છે. આની ભાવના ન કરવાથી જે વિધાતકારક અને સંતાપકારક આસવો ઉત્પન્ન થાય તે આ ભાવનાથી ઉત્પન્ન થતા નથી. આવા આસવોને ભાવના વડે નાશ પામનારા આસવો કહે છે.”

“ જે ભિક્ષુના તત્ત્વજ્ઞાનથી નાશ પામનારા આસવો તત્ત્વજ્ઞાનથી નાશ પામે, સંયમનથી નાશ પામનારા આસવો સંયમથી નાશ પામે, ચીવરાદિ વસ્તુઓના સેવનથી નાશ પામનારા આસવો તે વસ્તુઓના સેવનથી નાશ પામે, સહનશીલતાથી નાશ પામનારા આસવો સહનશીલતાથી નાશ પામે, પરિવર્જનથી નાશ પામનારા આસવો પરિવર્જનથી નાશ પામે, વિનોદનથી નાશ પામનારા આસવો વિનોદનથી નાશ પામે, અને ભાવનાથી નાશ પામનારા આસવો ભાવનાથી નાશ પામે, તે લિક્ષુ સર્વ આસવોનું સંયમન કરે છે, તૃણાનો ઉચ્છેદ કરે છે, બધનો તોડી

નાખે છે, અને અહંકારનો નાશ કરીને પોતાનાં હુબોનો અંત લાવે છે એમ સમજવું.”

આ પ્રમાણે ભગવાન બોલ્યા. મુદિત મનથી તે બિશ્નુઓએ ભગવાનનું અભિનંદન કર્યું.

સગ્ગાસવમુત સમાપ્ત

ટીકા

સાવત્થી (શ્રાવસ્તી)—આ કોસલદેશની રાજધાની હતી. સંયુક્ત પ્રાંતમાં બલરામપુર નામના એક નાના શહેરથી દસ માઈલ દૂર રાજવી નામની નદીના કાંઠા ઉપર આ જગ્યા આવેલી છે. આને સદાટ મહાટ કહે છે. ચેત્ય વિહાર વગેરેના અવશેષો હજી પણ અહીં જોઈ શકાય છે. બુદ્ધ ભગવાનના સમયમાં અહીં પરોનદિ કોસલ રાજ રાજ્ય કરતો હતો. તે સમયે ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં જે અત્યંત પ્રસિદ્ધ શહેરો હતાં તેમાંનું આ એક હતું.

જેતવન અને અનાથપિંડિકના આરામ સંબંધિની માહિતી ‘બુદ્ધલીલાસારસંગ્રહ’ (મકરણ ૬, ભાગ-૨) માં મેળી.

આસવ (આશવ) શબ્દનો અર્થ સામાન્ય રીતે પાપવાસના એવો થાય છે. પરંતુ આ સૂત્રમાં તેનો અર્થ સંકટ, વ્યસન, કલેશ, એવો થાય છે. અમે એ જ શબ્દ કાયમ રાખ્યો છે. આખું સૂત્ર વાંચ્યાં પછી વાચકોને આ શબ્દનો યથાર્થ બોધ થશે જ.

તત્ત્વજ્ઞાન (દર્શન) સંયમ, સેવન, સહનશીલતા, પરિવર્જન, વિનોદન અને ભાવના આ સાત ઉપાયો વડે જીદાજીદા આસવો નાશ પામે છે. તત્ત્વજ્ઞાન જે બિધે માર્ગે થી જાય તો તેમાંથી શાક્ટપંથ જેવા પંથો નીકળે છે અને મનુષ્ય ઉપર સંકટો આવી પડે છે. આવા ખોટા તત્ત્વજ્ઞાનથી મનુષ્ય પોતાને દાણે જ

પોતાના નારાનું કારણ બને છે. એટલે અહીં લેખવાને શુદ્ધ તત્ત્વ-
જ્ઞાનને પ્રથમ સ્થાન આપ્યું છે. ષડ્દિદિયોનું સાવધાનતાથી દમન
ન કરવામાં આવે તો રોજના વ્યવહારમાં આપણા ઉપર કેટલી
મુશ્કેલીઓ આવે તેનું નકી નયો હોતું. આથી તત્ત્વજ્ઞાનથી ઊતરતું
જ બીજું પગથિયું સંયમનું મૂકવામાં આવ્યું છે. ઇદિદિયોનું ગમે
તેટલું સંયમન ક્યાં છતાં ખાવાપીવામાં, ઓઠવાપહેરવામાં, અને
રહેવાકારવામાં જે નિયમિતપણું ન રાખવામાં આવે તો
સંસારમાં પણ સુખ મળતું નથી, પછી પરમાર્થની તો વાત જ શું
કરવી? એટલે ચીવરાદિ વસ્તુઓના યોગ્ય ઉપયોગને ત્રીજા પાયરી
ગણવામાં આવી છે. આવી રીતે ટાપડીપથી અને વ્યવસ્થાથી રહેવા
લાગીએ તોપણ વાતાતપ, શીતોષ્ણ વગેરેનો સંપર્ક તો થવાનો જ, અને
આ બધું જે શાંતિથી સહન ન કરીએ તો વધારે ને વધારે ત્રાસ થવાનો.
આથી આસવાના ક્ષયનું ચોથું પગથિયું તે સહનરીલતા છે. દુઃખ હાથી,
લડકેલો ઘોડો, હડકાયું ફૂતરું, જ્યાં બેસવાથી મનની શાંતિનો ભંગ
થાય એવું આસન, વેશ્યા વગેરે લોકોની વસ્તી, દુઃખ મિત્ર વગેરેનો
આપણે દૂરથી જ ત્યાગ કરવો જોઈએ. એટલે આવાં પ્રાણીઓ તથા
સ્થાનોની પાસે ન જતાં તેમની દૂરથી જ સંભાવના કરવી એ વધારે
સારું છે. અર્થાત્ પરિવર્તન એ પાંચમું પગથિયું છે. કામચિતક,
દ્વેષચિતક અને વિહિંસાચિતક (ખીલને પોતાને ખાતર નકામો ત્રાસ
દેવાનો વિચાર), જેતરમાંના ધાસની માફક માનવી અંતઃકરણમાં
વારંવાર ઉદ્ભવે છે; અને તેમનો સમૂળો ઉગ્રેદ ક્યાં વગર અંતઃકરણમાં
પરમાર્થપ્રાપ્તિનો પાક આવવો અશક્ય છે. એટલે ભાવનાનો આરંભ
કરતા પહેલાં તેમનો ઉગ્રેદ કરવો જરૂરનો છે. આ છંદુ પગથિયું છે.
સાત સંજોધ્યોની ભાવના એ સાતમું પગથિયું છે. આ ભાવનાનું
વર્ણન ‘બુદ્ધલીલાસારસંગ્રહ’ (ભાગ ૩, પ્રકરણ-૧૧) માં જોઈએ.

ધર્મદાયાદસુત્ર

એમ મેં સાંભળ્યું છે. એકવાર ભગવાન શ્રાવસ્તી પાસે જેતવનમાં અનાયપિંડિકના આરામમાં રહેતા હતા. ત્યાં ભગવાન લિક્ષુઓને ઉદ્દેશીને બોલ્યા :

“હે લિક્ષુઓ, તમે મારા ધર્મના દાયાદ થજો, પણ મારે લીધે તમને પ્રાપ્ત થતા લાભના દાયાદ ન થતા. તમે ધર્મના દાયાદ થાઓ અને લાભના દાયાદ ન થાઓ એને માટે હું બહુ ઠાળજી રાખું છું. ધર્મના દાયાદ ન થતાં જો જો તમે લાભના દાયાદ થશો તો તેથી લોકો તમારા તરફ આંગળી ઓઢશે. તે ગુરુના શિષ્યો આમ વર્તે છે એમ લોકો બોલશે. મારા તરફ પણ લોકો આંગળી ઓઢીને કહેશે, કે આ ગુરુના આ શિષ્યો આવી આવી રીતે વર્તે છે. પણ જો તમે ધર્મના દાયાદ થશો તો લોકો તમને કે મને દોષ દઈ શકવાના નથી. માટે હે લિક્ષુઓ, ધર્મદાયાદ થવું પણ લાભદાયાદ ન થવું એવી જરાબર ખબરદારી રાખજો. તમારે માટે મને ખૂબ લાગણી છે માટે હું તમને આ કહું છું.

“એવી કલ્પના કરો કે હું જમીને ખરાબર તૃપ્ત થઈને બેઠો છું, અને મારા પાત્રમાં ઘણું અન્ન બાકી છે. એટલામાં ભૂખથી વ્યાકુળ બનેલા બે લિક્ષુઓ આવે છે. તેમને હું કહીશ, ‘હે લિક્ષુઓ, હું જમીને તૃપ્ત થયો છું, અને આ અન્ન બાકી વધેલું છે. જો તમારી ઇચ્છા હોય તો આ લો. જો તમારે આ ન જોઈતું હોય તો જ્યાં ખડ ન હોય એવી જગ્યાએ હું આ નાખી દઈશ, અથવા તો પાણી જેમાં નહિ હોય એવા પાણીના પ્રવાહમાં નાખીશ.’ તે અન્ને લિક્ષુઓમાંનો એક એવો વિચાર કરે કે ‘લગવાને અમને ઉપદેશ કર્યો છે કે તમે લાલદાયાદ ન થતા, પણ ધર્મદાયાદ થજો. લગવાનની પાસેથી અન્નગ્રહણ કરવું એ એક જાતનો લાલ જ ગણાય. એટલે આ અન્ન લેવું મારે માટે યોગ્ય નથી.’ આવી જાતનો વિચાર કરીને તે લિક્ષુ ભૂખથી વ્યાકુળ થયો હોવા છતાં તે દિવસ અને તે રાત ભૂખ્યો રહે છે. પણ બીજો લિક્ષુ આ અન્ન નદામાં ન જાય માટે તેનું ગ્રહણ કરીને પોતાની ભૂખનું શમન કરે છે અને તે દિવસ સુખમાં પસાર કરે છે. આ બન્ને પૈકી પહેલો જ લિક્ષુ વધારે પૂજ્ય અને વધારે પ્રશસ્ત છે. કારણ કે તેનો આ નિશ્ચય તેની સાદાઈને, સંતોષને અને ઉત્સાહને કારણભૂત બને છે. ‘માટે હું તમને કહું છું કે ધર્મના દાયાદ થજો પણ લાલના દાયાદ થતા નહિ. તમે મારા ધર્મના દાયાદ થાઓ પણ લાલના દાયાદ ન થાઓ એ માટે હું ખૂબ કાળજી રાખું છું.’ આટલું બોલીને લગવાન આસન ઉપરથી જડીને વિદારમાં ગયા. ત્યારે આયુષ્માન સારિયુત્ર લિક્ષુઓને ઉદ્દેશીને કહેવા લાગ્યા: “હે જંકુઓ, શાસ્તા (ગુરુ) એકાન્તવાસમાં રહે છે,

પણ શ્રાવક (શિષ્ય) તેનું અનુકરણ કરતા નથી. આનાં કારણો તમે જાણો છો?"

લિહુઓ બોલ્યા : "આયુષ્મન, આપની પાસેથી ધર્મશ્રવણ કરવાની ઇચ્છાથી અમે દૂરદૂરના પ્રદેશમાંથી પણ અહીં એકઠા થયા છીએ. એટલે એ બાબતમાં આપ જ અમને ઉપદેશ કરો. આપનો ઉપદેશ સાંભળીને બધા લિહુઓને બોધ થશે." ત્યારે આયુષ્માન સારિપુત્ર બોલ્યો : "શાસ્ત્ર એકાન્તમાં રહે છે, પણ શિષ્યો તેનું અનુકરણ કરતા નથી. કારણકે જે વસ્તુઓનો ત્યાગ કરવાનું શુરુ કહે છે તે વસ્તુઓનો તેઓ ત્યાગ કરતા નથી; ધણી વસ્તુઓનો સંચય કરવા માટે તેઓ ખૂબ ઉત્સુક હોય છે; તેઓ નિરુત્સાહી હોય છે, આજસમાં તેઓની ગતિ વધારે હોય છે; પરંતુ એકાન્તવાસ માટે તેઓ ઉત્સુક હોતા નથી. આ રીતે સ્થવિર, મધ્યમ અને નવીન લિહુઓ નિંદાપાત્ર બને છે, અને ત્રણ પ્રકારે તેમની નિંદા થાય છે : પોતાના શુરુ પ્રમાણે નથી વર્તતા માટે લોકો તેમની નિંદા કરે છે; જે વસ્તુઓનો શુરુ ત્યાગ કરવાનું કહે છે તે વસ્તુઓનો તેઓ ત્યાગ કરતા નથી માટે લોકો તેમની નિંદા કરે છે; અને, સંચય કરવા માટે ઉત્સુક, નિરુત્સાહી, આજસમાં પ્રવીણ પણ એકાન્તવાસ માટે કાળજી વગરના ગણીને લોકો તેમની નિંદા કરે છે.

"પરંતુ જે તેઓ આવી રીતે વર્તવાને બદલે શુરુનું અનુકરણ કરે, શુરુએ ત્યાગ કરવા માટે કહેલી વસ્તુઓનો ત્યાગ કરે અને સંચય કરવા માટે પ્રવૃત્ત થવાને બદલે હિત્સાહી, આજસથી ભયભીત અને એકાન્તવાસના સેવન માટે

ઉત્સુક થાય, તો તેમની ત્રણ રીતે પ્રશંસા થાય છે: (૧) ગુરુત્વં અનુકરણ કરે છે, એવી તેમની પ્રશંસા થાય છે; (૨) જે વસ્તુઓ ત્યાગ્ય છે એમ ગુરુ કહે છે તે વસ્તુઓનો તેઓ ત્યાગ કરે છે, એવી તેમની પ્રશંસા થાય છે; અને (૩) સંયમ માટે પ્રવૃત્ત નથી, તેઓ ઉત્સાહી છે, આળસથી ડરે છે, એકાન્તવાસ માટે ઉત્સુક છે, એવી તેમની પ્રશંસા થાય છે.

“હે બંધુઓ, લોભ અને દ્વેષ, ક્રોધ અને ઉપનાદ (વેર વાળવાની બુદ્ધિ), મકષ્પ (સં. પ્રક્ષ=અનાદરબુદ્ધિ), અને પજાસ (સં. પ્રદાસ*=અયોગ્ય સ્પર્ધા), ઇર્ષ્યા અને માત્સર્ય, માયા અને શકૃત્વ, સ્થંભ (કઠોરતા) અને સારંભ (અદૃખાઈ), માન અને અતિમાન, મદ અને પ્રમાદ, આ બધા પાપધર્મ છે. અને આ બધાના વિનાશનો મધ્યમ માર્ગ—જેનાથી જ્ઞાનચક્ષુ, ઉપરાગ, અભિજ્ઞા, સંબોધ અને નિર્વાણનો લાભ થાય—એટલે આ આર્ય અષ્ટાંગિક માર્ગ જ છે. સમ્યક્ દષ્ટિ, સમ્યક્ સંકલ્પ, સમ્યક્ વાચા, સમ્યક્ કર્માન્ત (કર્મ), સમ્યક્ આજીવ, સમ્યક્ વ્યાયામ (ઉત્સાહ), સમ્યક્ સ્મૃતિ, અને સમ્યક્ સમ્માધિ, આ જ એ આર્ય અષ્ટાંગિક માર્ગ છે.”

આ પ્રમાણે આયુષ્યમાન સારિપુત્ર બોલ્યો. પ્રમુદિત મનથી લિક્ષુઓએ તેનું અભિનંદન કર્યું.

ધમ્મદાયાદેયુત સમાપ્ત

* આ રૂપ ‘મહાવ્યુત્પત્તિ’ નામના ગૌણ સંસ્કૃત ગ્રંથમાં મળે છે, પણ સામાન્ય સંસ્કૃત ભાષામાં મળતું નથી.

ટીકા

વધેલું આજ ખડ ન હોય એવી જગ્યાએ નાખવું વગેરે: શુદ્ધ ભગવાનને અર્પણ કરેલું અન્ન કે પદાર્થ દોઈ પણ ખીજ પ્રાણીને પચશે નહિ એવી સમજણ હતી. હાલમાં બૌદ્ધ દેશોમાં શુદ્ધ ભગવાનની મૂર્તિને ધરેલું આજ દોઈ બૌદ્ધ સિંશુ કે શુદ્ધસ્થ મહણ કરના નથી. આ વિચિત્ર રિવાજનું મૂળ ઉપરના વાક્યમાં કે આવી જ જાતના જુદાંજુદાં સૂત્રોમાં મળી આવતાં વાક્યોમાં છે એમ જણાશે.

વિહારમાં ગયા: વિહાર એટલે ભગવાનનો રહેવાનો ઓરડો. આમજ જતાં આ શબ્દનો અર્થ બૌદ્ધ, મંદિર ખની ગયો. હાલના બિહાર પ્રાંતમાં એટલે પહેલાંના મગધ દેશમાં ઘણા વિહાર (બૌદ્ધ મંદિર) હતાં, આથી તે પ્રાંતનું નામ વિહાર પડ્યું.

એકાન્તવાસમાં રહે છે: અહીં એકાન્તવાસમાં એટલે જંગલમાં રહેવું એવો અર્થ નથી. મૂળ શબ્દ ધર્મવેક (પ્રવિવેક) છે. વિચ્ એટલે જુદું—ધૃષ્ટ—ધણ એ ધાતુમાંથી આ શબ્દ બન્યો છે. વિવેક એ જાતનો: કાયવિવેક અને ચિત્તવિવેક. સંસારની ઉપાધિઓથી દૂર ધણું એટલે કાયવિવેક; મનના કલેશોથી મનને દૂર રાખવું એટલે ચિત્તવિવેક. હાલ ગુજરાતી ભાષામાં આનો અર્થ સારી રીતભાત કે સારાસારવિચાર એવો કરવામાં આવે છે. સારીરની ઉપાધિઓથી અને માનસિક કલેશોથી દૂર રહ્યા સિવાય ખરું ઉદ્ધાપણ પ્રાપ્ત થઈ નથી. માટે વિવેકનો અર્થ સારાસારવિચાર એવો થયો હશે.

શુદ્ધ ભગવાનનો ઉપદેશ પૂરો થયા પછી તેના ઉપર સારિપુત્રે વિસ્તૃત ચર્ચા કર્યાનાં ઘણાં ઉદાહરણો અનેક સૂત્રોમાં નજરે પડે છે. શુદ્ધ ભગવાનના ઉપદેશનો ખુલાસો કરવાનું સામર્થ્ય સારિપુત્રમાં ધણું હતું. માટે તેને ધર્મસેનાપતિ એવી સંજ્ઞા આપવામાં આવી હતી.

મયા પવત્તિતં ચક્રં (સેલા તિ મગવા) ધમ્મચક્કં અનુત્તરં ।

સારિપુત્તો અનુવત્તે તિ અનુજાતો તયાગતં ॥

મગવાને સેલ શ્રાદ્ધણુને કહ્યું, “મેં જે ધર્મચક્રની સ્થાપના કરી તેવું અનુપાલન સારિપુત્ર કરે છે; તયાગતની પછી તેની જ યોગ્યતા છે.”

સ્થવિર વગેરે : સ્થવિર એટલે જુદા, જેણે ધણાં વરસ સંઘમાં વાસ કર્યો હોય તે, મધ્યમ એટલે ઠેલકાં વરસ રહેલા, અને નવીન એટલે તાજે જ પ્રવેશ કરેલા. હાલમાં વીસ વરસ સુધી જેણે સંઘમાં અવ્યાહત વાસ કર્યો હોય તેને મહાસ્થવિર કહેવામાં આવે છે; દસ વરસ પછી તે સ્થવિર થાય છે, અને સંઘમાં પ્રવેશ કર્યાને પાંચ વરસ પણ પૂરાં જેને ન થયાં હોય તે નવ (નવીન) સિદ્ધ કહેવાય છે; અને પાંચ અને દસ વરસની અંદરનાને મધ્યમ કહેવામાં આવે છે.

મધ્યમા મંત્રિષદા અથવા તો આર્ય અષ્ટાંગિક માર્ગનું વિવરણ ‘સુદ્ધલીલાસારસમ્મહ’ (ભાગ ૨; પ્રકરણ ૫) અને ‘સુદ્ધ, ધર્મ અને સંઘ’ (પરિશિષ્ટ ૩)માં આપેલું છે તે જોવું.

ધર્મમહાયાદ્યુત્તની ટીકા સમાપ્ત

ભયભેરવસુત

એવું મેં સાંભળ્યું છે. એકવાર ભગવાન શ્રાવસ્તીના જોતવનમાં અનાયપિંડિકના આરામમાં રહેતા હતા. ત્યારે જનુકસોણિ બ્રાહ્મણ ત્યાં આવ્યો અને ભગવાનને કુશળ સમાચાર પૂછીને એક બાળુએ બેઠો, અને બોલ્યો, “હે ગૌતમ, જે કુલપુત્રો ગૃહત્યાગ કરીને આપનું અનુસરણ કરે છે તે બધાના આપ પ્રમુખ છો, તેમના ઉપર ઉપકાર કરનાર, તેમને ઉપદેશ કરનાર આપ જ છો; અને તેઓ આપનું જ અનુકરણ કરે છે.” ભગવાન બોલ્યા, “હે બ્રાહ્મણ, તારું કહેવું બરાબર છે.”

બ્રાહ્મણ બોલ્યો, “દૂર જંગલમાં આવેલા એકાન્ત સ્થળે રહેવું બહુ દુષ્કર છે. એકાન્તવાસ કઠિન છે. જેમને સમાધિલાલ ન થયો હોય તેમનાં મન તો આવાં સ્થળો બહુ ડે લૂંટી જ જાય છે; મનની શાંતિ નષ્ટ કરે છે.”

ભગવાન જોત્યા, ‘‘હે. બ્રાહ્મણ, તારું કહેવું! જરાબર છે. જ્યારે મને સંબોધ પ્રાપ્ત થયો નહોતો, જે સમયે હું કેવળ બોધિસત્ત જ હતો તે સમયે મારા મનમાં આવો જ વિચાર આવ્યો. ત્યારે મને એમ લાગ્યું કે જે કોઈ શ્રમણ કે બ્રાહ્મણ પરિશુદ્ધ કાયકર્મોનું આચરણ ન કરતાં અરણ્યમાં રહે છે તે પોતાનાં અપરિશુદ્ધ કાયકર્મોના દોષથી અકુશલ ભયભેરવને આમંત્રે છે. પણ આ દોષ મારામાં નથી; મારાં કાયકર્મો પરિશુદ્ધ છે; પરિશુદ્ધ કાયકર્મોવાળા જે સંજ્ઞોના (આર્ય) અરણ્યમાં રહે છે તેઓમાંનો હું એક છું, એમ જ્યારે મને જણાયું ત્યારે અરણ્યવાસમાં પણ મને અત્યંત નિર્ભયતા લાગવા માંડી.

‘‘ખીજ કટલાક શ્રમણ કે બ્રાહ્મણ અપરિશુદ્ધ વાકકર્મી હોવા છતાં, અપરિશુદ્ધ મનઃકર્મી હોવા છતાં, અપરિશુદ્ધ આજીવી (ઉપજીવિકા કરનારા) હોવા છતાં અરણ્યમાં રહે છે, અને આ દોષોને લીધે તેઓ ભયભેરવને આમંત્રે છે. પણ મારાં વાકકર્મો, મનઃકર્મો અને આજીવ પરિશુદ્ધ છે; આ કર્મો જેમનાં પરિશુદ્ધ હોય એવા સંજ્ઞોમાંનો હું એક છું એવું જણાયા પછી અરણ્યવાસમાં મને અત્યંત નિર્ભયતા લાગવા માંડી.

‘‘જે શ્રમણ કે બ્રાહ્મણ લોભી, કામાસક્ત, પ્રદુષ્ટચિત્ત, આળસુ, બ્રાન્તચિત્ત અને સંશયગ્રસ્ત થઈને અરણ્યમાં રહે છે, તે આ (પાંચ) દોષોને લીધે ભયભેરવને આમંત્રે છે. પણ મારું ચિત્ત કામવિકારોથી અલિપ્ત છે, દ્વેષથી મુક્ત છે (એટલે બધાં પ્રાણીઓ વિષે મારા મનમાં મૈત્રી છે), મારું મન ઉત્સાહપૂર્ણ છે, બ્રાન્ત નથી, અને મારા મનમાંથી બધી

કુશંકાઓ નષ્ટ થઈ છે, એમ જ્યારે મને જણાયું, ત્યારે અરણ્યવાસમાં મને અત્યંત નિર્ભયતા લાગવા માંડી.

“જે શ્રમણ કે બ્રાહ્મણ સ્વસ્તુતિ અને પરનિંદા કરે છે, બીકણ હોય છે, લાલસતકાર વગેરેની ઇચ્છાથી અરણ્યમાં રહે છે, નિરુત્સાહી હોય છે, સ્મૃતિવિહીન હોય છે, વિક્ષિપ્તચિત્ત હોય છે, અને જડ શુદ્ધિવાળા હોય છે, તે આ દોષોને લીધે ભયભેરવને આમંત્રે છે. પણ મારામાં આ દુર્ગુણો નથી, હું આત્મસ્તુતિ અને પરનિંદા કરતો નથી, મને ભય લાગતો નથી, લાલસતકારની વાસના નથી, હું ઉત્સાહપૂર્ણ છું, મારી સ્મૃતિ જાગૃત છે, મારું ચિત્ત સમાધાન પામ્યું છે, અને હું પ્રજ્ઞાવાન છું, આ ગુણોથી યુક્ત એવા જે સર્જનો અરણ્યમાં રહે છે તેઓમાંનો જ હું એક છું, એમ જ્યારે મને જણાયું ત્યારે અરણ્યમાં વિદાર કરવામાં મને અત્યંત નિર્ભયતા લાગવા માંડી.

“આઠમ, ચૈદશ, પૂનમ અને અમાસની રાત (ભયભેરવ માટે) પ્રસિદ્ધ છે. આવી રાતે લોકો જે ઉદ્યાનમાં, જે અરણ્યમાં કે જે વૃક્ષો નીચે દેવતાઓને બસિદાન આપે છે, જે ક્ષેત્રો અત્યંત ભયંકર છે એમ માને છે, તે જગ્યાએ હું રહેતો; કારણ ભયભેરવ કેવું હોય છે તે જોવાની મારી ખૂબ ઇચ્છા હતી. આવી જગ્યાએ જ્યારે રહેતો ત્યારે કોઈ વાર કોઈ દરણ ત્યાં આવતું, કોઈ મોર સુકાઈ ગયેલું લાકડું નીચે પાડતો, અથવા તો પવનને લીધે ઝાડનાં પાંદડાં દાસતાં, તે વખતે મને લાગતું કે આ જ તે ભયભેરવ છે; અને હું ટહેતો, ‘અરે, ભયભેરવની ઇચ્છા રાખીને જ હું અહીં આવ્યો છું. જે રિચનિમાં આ ભયભેરવ આવ્યું છે તે રિચનિમાં

રહીને જ આ ભયભેરવનો નાશ મારે કરવો છે.' આવા વિચારથી, જો હું ચાલતો હોઉં ત્યારે આ ભયભેરવ આવતું તો ચાલતાં ચાલતાં જ તેનો હું નાશ કરતો.' ત્યાં સુધી હું જીભો રહેતો નહિ, બેસતો નહિ, અંથવા તો પથારીમાં પડતો નહિ. જો હું જીભો હોઉં ત્યારે ભયભેરવ આવતું તો જીભા જીભા જ હું તેનો નાશ કરતો, બેડો હોઉં ત્યારે આવતું તો બેડા બેડા જ હું તેનો નાશ કરતો, અને જો પથારીમાં પડ્યો હોઉં ત્યારે આવતું તો પથારીમાં પડ્યા પડ્યા જ તેનો હું નાશ કરતો.

“કેટલાક શ્રમણુશ્રાવણો એવા છે કે તેઓ રાતને દિવસ સમજે છે. ને દિવસને રાત સમજે છે. આ તેમનો મોહ છે એમ હું માનું છું. પણ હું રાતને રાત જ માનું છું અને દિવસને દિવસ જ માનું છું. મોહથી વિયુક્ત, ધણા લોકોના કંસ્યાણુને અર્થે અને દિતાર્થે, દેવાના અને મનુષ્યોના સુખને અર્થે આ પ્રાણી ઉત્પન્ન થયો છે એમ જો કોઈ સદ્ગતને કોઈને ઉદ્દેશીને કહેવું હોય તો તે મને ઉદ્દેશીને જ કહી શકશે.

“તે પ્રસંગે મારું મન ઉત્સાહથી ભરપૂર હતું, સ્મૃતિ જગૃત હતી, દેહ શાંત થયો હતો અને ચિત્ત સમાધાન પ્રાપ્ત હતું. તે વખતે કામવિકાર અને અકુશલ મનોવૃત્તિઓથી પૃથક્ થઈને સવિતર્ક, સવિચાર વિવેકમાંથી ઉત્પન્ન થયેલ પ્રીતિ અને સુખથી યુક્ત એવું પ્રથમ ધ્યાન મેં પ્રાપ્ત કરી લીધું. વિતર્ક અને વિચારોના ઉપશમ કરીને ચિત્તકવિચાર-રહિત, ચિત્તનું સંશોધન કરનારું, સમાધિમાંથી ઉત્પન્ન થયેલ પ્રીતિ અને સુખથી યુક્ત એવું બીજું ધ્યાન મેં પ્રાપ્ત કરી

લીધું. પ્રાતિના વૈરાગ્યથી હું ઉપેક્ષાવાન બન્યો, સુખનો આસ્વાદ દેહથી લેવા લાગ્યો, જેને આર્થલોકો ઉપેક્ષાવાન, સ્મૃતિમાન અને સુખી કહે છે, તેની તે સ્થિતિના—તૃતીય ધ્યાનનો—મેં લાલ કરી લીધો. સુખ અને દુઃખનો નાશ કરવાથી અને સૌમનસ્ય તથા દૌર્ભનસ્ય પ્રથમ જ નષ્ટ થઈ ગયેલાં હોવાથી સુખદુઃખરહિત, ઉપેક્ષા અને સ્મૃતિથી પરિશુદ્ધ થયેલું અતુર્ય ધ્યાન પણ મેં પ્રાપ્ત કરી લીધું.

“આ રીતે મારું ચિત્ત પરિશુદ્ધ, સમાહિત, પાપમુક્ત, ક્લેશમુક્ત, મૃદુ, કર્મણ્ય અને નિશ્ચલ થયા પછી પૂર્વજન્મની સ્મૃતિ મારે મેં પ્રયત્ન કર્યો. એક, બે, દસ, વીસ, પચાસ, સો, હજાર, લાખ જન્મ, અનેક કલ્પની અંદરના જન્મો મેં સંભાર્યા. અમુક જન્મમાં હું અમુક હતો, મારું નામ, જોત્ર વગેરે આ આ હતું, તે જન્મમાંથી હું આવા આવા જન્મ પામ્યો, ત્યાં પણ કેટલીક વસ્તુઓથી મને મારું કે મારું લાગતું, વગેરે પૂર્વજન્મની વાતો મને સ્પષ્ટ રીતે સાંભરવા લાગી. રાતના પ્રથમ પામમાં મને આ પ્રથમ વિદ્યા પ્રાપ્ત થઈ.

“૪રી પ્રાણીનાં મરણ અને ઉત્પત્તિના માન મારે મેં પ્રયત્ન કર્યો. અ્યુત થનારા અને ઉત્પન્ન થનારા, દીન અને પ્રણીત, સુવર્ણ અને દુર્વર્ણ, મુગતિએ જનારા અને દુર્ગતિએ જનારા, કર્મ પ્રમાણે ૪ળ ભોગવનારા પ્રાણીઓ હું દિવ્ય, પરિશુદ્ધ અને અલૌકિક દષ્ટિએ લેવા લાગ્યો. આ પ્રાણી કાષ્ઠશરિતને લીધે, પાઞ્ડુશરિતને લીધે અને મનોહુશરિતને લીધે આર્યોને ગળો ભાંડતા હોવાથી, ખોટા ઉપર વિશ્વાસ રાખતા હોવાથી મરણોત્તર દુર્ગતિએ—નરકે ગયેલા છે; આ બીજા

પ્રાણીઓ કાયસુચરિતને લીધે; વાહુસુચરિતને લીધે અને મનોસુચરિતને લીધે, અને આર્યોને દોષ ન દેતા હોવાથી, સમ્યક્ દષ્ટિએ ચાલતા હોવાથી મરણોત્તર સુગતિએ—સ્વર્ગે ગયેલા છે. આ રીતે દિવ્ય દષ્ટિ વડે હું પ્રાણીઓ સંબંધે બહુ જાણવા લાગ્યો. રાતના મધ્યમ ચામમાં મને આ દષ્ટિ પ્રાપ્ત થઈ.

“ ફરી આસવોના ક્ષયનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવા માટે મેં પ્રયત્ન કર્યો; આ દુઃખ છે એમ મેં યથાર્થ રીતે જાણ્યું; આ તે દુઃખનો ભગમ છે, આ તે દુઃખનો નિરોધ છે, દુઃખ-નિરોધનો ભાગ આ છે એ મેં યથાર્થ રીતે જાણ્યું. આસવો આ છે, આસવોનો સમુદય આ છે, અને આસવનિરોધનો ભાગ આ છે એ મેં યથાર્થ રીતે જાણ્યું. આથી કામાસવ, જ્વાસવ અને અવિજ્ઞાસવ (જલિયાસવ) થી મારું ચિત્ત વિમુક્ત થયું; અને પછી મારું ચિત્ત વિમુક્ત થયું છે, જન્મનો ક્ષય થયો છે અને બ્રહ્મચર્યની પૂર્તિ થઈ છે, કર્તવ્ય પૂરું થયું છે અને હું ફરી જન્મવાનો નથી એ મેં જાણ્યું. રાતના છેલ્લા ચામમાં આ છેલ્લી વિદ્યા મને પ્રાપ્ત થઈ.

“ હે બ્રાહ્મણ, તને એમ લાગશે કે આ શ્રમણ ગોતમ હજી અવીતરાગ છે, અવીતદ્વેષ છે અને અવીતમોહ છે (એટલે લોભ, દ્વેષ અને મોહથી મુક્ત થયો નથી), માટે અરણ્યમાં રહે છે. પણ આમ સમજવું યુક્ત નથી. જે કાયદા માટે હું અરણ્યમાં રહું છું: મારા દેહને વિશ્રાંતિ મળે છે એ એક કાયદો, અને આ ઉદાહરણથી હું જાગળની પેઢીની કાળજી (અનુકંપા) ધરાવું છું એ બીજો કાયદો.”

બ્રાહ્મણ બોલ્યો, “ હે ગોતમ, તરણ પેઢી ઉપર આપે ધણી અનુકંપા બતાવી છે. અર્દન્ટ સમ્યક્ સંશુદ્ધને શોભે

એતું જ આપનું વર્તન છે. આ આપનો ઉપદેશ ધરો જ મનોહર છે. જેમ દેહી જીધું પાડેલું પાન ચતું કરે, દાંડેલી પરતુ ઉધારી કરે, માર્ગ ભૂલેલાને માર્ગ જતાવે અને દેખતાને પદાર્થ દેખાવ એટલા મારે અધારામાં મચાલ સળગાવે, એ રીતે આપે અનેક પર્યાયથી ધર્મોપદેશ કર્યો છે. આ હું આપને શરણે જાઉં છું, આપના ધર્મને અને સિદ્ધસંધને શરણે જાઉં છું. આજથી પાવનજીવન શરણે ગયેલો એવો હું આપનો ઉપાસક છું એમ જાણુને."

ભયભેરવમુત સખામ

ટીકા

ભતુરસોજિલ્લિ બ્રાહ્મણ પરેનદિ રાત્રનો પુરોદિત હતો. રાત્રએ તેને મોડી બગીચ આપી હતી.

રમણીયાનિ ભરઝ્ઞાનિ ચત્વ ન રમતી જનો ।

ચીતરાગા રમિસ્તન્તિ ન તે વામવેસિનો ॥

અર્થ: અરુણે રમ્ય છે. ત્યાં સામાન્ય લોકો આનંદ અનુભવતા નથી, પરંતુ વીવરાગ (તૃપ્તિથી મુક્ત થયેલ) ત્યાં આનંદ અનુભવે છે, કારણકે તેઓ મોજમજ પાછળ પડેલા હોતા નથી.

ધમ્મપદની આ ગાથામાં આ સૂત્રનો સારાંશ આપ્યો છે. સામાન્ય માણસને અરુણતા એકાન્તવાસથી મુજ થવાને બદલે દુઃખ જ થાય છે; કારણ તેનું ધ્યાન સંસારની ધમ્માલ પાછળ વધારે લાગેલું હોય છે.

પરિશુદ્ધ કાચકર્મ એટલે પ્રાણાધ્યાત, ચોરી અને વ્યભિચારથી નિવૃત્ત થઈ. પરિશુદ્ધ વાકુર્મ એટલે ખેડું બોલવું, ચોરી ખાવી, ગાળો બાંહેલી, તથા બળડું, એ ચાર વાણીના દોષોથી મુક્ત થઈ.

પરિશુદ્ધ મનઃકર્મ એટલે પરદ્રવ્યનો અભિલાષ, પરંતુ અનિષ્ઠ ચિંતન અને નાસ્તિકતા (સારાંનરસાં કર્મોનું, દાનધર્મનું) માળાપની અને સાધુસંતોની સેવાનું કર્મ કૃષ્ણ નથી એમ માનવું) આ ત્રણ માનસિક દોષોથી મુક્ત થવું. પરિશુદ્ધ આલ્લવ એટલે પેતાની હૃદયવિકા માટે અનન્યિત કૃત્યો ન કરવાં, બીજાની ખુશામત ન કરવી અને સીધે રસ્તે પેતાની હૃદયવિકા ચલાવવી. કોઈ માણસને આ ચાર વસ્તુઓની ખાતરી થાય તો તેને વરતી કરતાં અરણ્યમાં જ વધારે આનંદ આવે છે. કોઈ શહેરમાં ને આપણે વધારે વખત ગાળીએ તો શું લેઈએ છીએ? ચોરી વ્યભિચાર વગેરે ત્યાં ખૂબ જ લેવામાં આવે છે; ખોટું બોલવું, ચાલી ખાવી, બીજાની સંપત્તિનો લોભ રાખવો વગેરે પણ ત્યાં ખૂબ લેવામાં આવે છે; સીધે રસ્તે પેટ ભરનારા ત્યાં ખદ્દુ જ થોડા નજરે પડે છે. ત્યારે આવી જગ્યાએ જેને આવી વસ્તુઓનો કંઠાજો આવ્યો હોય એવા સત્યુક્તનું મન કેમ આનંદ અનુભવે?

અરણ્યમાં જઈને રહ્યા છતાં પણ જે મનનાં આવરણોનો નાશ ન કરવામાં આવે તો આપણું મન ફરી વિષયવાસનામાં બદલ થવાનો સંભવ હોય છે. માટે ભગવાને પરિશુદ્ધ કાયકર્મ, પરિશુદ્ધ વાકકર્મ, પરિશુદ્ધ મનઃકર્મ અને પરિશુદ્ધ આલ્લવ આ ચાર વસ્તુઓ પછી પાંચ નીવરણોના નાશને સ્થાન આપ્યું છે. પછી આત્મસ્તુતિ ન કરવી, તિર્ભય રહેવું, લાભસત્કારની ઇચ્છા ન રાખવી અને આજીવન ન થવું એ ચાર બાબતો આવે છે; અને છેલ્લે શ્રદ્ધાદિ પાંચ દંદિયો પૈકી શ્રદ્ધાને કોરે નાંખીને બાકીની ચાર દંદિયો જતાવવામાં આવી છે. અર્દા શ્રદ્ધા બાદ કરવાનું કારણ એવું જણાય છે કે શ્રદ્ધા વગર તો માણસ અરણ્યવાસ સ્વીકારે જ નહિ. કોઈ ચોર કે દંડી માણસ અરણ્યવાસ સ્વીકારે ખરો પણ તે ધર્મશુદ્ધિથી નહિ. એટલે એ સંભવે અર્દા કર્મ કહેવાપણું નથી. ધાર્મિક મનુષ્યને કદેશીને જ આ ઉપદેશ અણવાનો છે. એટલે ધાર્મિક મનુષ્યના અંતઃકરણમાં પ્રથમ શ્રદ્ધા જગ્યા સિવાય અરણ્યમાં જઈને તે ચિંતન, ધ્યાન કરે એ

સંબંધવતું નથી. અર્થાત્ શ્રદ્ધા એ અરણ્યવાસ સેવતા પહેલાંની છે. ત્યાં જ્યાં પછી બાકી ચાર જ હિંદુઓની ભાવના થોડીજે કરવાની રહે છે.

ચાર ધ્યાનો સંબંધે એ દૂંઠમાં બોલીએ તો, મનની એકાગ્રતાના એ ચાર પદ્ધતિયાં છે એમ સમજવું. પ્રથમ ધ્યાનમાં વિતર્ક, વિચાર, પ્રીતિ, સુખ અને એકાગ્રતા એ પાંચ અંગે હોય છે. વિતર્ક એટલે ધ્યેય વસ્તુમાં ચિત્તનો દૃઢ પ્રવેશ, તે વસ્તુની બહાર મનને ન જવા દેનારી મનોવૃત્તિ. વિચાર એ ધ્યેય વસ્તુનું ઉપ-પરીક્ષણ કરનારી મનોવૃત્તિ; પ્રીતિ, માનસિક આનંદ, સુખ — કામિક કૌમ્ય — એકાગ્રતાને જ સમાધિ પણ કહે છે. દ્વિતીય ધ્યાનમાં આમાનાં પહેલાં એ અંગે નથી હોતાં, તૃતીય ધ્યાનમાં પ્રથમ ત્રણ અંગે નથી હોતાં, અને ચોથા ધ્યાનમાં ફક્ત એકાગ્રતા જ બાકી રહે છે. તેની સાથે ઉપેક્ષા અને સ્મૃતિ એ બે મનોવૃત્તિઓ હોય છે. આ ચાર ધ્યાનોનો હાલ ચર્ચા પછી થોડી ત્યારપછીની ત્રણ વિદ્યા મેળવવા શક્તિરાશી થાય છે. આ ત્રણ વિદ્યા તે પૂર્વજન્મનું સ્મરણ, પ્રાણીની સુગતિ અને દુર્ગતિનું જ્ઞાન, અને પોતાના આસ્રવો કેમ નાશ થાય તેનું જ્ઞાન. ગર્ગવેદ, યજુર્વેદ અને સામવેદ એ ત્રણ વેદના જ્ઞાનને બ્રાહ્મણ ત્રણ વિદ્યા કહેતા અને આ ત્રણ વિદ્યા બેને જ્ઞાત હોય તેને ત્રેવિદ્ય કહેતા. (ત્રૈવિદ્યા માં સોમસાઃ પૂતપાપા યજ્ઞૈરિદ્ધા સ્વર્ગતિં પ્રાર્થયન્તે । (ભગવદ્ગીતા) પરંતુ બીજા ધર્મમાં ઉપર બતાવેલી ત્રણ વિદ્યાઓ છે અને તે ને બ્રાહ્મ કરે તે તેવિંજ્ય (ત્રૈવિદ્ય) કહેવાય છે. (દીધનિકાય ભાગ પહેલો, સુત ૧૩ જુઓ.)

આગળની પેઢીની કાળજી ધરાવે છે—એને માટે મૂળ વાક્ય આ પ્રમાણે છે : પચ્છિમં ચ જનતં ઝનુકંપમાનો. કેટલાક પાશ્ચાત્ય પંડિતોએ, હલકા લોકો ઉપર અનુગ્રહ કરવાવાળો એવો આતો અર્થ કરેલો છે, પણ તે તદ્દન ખોટો છે એમ અમે માનીએ છીએ. પચ્છિમા જનતા એટલે પાછળથી આવનારી પેઢી એવો અર્થ આપે 'સીધો અર્થ' છે.

અનંગણુસુત

એવું મેં સાંભળ્યું છે. એકવાર ભગવાન. શ્રાવસ્તી પાસેના જોતવનમાં અનાથપિંડિકના આરામમાં રહેતા હતા. ત્યાં આયુષ્યમાન સારિપુત્ર બિશ્નુઓને ઉદ્દેશીને બોલ્યો, “હે બંધુઓ, કોઈ માણસ પોતાનામાં અંગણુ (પાપ) હોવા છતાં મારામાં અંગણુ છે એવું જાણતો નથી; બીજો અંગણુ હોઈને અંગણુ છે એવું જાણે છે; ત્રીજો અંગણુ ન હોવા છતાં અંગણુ નથી એમ નથી જાણતો; ચોથો અંગણુ ન હોઈને અંગણુ નથી એમ જાણે છે. આ જગતમાં આવી જાતના ચાર મનુષ્યો નજરે પડે છે. આમાં પહેલા બેમાં બીજો શ્રેષ્ઠ છે; અને બીજા બેમાં છેલ્લો શ્રેષ્ઠ છે.” તે પછી મહા-મોગ્ગહાન બોલ્યો, “આમ ચવાનું કારણ શું?”

સારિપુત્રે જવાબ આપ્યો, “ધારો કે કોઈ ગૃહસ્થ જાગરમાંથી એક ભલિન યાળી વેચાતી લાવે અને પછી તેને કચરામાં અથવા તો તેના ઉપર કચરો ચડે એવી જગ્યામાં મૂકે તો તે શું વધારે ભલિન નહિ થાય?” આયુષ્યમાન મહામોગ્ગહાને જવાબ આપ્યો, “હા” ત્યારે સારિપુત્રે ફરી

કહ્યું, “ તે કાંસાની યાળાના જેવી પહેલા મનુષ્યની સ્થિતિ છે. મારામાં અંગણુ છે એમ ન જાણવાને લીધે તે તે અંગણુનો નાશ કરવા માટે પ્રયત્ન કરતો નથી અને ઉત્સાહ પણ ધરાવતો નથી; અને તેથી લોભ, દ્વેષ અને મોહથી મુક્ત ન થતાં તે મરી જવાનો. પણ તે જ યાળા જો માલિક ઘેર લાવીને તેને ઘસી ઊટકીને સાફ કરે ને પછી હમેશાં તેનો ઉપયોગ કરે તો તે દિવસે ને દિવસે વધારે સ્વચ્છ નથી થતી શું? તે રીતે જે માણસ મારામાં અંગણુ છે એમ જાણે છે તે તે અંગણુનો નાશ કરવા માટે પ્રયત્ન કરે છે અને ઉત્સાહ ધરાવે છે; અને એથી કામ, ક્રોધ અને મોહથી મુક્ત થઈને પ્રહલોક્ની યાત્રા પૂરી કરવાનો. માટે આ બેમાં ખીલે જ એક છે.

“ હવે એમ ધારો કે કોઈ ગૃહસ્થ અત્યંત પરિશુદ્ધ કાંસાની યાળા બજારમાંથી લાવે અને તેને ધૂળ ખાય એવી જગ્યાએ મૂકી રાખે તો તે દિવસે ને દિવસે વધારે મસિન નથી થતી શું? ”

મહામોગ્ગલાને જવાબ આપ્યો, “ હા. ”

આયુષ્માન સારિપુત્રે ફરી બોલવા માંડ્યું, “ તે જ રીતે જે માણસ પોતાનામાં અંગણુ ન હોવા છતાં, તે નથી એમ નથી જાણતો, તે બાહ્ય રૂપ ઉપર મોહી જાય છે અને કામવિકારનો ભોગ થઈ પડે છે; અને એથી કામક્રોધાદિથી મુક્ત ન થતાં જ મરણ પામે છે. પણ તે જ યાળા જો માલિક ઘેર લાવ્યા પછી ધૂળમાં ન નાખતાં સ્વચ્છ રાખે, તેનો ઉપયોગ કરે તો તે દિવસે ને દિવસે વધારે પરિશુદ્ધ નથી થતી શું? તે રીતે જે મનુષ્ય પોતાનામાં જે અંગણુ નથી એ

નથી એમ જાણે છે, તે કરી બાલ રૂપ હિપર મોહ પામતો નથી, અને કામવિકારનો ભોગ નથી થતો; અને આથી કામ, ક્રોધ, મોહથી મુક્ત થઈને ઇલ્લોકની યાત્રા પૂરી કરે છે. માટે જેમનામાં અંગણ નથી એવા આ જે મનુષ્યોમાં આ હેતુ જ શ્રેષ્ઠ છે.”

આયુષ્માન મહામોઝઘાને પૂછ્યું, “આપ આ જે અંગણની વાત કરો છો એ શું છે?”

સારિપુત્રે જવાબ વાળ્યો, “પાપી ઇચ્છાઓનું આ નામ છે. કોઈ લિશ્તુને એમ લાગે કે મારે હાથે અપરાધ થાય તોપણ બીજા લિશ્તુઓને તેની જાણ ન થાય તો સારું. પરંતુ તેનો તે અપરાધ બીજા લિશ્તુઓ જાણે છે, અને તેથી તેને સંતાપ થાય છે અને માહું લાગે છે. મનની આ ત્રિફલિતે અંગણ કહે છે. તેને લાગે છે કે મારો અપરાધ બધા જાણી ગયા તોપણ લિશ્તુઓ તે સંબંધમાં મને જે પૂછવું હોય તે એકાન્તમાં પૂછે, પણ સંબંધમાં તેની ચર્ચા ન કરે. પણ કોઈકોઈવાર લિશ્તુઓ તેને સંબંધમાં જ પૂછે છે, અને તેથી તેને સંતાપ થાય છે ને માહું લાગે છે. મેં અપરાધ કર્યો છતાં યોગ્ય લિશ્તુ જ મને એ સંબંધમાં પૂછે એવી તેની ઇચ્છા હોય છે; પરંતુ તેની સમજણ મુજબનો કોઈ અયોગ્ય લિશ્તુ તેને તે અપરાધની બાબતમાં પૂછે છે, અને તેથી તેને સંતાપ થાય છે અને માહું લાગે છે. તેની ઇચ્છા એવી હોય છે કે શુદ્ધ લગવાન મને જ પ્રશ્ન પૂછે ને મને જ ઉપદેશ આપે, પણ કોઈવાર એવું બને છે કે શુદ્ધ લગવાન બીજા કોઈ લિશ્તુને પ્રશ્ન પૂછીને તેને ધર્મોપદેશ આપે છે; આથી તેને સંતાપ

થાય છે અને માહું લાગે છે. તેને એમ લાગે છે કે મને આગળ રાખીને બીજા લિહુઓ. ગામમાં લિહા લેવા જાય, પણ લિહુઓ બીજા કોઈને આગળ રાખીને લિહા લેવા જાય છે; અને તેથી તેને સંતાપ થાય છે અને માહું લાગે છે. કોઈ લિહુની એવી ઇચ્છા થાય છે કે બધે મને જ અગ્રાસન, અગ્રાદક અને અગ્રલિહા મળે, બીજા લિહુને આ માન ન મળે; પરંતુ કોઈવાર બીજા લિહુને આ માન મળે છે; અને તેથી તેને સંતાપ થાય છે અને માહું લાગે છે. કોઈ લિહુને એવી ઇચ્છા થાય છે કે જોજનોતરદાયકોએ આપેલી લિહાનું હું જ અનુમોદન કરું, બીજા લિહુ ન કરે; પણ કોઈવાર બીજા લિહુ આ કામ કરે છે; એથી તેને સંતાપ થાય છે અને માહું લાગે છે. કોઈ લિહુને લાગે છે કે આરામમાં આવેલા લિહુઓને હું જ ઉપદેશ આપું, બીજા કોઈ ન આપે; પણ કોઈ પ્રસંગે બીજા કોઈ લિહુ આ કામ કરે છે; અને તેથી તેને સંતાપ થાય છે અને માહું લાગે છે. તેને એવી ઇચ્છા થાય છે કે આરામમાં આવેલા લિહુણીઓ, ઉપાસકા અને ઉપાસિકાઓને હું જ ઉપદેશ આપું; પરંતુ બીજા કોઈ લિહુ આ કરે છે; તેથી તેને સંતાપ થાય છે અને માહું લાગે છે. કોઈ લિહુને એમ લાગે છે કે લિહુ, લિહુણી, ઉપાસકા અને ઉપાસિકાઓ મારી જ સ્તુતિ કરે, મારી જ પૂજા કરે, મને જ માન આપે; પરંતુ આમ ન થવાથી તેને સંતાપ થાય છે અને માહું લાગે છે. કોઈ લિહુને એમ લાગે છે કે મને જ ઉત્તમ સીવરો, ઉત્તમ પિંડપાત (અન્ન), ઉત્તમ વસતિસ્થાન, અને ઉત્તમ ઔષધોપયોગી પદાર્થોના લાભ થાય, બીજા કોઈને એ ન થાય; પણ તેની ઇચ્છા મુજબ

આમ નથી બનતું; તેથી તેને સંતાપ થાય છે અને માહું લાગે છે. આ સંતાપ અને વિપાદ એને જ અંગલુ કહે છે.

“જે લિક્ષુના અંતઃકરણમાંથી આવી પાપકારક, અકુશળ ધર્મજાઓ નષ્ટ થઈ નથી તે અરણ્યવાસ સેવે, લિક્ષા ઉપર જ પોતાનો નિર્વાહ ચલાવે, રસ્તામાંથી ચીંથરાં એકઠાં કરીને તેનું ચીવર બનાવીને ધારણ કરે તોપણ તેના સમ્બંધચારીઓ તેનાં ગુણગાન કરતા નથી, તેનો સત્કાર કરતા નથી, તેને માન આપતા નથી. આમ થવાનું કારણ શું? કારણ કે, તેના મનમાંથી અદ્યાપિ પાપકારક અકુશલ વાસના નષ્ટ થઈ દેખાતી નથી. કોઈ માણસ એક સ્વચ્છ અને સુંદર કાંસાની ચાળીમાં મરી ગયેલા સર્પનું, કૂતરાનું અથવા મનુષ્યનું સડી ગયેલું માંસ રાખે છે, અને તેને તેવી જ ખીજી ચાળીથી ઢાંકીને બજારમાં લઈ જાય તેને જોઈને ત્યાંના લોકો તેને કહે કે, અરે, આવી સરસ એવી કંઈ વસ્તુ તમે લઈ જાઓ છો? પછી તેઓ તે પદાર્થ ચાળી ઉપાડીને જુએ અને તે તરફ જોઈને તેમને અત્યંત મૃણા ઉત્પન્ન થાય. શૂંખ્યા માણસને પણ તે પદાર્થ ખાવાની ઇચ્છા નહિ થાય તો પછી જમી રહેલા માણસનું તો શું પૂછવું? આ રીતે આ લિક્ષુ અરણ્યવાસ સેવવાનો, લિક્ષા ઉપર નિર્વાહ ચલાવવાનો કે ચીંથરાં ચીવર ધારણ કરવાનો ડોળ કરે તોપણ તેના મનમાંની પાપવાસનાઓ જોઈને સમ્બંધચારીને તેની મૃણા આત્મા વગર રહેતી નથી.

“પણ જેના અંતઃકરણમાંથી આ પાપવાસનાઓ નષ્ટ થઈ હોય છે, તે સમ્બંધચારીઓનો પૂજ્ય થાય છે. કોઈ માણસ સ્વચ્છ ચાળીમાં ઉત્તમ પકવાન મૂકી તેને સ્વચ્છ

એવી બીજી થાળીથી લાંકાને બળ્લરમાં થઈને લઈ જાય ત્યારે તેને ત્યાંના લોકો પૂછે કે, આ ઉત્તમ પદાર્થ શું છે? તેઓ તે પદાર્થ ઉઘાડીને જુઓ ને તે પદાર્થ જોઈને તેમને આનંદ થાય. ખાઈને ધરાયેલા માણસને પણ તે ખાવાની ઇચ્છા થાય તો પછી જૂખ્યા માણસનું શું પૂછવું? તે રીતે જે લિશ્તુની વાસનાઓ નષ્ટ થઈ હોય તે ગામની પાસે રહેતો હોય, જમવા માટે બીજાનું આમંત્રણ સ્વીકારતો હોય, કે ગૃહસ્થોએ આપેલાં ચીવર ધારણ કરતો હોય તોપણ સમ્પ્રદાયારીઓ તેને પૂજ્ય માને છે.”

આયુષ્માન મહામોગ્ધાને કહ્યું, “મને અહીં એક વાતનું સ્મરણ થાય છે. એકવાર હું રાજગૃહમાં રહેતો હતો. ત્યાં સવારના પહોરમાં બિદ્યા માટે હું ફરતો હતો ત્યારે સામીતિ નામનો યાનકાર (રથ બનાવવાવાળો) રથની નેમિને રંદાથી ધસીને તૈયાર કરતો હતો. પંડુપુત્ર આશ્વક (આશ્વક પંથનો શ્રમણ), જે ગૃહસ્થાશ્રમમાં યાનકાર હતો તે, ત્યાં પાસે જ બિભો હતો. સામીતિ અમુક જગ્યાએ છોડીને સાફ કરે એવો વિચાર પંડુપુત્ર આશ્વક જેમજેમ કરતો જતો હતો તેમતેમ સામીતિ તેના વિચારને અનુસાર તે તે જગ્યાએ છોડીને સાફ કરતો હતો. ત્યારે તે આશ્વકે સામીતિને કહ્યું, જાણે કે, ‘તું મારું મન ઓળખીને જ આ નેમિ છોડીને સાફ કરે છે.’ હે આયુષ્માન મારિપુત્ર, આપ પણ, જે લિશ્તુઓ શદ, માયાવી, વિશ્રાન્ત-ચિત્ત, ચપલ, મુખર, ઇન્દ્રિયો ઉપર જેને કાબૂ નથી એવા, જનમત જ રહેનારા, શ્રમણધર્મમાં જેમને આસ્થા ન હોય એવા, શુદ્ધ ભગવાને દર્શાવેલા નિયમો માટે જેમને અત્યંત

આદર ન હોય એવા, ઘણી વસ્તુઓને પાસે રાખનાર, નિરુત્સાહી, આળસમાં અગ્રણી, એકાન્તવાસમાં પછાત, આળસુ, સ્મૃતિવિહીન, ભગૃતિવિહીન, વિક્ષિપ્તચિત્ત, અને જડમૂઢ હોય તેમના એ દોષો આ ઉપદેશથી ધસીને સાફ કરે છે. જે ભિક્ષુઓ આ દોષોથી મુક્ત છે તેઓ જાણે કે આપના ઉપદેશનું પાન જ કરે છે. તેઓ કહે છે કે આયુષ્માન સારિપુત્ર સચ્ચાચારીઓને અકુશલથી મુક્ત કરીને કુશલ તરફ વાળે છે. કોઈ સુંદર દેખાવાની ઇચ્છા રાખવાવાળા સ્ત્રી કે કોઈ પુરુષ, સ્નાન કર્યા પછી મોગરાનાં કે જાંઘનાં ફૂલોની તૈયાર કરેલી માળા મળતાં તે બન્ને હાથે લઈને માથા ઉપર મૂકે, તે પ્રમાણે આપનો આ ઉપદેશ જે સર્જન ભિક્ષુઓ હશે તે ધારણા કરશે.”

આ પ્રમાણે તે બન્ને મહાપુરુષો પરસ્પરનાં સુભાષિતોનું અભિનંદન કરતા હતા.

અનંગલુપુત્રસમાપ્ત

ટીકા

આ સૂત્રમાં મહામોગ્ગલ્લાને આપેલી સામીતિ ચાનકારની ઉપમા પ્રસ્તુત વિષયમાં બરાબર બંધબેસતી આવતી નથી, એમ પ્રથમ દૃષ્ટિએ લાગી જવાનો સંભવ છે. પરંતુ અમારા મત મુજબ આ ઉપમાને આ રીતે બંધબેસતી કરી શકાયઃ સામીતિની તુલના સારિપુત્રની સાથે કરવી એ તો સ્પષ્ટ જ છે, અને આશ્ચર્યની તુલના જે મહામોગ્ગલ્લાનની સાથે કરીએ તો આખી ઉપમા બરાબર બંધબેસતી આવી જાય છે. સારિપુત્ર સચ્ચાચારીઓના અમુક અમુક માનસિક દોષો ધસી જાય, એવો વિચાર જેમજેમ મહામોગ્ગલ્લાન કરતાં ગયા તેમતેમ સારિપુત્ર તે તે દોષો વિરુદ્ધ બાપણુ કરતા હતા,

અનંગલુપુત્રની ટીકા સમાપ્ત

આકંખેરચતુત્ત

એવું મેં સાંભળ્યું છે. એકવાર ભગવાન આવરતી પાસેના જેતવનમાંના અનાયપિંડિકના આરામમાં રહેતા હતા ત્યારે ભિક્ષુઓને ઉદ્દેશીને બોલ્યા, “હે ભિક્ષુઓ, શીલસંપન્ન બનો, પ્રાતિભોક્ષસંપન્ન બનો, પ્રાતિભોક્ષને અનુસરીને તમારી ઉદ્રિયોનું દમન કરો, આચાર અને ગોચરથી સંપન્ન થાઓ, નાના નાના દોષોમાં પણ ભય લુઓ, અને સિક્ષાપદો સંબંધે જે કંઈ શીખવાનું હોય તે સારી રીતે શીખો. જે ભિક્ષુને હું સંબ્રહ્મચારી ભિક્ષુને ત્રિપ યાઉં, પૂજ્ય યાઉં એમ લાગતું હોય; જેને ચીવર, પિંડપાત, રહેવાની જગ્યા, અને ઔપધો-પયોગી પદાર્થોનો (મુખપૂર્વક) લાભ થાય એવી હજી હોય; પોતાના દાયકોએ આપેલું દાન ફક્તરૂપ થાય, શયદાકારક બને એવી જેની હજી હોય; પોતાનાં મૃત સગાંવડાણાં જે આપણને સંભારે તેને આપણાથી મુખ થાય એવી જેની હજી હોય; હું અસમાધાન સદન કરું, અસમાધાનને સ્વાધીન ન થાઉં, મનમાં ઉદ્દમવેગ અસમાધાનનો પરાજય કરું, એવી જેની હજી હોય; હું ભયભેરવ ઉપર જ્ય મેળવું, મારા ઉપર ભયભેરવ જ્ય ન મેળવે, ઉત્પન્ન થયેલ ભયભેરવનો હું પરાજય કરું. એવી જેની હજી હોય; મને

ચાર ધ્યાનની મુખેથી પ્રાપ્તિ થાય, એવી જેની ઇચ્છા હોય;
 ચાર અરૂપાવચર સમાપત્તિની પ્રાપ્તિ થાય, એવી જેની ઇચ્છા
 હોય; ત્રણ સંયોજનોનો ક્ષય કરીને હું સોતાપન્ન થાઉં, અને
 તેનાથી દુર્ગતિને ન પામું, સંબોધિપરાયણ થાઉં, એવી જેની
 ઇચ્છા હોય; ત્રણ સંયોજનોનો ક્ષય કરીને અને કામ, ક્રોધ,
 મોહને ક્ષીણ કરીને હું સકદાગામી થાઉં, એવી જેની ઇચ્છા
 હોય; ઇહલોકગામી પાંચ સંયોજનો નષ્ટ કરીને ઉપલોકમાં
 જાઉં, અને આ લોકમાં પાછો ન ફરતાં ત્યાં જ મને મોક્ષ મળે
 (અનાગામી થાઉં) એવી જેની ઇચ્છા હોય; નાના પ્રકારની
 સિદ્ધિઓ પ્રાપ્ત કરી લઉં, મારા જેવા ઘણા દેહનિર્માણ
 કરું, પ્રગટ થાઉં, અંતર્ધાન પામું, જીતમાં થઈને, તટમાં
 થઈને, પર્વતમાં થઈને અપ્રતિહત થાઉં જાણે કે ખુલ્લી
 હવામાં થઈને જતા હોઈએ, પાણીમાં ડૂબકી મારતા હોઈએ
 એવી રીતે જમીનમાં ડૂબકી મારું, આકાશમાં આસન વાળીને
 પક્ષીઓની જેમ ગમન કરું, ચંદ્રસૂર્યને હાથેથી સ્પર્શ કરું,
 બ્રહ્મલોક સુધી મારી ગતિ અવ્યાહત થાય, એવી જેની ઇચ્છા
 હોય; હું દિવ્ય કાનથી દેવલોકના અને મનુષ્યલોકના, દૂરના
 અને પાસેના શબ્દો સાંભળું, એવી જેની ઇચ્છા હોય;
 ખીજના મનમાં શું ચાલી રહ્યું છે એ જાણવાની જેની
 ઇચ્છા હોય; પૂર્વજન્મનું સ્મરણ કરવાની જેની ઇચ્છા હોય;
 દિવ્ય ચક્ષુથી પ્રાણીઓની ગતિ જાણવાની જેની ઇચ્છા હોય;
 સર્વ-આસનોનો ક્ષય કરીને આ જન્મમાં જ મુક્તિ પ્રાપ્ત
 કરી લેવાની જેની ઇચ્છા હોય; તેણે શીઘ્રનું જરાજર પાત્રન
 ફરવું, સમાધનું અવલંબન કરવું, પ્રજ્ઞાસંપન્ન બનવું અને
 એકાન્તવાસના સેવનની તત્પરતા રાખવી.

“હે બિશુઓ, શીલસંપન્ન બનો, પ્રાતિમોક્ષસંપન્ન બનો. પ્રાતિમોક્ષને અનુસરીને તમારી ઇદ્રિયોનું દમન કરો, આચાર અને ગોચરથી સંપન્ન થાઓ, નાના નાના દોષોમાં પણ લય લુઓ, અને શિક્ષાપદો સંબંધે જે કંઈ શીખવાનું હોય તે બરાબર શીખો, એમ મેં જે તમને કહ્યું તે આ જ ઉદ્દેશથી કહ્યું છે.”

આ પ્રમાણે ભગવાન બોલ્યા. તે બિશુઓએ મુદિત મનથી ભગવાનનું અભિનંદન કર્યું.

આકાંક્ષેભ્યમુત્તમાપ્ત

ટીકા

આ સૂત્રનો સાર એ છે કે બધા કુરાળ ધર્મનું મૂળ શીલ છે એમ જાણવું. જે માણસમાં શીલ ન હોય તો તે માણસ ધર્મને અનુસરીને પોતાની ઉન્નતિ સાધે એ અસંભવિત છે. શીલ ધર્મનો પાયો છે.

પ્રાતિમોક્ષ (પાઠ-પ્રાતિમોક્ષ)—નામનું એક પુસ્તક છે. આ પુસ્તકમાં બિશુ અને બિશુણીઓને પાળવાના નિયમો આપેલા છે.

આચાર એટલે વહીવટ માણસો સાથે, સભામાં, નદીના કાંઠે ઉપર અને અન્ય જગ્યાએ સભ્યતાથી વર્તવું તે.

ગોચર એટલે જે જગ્યાએ વેશ્યા ન રહેતી હોય, દારૂની દુકાન ન હોય, ગાળો બાંકનારા લોકો ન હોય એવી વસ્તી. આવી જગ્યાએ જ બિશુએ બિક્ષા માટે જવું. બરાબર વસ્તીમાં બિશુએ બિક્ષા લેવા ફરજ નહિ. સારો આચાર અને સારો ગોચર સાચવનારા બિશુને આચારગોચરસંપન્ન કહે છે.

નાના નાના દોષોમાં ભય જોવો—આના સંબંધે ધર્મપદમાં એક આવી ભતની ગાથા છે :

માપ્યમજ્ઞેય પાપસ્સ ન મં તં આગમિસ્સતિ ।

ઉદ્ભિંદુનિપાતેન ઉદકુંભો પિ પૂરતિ ।

પૂરતિ વાલો પાપસ્સ ચોકચોકં પિ આચિનં ॥

અર્થ : તેનો દોષ મારા ઉપર શું આવે, એમ ભણી નાના એવા પાપની પણ અવગણના કરવી નહિ. કારણ કે, ટીપેટીપે ધરો પણ ભરાઈ ભય છે; અને મૂર્ખ માણસ થોડાથોડા પાપથી પૂર્ણ પાપી બને છે.

શિક્ષાપદોક્ષ'બંધે વર્ગે—ભગવાને જે નિયમ કર્યા હોય તેનો વિપર્યાસ ન કરતાં અથવા તો તેનો કંઈ જુદો જ અર્થ કાઢવાનો પ્રયત્ન ન કરતાં સીધી રીતે શુદ્ધ અંતઃકરણથી તેને અનુસરવું એને જ, જે કંઈ શીખવાનું હોય તે સારી રીતે શીખે, એમ કહેવામાં આવ્યું છે.

પોતાના સમસ્યાચારીઓને વહાલા થવાથી માંડીને તે ઠેઠ નિર્વાણના પગથિયા સુધીમાં કોઈ પણ સદ્વસ્તુની ઇચ્છા બિંહુ રાખતો હોય તો તેણે શીલ, સમાધિ, પ્રજ્ઞા અને એકાન્તવાસ, આ ચાર વસ્તુઓનો અંગીકાર કરવો જોઈએ. દરેક વસ્તુ પાત્રી આ ચારે વસ્તુઓનો ઉલ્લેખ મૂળ સૂત્રમાં કરવામાં આવ્યો છે. પરંતુ વિસ્તાર થવાના ભયથી અમે ફક્ત ઉલ્લેખ તેનો નિર્દેશ કર્યો છે.

મૃત ત્રાતકેને પોતાના સદાચરણથી સુખ થાય છે એવી કલ્પના હતી. તે જ મુજબ પોતાના પુણ્યનું ફળ દાયકેને મળે છે એવી સમજણ છે.

ત્રણ સંયોજનોનો ફલ કરવાથી મનુષ્ય સોતાપજ્ઞ (ક્ષોત=પ્રાપ્ત) થાય છે. સંક્રાયદિક્ષિ (જડ આત્મા ઉપર વિશ્વાસ), વિચ્છિદિરણા (શુદ્ધધર્મસંબંધે કુશંકા), સીલબ્જતપરામાસો (વ્રત, ઉપવાસ વગેરે પર વિશ્વાસ) એ આ ત્રણ સંયોજનો છે.

પાંચ સંયોજનો (પંચ ઓરંમાગિયાનિ સંયોજનાનિ) —
 ઉપર જતાવેલાં ત્રણ સંયોજનો અને કામરાજ (કામવાસના) અને
 પટિધ (ક્રોધ) એ બે મળીને પાંચ. આ પાંચ સંયોજનને (બંધનોને)
 લીધે મનુષ્ય ફરી પાછો ઇહલોકમાં આવે છે. પણ આ સંયોજનનો
 ક્ષય કર્યા પછી તે બ્રહ્મલોકમાં જાય છે. અને ત્યાં જ મોક્ષ પ્રાપ્ત
 કરી લે છે.

આ પછી જતાવેલી તે ૭ અભિજ્ઞાઓ છે. તેમનાં પાત્રી
 નામે અનુક્રમે આ પ્રમાણે છે:—ઇન્દ્રિયવિધં, દિગ્બસોત્તં,
 પરચિત્તવિજ્ઞાનનં, પુષ્પેનિવાસાનુસ્સતિ, દિગ્મચક્રપુ અને
 આસવકબચબાહું,

આકંઞેષ્વસુતની ટીકા સમાપ્ત .

વાવથૂપમસુત

એવું મેં સાંભળ્યું છે. એકવાર ભગવાન શ્રાવસ્તી પાસેના જૈતવનમાંના અનાથપિંડિકના આરામમાં રહેતા હતા, ત્યારે તે બિશુઓને ઉદ્દેશીને બોલ્યા:

“હે બિશુઓ, કોઈ રંગારો મેહું થયેહું વસ્ત્ર રંગવા લાગે તો તે સારી રીતે રંગી થકાતું નથી. કારણકે તે મૂળમાં જ મસિન થયેહું હોવાથી તેના ઉપર રંગ બરાબર ચડતો નથી. તે પ્રમાણે ચિત્ત (વાવથાસનાઓથી) વિવ્રણ થયું હોય, તો (સદ્ગુણોની તેના ઉપર કશી અસર ન થવાને કીધે) તે દુર્ગતિને જ પામવાનું. પણ કોઈ સ્વચ્છ વસ્ત્રને જો રંગવામાં આવે તો તેના ઉપર રંગ બરાબર લપટે છે. તે પ્રમાણે જો ચિત્ત પરિશુદ્ધ હોય તો (તેના ઉપર સદ્ગુણોની અસર ઘર્ષ હોવાને કીધે) મનુષ્ય સુચિતિ પામે છે.

“હે બિશુઓ, અભિખ્યા (પરદ્રવ્યાસક્તિ), વ્યાપાદ (દ્રેષ), ઉપનાદ (વેર લેવાની ભુદિ), મક્ષ્મ (અનાદરભુદિ), પળાસ (રૂપાં), ઈર્ષા, માત્સર્ય, માયા, યદતા, રતંજ (કહેારના),

સારંભ (અદેખાઈ), માન, અતિમાન, મદ, અને પ્રમાદ એ ચિત્તના ઉપકલેશો છે. આ ચિત્તના ઉપકલેશો છે એમ જાણીને લિહુ તેમનો ત્યાગ કરે છે. શુદ્ધ ભગવાન ઉપર તેની જ્ઞાનપૂર્ણ આસ્થા બેસે છે; ‘તે ભગવાન અહંન, સમ્યક્-સંશુદ્ધ, વિદ્યાચરણસંપન્ન, સુગત, લોકવિદ, પુરુષદમ્યેનો શ્રેષ્ઠ સારથિ, અને દેવમનુષ્યનો શાસ્તા છે, એમ તે જાણે છે. ધર્મ ઉપર તેની જ્ઞાનપૂર્ણ આસ્થા બેસે છે; ભગવાને ઉત્તમ રીતે ધર્મનો ઉપદેશ કર્યો છે, ખરા તત્ત્વજ્ઞાનથી તેનો લાભ થાય છે, તે અકાલ દુઃખ દેનારો છે, તેના સંબંધમાં ‘આવો અને જુઓ’ એમ કહી શકાશે (એટલે તે ઢાંકેલો નથી), તે અપનાવાયોગ્ય છે, અને સુસોએ પોતાના અંતઃકરણમાં બાંધ કરી લેવા યોગ્ય છે, એમ તે સમજે છે, સંધ ઉપર તેની જ્ઞાનપૂર્ણ આસ્થા બેસે છે; ભગવાનનો શ્રાવકસંઘ સારા માર્ગે ચાલનારો છે, સીધા માર્ગે ચાલનારો છે, ન્યાય માર્ગે ચાલનારો છે અને સમીચીન માર્ગે ચાલનારો છે, આ સંધમાં ચાર જોડીઓ એટલે આઠ પુદ્ગલ (વ્યક્તિઓ) છે, ભગવાનનો આ શ્રાવકસંઘ પૂજ્ય છે, મહેમાનગીરી સ્વીકારવા યોગ્ય છે, દક્ષિણા આપવા જેવો છે અને અંજલિ કરવા યોગ્ય છે, આ લોકો માટે ઉત્તમ પુણ્યક્ષેત્ર છે, એમ તે જાણે છે.

“આ મિશ્રુનું કિલ્મિય નષ્ટ થયેલું હોવાને લીધે શુદ્ધ, ધર્મ અને સંધ ઉપર તેની શ્રદ્ધાપૂર્ણ આસ્થા બેસે છે અને તેને લીધે તેને ધાર્મિક આનંદ પ્રાપ્ત થાય છે. આનંદને લીધે પ્રતિ પ્રાપ્ત થાય છે, પ્રીતિને લીધે શાંતિ પ્રાપ્ત થાય છે, શાંતિને લીધે સુખ પ્રાપ્ત થાય છે, અને સુખને લીધે તેને ચિત્તની સમાધિ પ્રાપ્ત થાય છે.

“એવા ગુણ જો લિહુમાં હોય તે જો સુગ્રાસ અન્ન ખાય તોપણ તેનાથી તેને અંતરાય થતો નથી. જેમ મેહું વસ્ત્ર નિર્મળ માણીથી સ્વચ્છ થાય છે અથવા તો સોનું કુલડીમાં નાંખવાથી સ્વચ્છ થાય છે, તેમ આ લિહુ સ્વચ્છ થયેલો હોય છે, અને તેથી જ સુગ્રાસ અન્ન પણ તેને અંતરાય કરી શકતું નથી.

“તે મૈત્રીપૂર્ણ ચિત્તથી દશે દિશા ભરી મૂકે છે, કરુણાપૂર્ણ ચિત્તથી, મુદિતાપૂર્ણ ચિત્તથી, અને ઉપેક્ષાપૂર્ણ ચિત્તથી દશે દિશાઓ ભરી મૂકે છે; તેના ચિત્તમાં વેર અને દ્વેષનો લવલેશ પણ રહેતો નથી. પણ આ કરતાં પણ ઊંચું પગથિયું છે, આ ઉત્તમ મનોભાવનામાંથી પણ આપણે મુક્ત થવાનું છે એ તે જાણે છે. આથી કામાસવ, લવાસવ અને અવિદ્યાસવ એ ત્રણે આસવોથી તેનું ચિત્ત વિમુક્ત થાય છે, વિમુક્ત થયા પછી મારું ચિત્ત વિમુક્ત થયું છે એમ તે જાણે છે. આ રીતે તેના પુનર્જન્મનો ક્ષય થાય છે, બ્રહ્મચર્ય પૂર્ણ થાય છે, તે કૃતકૃત્ય બને છે, અને ફરી ઇંદ્રલોકમાં જન્મ લેવાનો નથી, એમ જાણે છે. આ લિહુને અંતરંગ-સ્નાનથી સ્નાત (સ્નાન કરેલો) એમ કહે છે.”

આ વખતે સુંદરિક ભારદ્વાજ નામનો એક માણસ ભગવાન પાસે બેઠેલો હતો. તે બોલ્યો, “હે ભગવન્ ગોતમ, આપ બાહુકા નદીમાં સ્નાન કરવા જાઓ છે?” ભગવાને પૂછ્યું, “હે બ્રાહ્મણ, બાહુકા નદીનો શું ઉપયોગ છે?” બ્રાહ્મણ બોલ્યો, “લોકો બાહુકા નદીને પવિત્ર માને છે. ત્યાં પોતાનાં પાપો ધોવા માટે પણ લોકો જાય છે.”

ભગવાન બોલ્યા, “બાહુકા, અધિક્ક, ગયા, સુંદરિકા, સરસ્વતી, પ્રયાગ અને બાહુમતી નદી, એ જગ્યાઓએ કોઈ મૂર્ખ માણસ રોજ જાય તોપણ તે શુદ્ધ થવાનો નથી. જે જ્યાં સાથે વેર કરનારો પાપી માણસ હોય છે તેને સુંદરિકા નદી, પ્રયાગ કે બાહુકા નદી શું કરી શકવાનાં છે? તેને આ (ક્ષેત્રો) શુદ્ધ કરી શકવાનાં નથી. જે શુદ્ધ છે તેને તો રોજ ક્ષત્રુ નક્ષત્ર છે, તેને તો રોજ ઉપોસથ છે, અને તેના હાથે હમેશાં મૃત થયા જ કરે છે. હે બ્રાહ્મણ, તું આ ધર્મમાં જ રનાન કર, સર્વ પ્રાણીઓ ઉપર પ્રેમ કર. જે તું ખોટું નહિ બોલે, પ્રાણુધાત નહિ કરે, અદત્તનું આદાન (ચોરી) નહિ કરે, શ્રદ્ધાળુ થઈશ, અને માતૃપૃથ્વી દૂર રહીશ, તો ગયા જવાથી તું વધારે શું કરવાનો છે? કોઈ એક કૂવો પણ તારે માટે તો ગયા જેટલો જ થશે.”

આમ કહ્યા પછી સુંદરિક ભારદ્વાજ બોલ્યા: “આપને ઉપદેશ ખૂબ મનોહર છે. જેમ ઊંધું વાસણ ચતું કરવામાં આવે, લોકેલી વસ્તુ ઉધાડવામાં આવે, માર્ગ બૂલેલાને માર્ગ ખતાવવામાં આવે, અથવા દેખતા માણસને વસ્તુઓ નજર આવે માટે અંધારામાં મશાલ સળગાવવામાં આવે, એવી રીતે અનેક રીતે આપે ઉપદેશ કર્યો છે. આ હું આપને, ધર્મને અને શિશુસંપદને શરણે બાંધે છું. અને આપ પ્રવ્રજ્યા અને ઉપસંપદા આપો.”

સુંદરિક ભારદ્વાજની ઇચ્છા મુજબ ભગવાને તેને પ્રવ્રજ્યા અને ઉપસંપદા આપી. ઉપસંપદા પ્રાપ્ત થયા પછી થોડા જ કાળમાં ભારદ્વાજે એકાન્તવાસનું સેવન કરીને મહા-પ્રયત્નથી, જેને માટે કુમ્ભપુત્રો ઘર છોડી પ્રવ્રજ્યા ધારણ કરે

છે એ અહાયર્થનું. પર્યાવસાન સ્વતઃ મેળવ્યું; પોતાના પુન-
ર્જન્મનો ક્ષય થયો છે, અહાયર્થ પૂર્ણ થયું, પોતે કૃતકૃત્ય
થયો છે, અને હવે આત્મોક્તિમાં તેને ફરી આવવાનું નથી, એમ
તેણે જાણ્યું. તે અર્દન્તો પૈત્રી એક અર્દન્ત થયો.

વૈત્યપમસુત્ર સમાપ્ત

ટીકા

પુદ્ગ, ધર્મ અને સંધનું સ્મરણ કરવાની જે પદ્ધતિ આ
મુત્રમાં બતાવવામાં આવી છે તેનો ઉદ્દેશ્ય અનેક સૂત્રોમાં આવે છે.
પુદ્ગપાપાચાર્યે વિમુદ્ધિમગ્ન મંથમાં પુદ્ગાનુસ્મરતિ, ધર્માનુસ્મરતિ, અને
સંધાનુસ્મરતિ એ મથાગા નીચે આ પદ્ધતિ ઉપર વિસ્તારથી ટીકા
કરી છે. ભાવિક લોકો પાછી શબ્દોમાં જ પુદ્ગ, ધર્મ અને સંધનું
સ્મરણ કરે છે એટલે મૂળ શબ્દ જ અને અહીં આપીએ છીએ.

પુદ્ગાનુસ્મરતિ—इति वि सो भगवा णरहं सम्मासंबुद्धो
विज्वाचरणसंपन्नो सुगतो लोकविदू अनुसरो पुरिसदम्मसारथि सत्या
देवमनुस्सानं सुद्धो भगवा ति ॥

ધર્માનુસ્મરતિ—स्मात्प्राप्तो भगवता धर्मो संदिष्टिको
अकालितो एहिपस्सिको ओपनयित्तो पयसं वेदित्त्यो विज्जूहो ति ॥

સંધાનુસ્મરતિ—मुपटिपन्नो भगवतो सारकगंधो उजुपटि-
पन्नो भगवतो सावकगंधो व्यापटिपन्नो भगवतो सावकगंधो सामीचि-
पटिपन्नो भगवतो सावकगंधो यदिदं चत्तारि पुरिसयुगानि अट्ठपुरिस-
पुगला एम भगवतो सारकगंधो आहुनेप्प्यो, पाहुनेप्प्यो, दक्खिनेप्प्यो
अत्रट्ठिहरणीयो अनुसरं-पुट्ठमक्खेसं लोकस्सा ति ॥

મૈત્રી, કરુણા, મુદિતા અને ઉપેક્ષા એ ચાર ભાવનાઓને બ્રહ્મવિહાર કહે છે. આનો વિસ્તાર વિશુદ્ધિમાર્ગમાં કરેલો છે. આ મહાસાધનાઓ આપણે સાધીએ તોપણ તેમાં આસક્ત થવું ઇષ્ટ નથી. સર્વ પાપથી દૂર રહેવું, બધી પુણ્યપ્રદ ભાવનાઓ બરાબર સાધી લેવી, પણ તેમાં આસક્ત ન થવું એ જ નિર્વાણસ્થિતિ છે. એટલે આ સૂત્રમાં આવી ઉત્તમ મનોભાવનાઓમાંથી પણ આપણે મુક્ત થવાનું છે એમ કહેવામાં આવ્યું છે.

જે લોકો અંતરંગ સ્નાનથી શુદ્ધ ન થતાં બાહ્ય સ્નાનથી પોતાનાં પાપો ઘોઈ નાખવાનો પ્રયત્ન કરે છે તે મૂખ છે એ વિચાર-પરંપરા અત્યારના સાધુસંતોના ગ્રંથોમાં પણ નજરે પડે છે. સંત વકાશમ કહે છે :

ભાલી સિંહસ્ય પર્વણી । ન્હામ્યા મટા જ્વાલી ધળી ॥ ૧ ॥
 અંતરીં પાપાચ્યા કોઢી । વરિવરિ ચોઢિ હોઈ દાઢી ॥ ૨ ॥
 ઘોઢિલેં તેં નિપાલેં । કાય પાલટિલેં સાંગ ચહિલેં ॥ ૩ ॥ પાપ
 ગેલયાચી કાય છૂળ । નાહોં પાલટલે અવગુણ ॥ ૪ ॥

રામદાસ સ્વામી કહે છે :

ऐसे कैसे रे सोवळें । शिवतां होतसे ओवळें ॥ स्नानसंख्या
 टीळे माळा । पोटीं कोधावा उमाळा ॥ नित्य दंडितोसि देह ।
 परिकीठेना संदेह ॥

સાધુ કબીર કહે છે :

तीरथ गये सो तीन जन, चित चंचल मन चोर ॥ एको
 पाप न काटिया, लादे दशमन और ॥ १ ॥ तीरथ गये ते चहि
 मुये, जूडे पानी न्हाय ॥ कह कबीर संतो मुनो, राक्षस है
 पछिताय ॥ २ ॥ तीरथ है विष बेलरी, रही युगन युग छाय ।
 कबीर न मूल निकन्दिया कोन हलाहल खाय ॥ ३ ॥

તીર્થપ્રમુખની ટીકા સમાપ્ત

સસ્તેખમુત્ત

એવું મેં સાંભળ્યું છે. એકવાર ભગવાન થાવસ્તી
 ઐના જોતવનમાંના અનાયર્પિતિકના આરામમાં રહેતા હતા.
 ત્યારે આપુખ્માન મહાયુન્દ સાથેકાળે ભગવાન પાસે જઈને
 તેમને વંદન કરીને એક બાબુએ બેઠો અને બોલ્યો,
 “ભદ્ર-ત, આત્માના સંબંધે અને વિશ્વસંબંધે શોકમાં જે
 વિવિધ દષ્ટિઓ છે તે દષ્ટિને આદિકારણના વિચારથી નારા
 થાય છે?”

ભગવાન બોલ્યા, “આ દષ્ટિઓ જ્યાં (મનમાં) ઉત્પન્ન
 થાય છે, તે સ્થાન મારું નથી, તે મારા આત્મા નથી,
 એમ જે યથાર્થતા બાંહે છે, તેની આ બધી દષ્ટિઓ
 વિશ્વ પાસે છે.

“હે યુન્દ, કોઈ બિંદુ કામવાસનાઓથી અને અકુશલ
 વિચારોથી દૂર થઈને ચિત્ક, વિચાર, પ્રીતિ અને સુખથી
 મુક્ત એવું પ્રથમ ધ્યાન પ્રાપ્ત કરે છે; અને હું સસ્તેખથી
 (સાધુવૃત્તિથી) વર્ણું છું, એમ તે માને છે. પરંતુ આને
 આયર્ધર્મમાં સસ્તેખ કહેતા નથી; ઇલ્લોકમાં સુખપૂર્વક રહેવું

એમ આને કહે છે. બીજો કોઈ ભિક્ષુ પિતર્ક અને વિચારનો ઉપશમ કરીને અંતરંગમાં ચિત્તની શુદ્ધિ અને એકાગ્રતા કરનારું, પિતર્કવિચારવિરહિત સમાધિથી ઉત્પન્ન થયેલા પ્રીતિસુખવાળું બીજું ધ્યાન પ્રાપ્ત કરી લે છે. . . . ત્રીજો કોઈ ભિક્ષુ પ્રીતિના વૈરાગ્યથી ઉપેક્ષાવાન, સ્મૃતિમાન અને સમજનારો બને છે; તે દેહથી સુખનો અનુભવ લે છે જેને આર્યાલોકો ઉપેક્ષાવાન, સ્મૃતિમાન અને સુખી કહે છે; તે આવી જાતનું ત્રીજું ધ્યાન પ્રાપ્ત કરે છે. . . . ચોથો કોઈ ભિક્ષુ સુખ અને દુઃખનો નાશ કરીને અને અગાઉ જ સૌમનસ્ય અને દૌર્ભનસ્યનો અસ્ત થયાથી સુખદુઃખવિરહિત ઉપેક્ષા અને સ્મૃતિથી પરિશુદ્ધ એવું ચોથું ધ્યાન પ્રાપ્ત કરી લે છે. તેને લાગશે કે હું સંસ્થેષથી રહું છું. પરંતુ આર્યાધર્મમાં આને (ચાર ધ્યાનોને) સંસ્થેષ કહેતા નથી; ઇલ્લસોઠનું સુખજીવન કહે છે. પાંચમો કોઈ ભિક્ષુ દરેક રીતે રૂપસંજ્ઞાનો અતિક્રમ કરીને, અને વિરોધી સંજ્ઞાનો અસ્ત કરીને વિવિધ સંજ્ઞાઓને મનમાં ન લાવતાં અનંત આકાશની લાવનાથી આકાસાન-ચ્યાયતન (આકાશાનન્દ્યાયતન) પ્રાપ્ત કરે છે. . . . છઠ્ઠો કોઈ ભિક્ષુ આકાસાનચ્યાયતનનો સમતિક્રમ કરીને અનંત વિજ્ઞાનની લાવનાથી વિજ્ઞાણચ્યાયતન (વિજ્ઞાનાનન્દ્યાયતન) પ્રાપ્ત કરે છે. . . . સાતમો કોઈ ભિક્ષુ બધી રીતે વિજ્ઞાણચ્યાયતનનો સમતિક્રમ કરીને કંઈ નથી એવી લાવનાથી આદિચ્ચ્યાયતન (આદિચ્ચાયાયતન) પ્રાપ્ત કરી લે છે. . . . આઠમો કોઈ ભિક્ષુ દરેક રીતે આદિચ્ચ્યાયતનનો અનિક્રમ કરીને નેવસચ્ચાનાસચ્ચાયનન પ્રાપ્ત કરી લે છે. આને (ચારે ભિક્ષુઓને) પોતે સંસ્થેષથી વર્તે છે એમ લાગવાનો સંભવ

છે. પરંતુ આર્યધર્મમાં આને (ચાર સમાધિઓને) સંસ્કૃત કહેતા નથી. આને શાંતવિહાર (શાંતિથી રહેવું) કહે છે.

“ ખીજા હિંસક થાય તોપણ અમે અહિંસક થઈશું, એવો સંસ્કૃત કરવો. ખીજા પ્રાણુધાતી થાય તોપણ અમે પ્રાણુધાતથી વિરત થઈશું. . . . ખીજા ચોર થાય તોપણ અમે ચોરીથી વિરત થઈશું. . . . ખીજા અશ્વઘ્નચારી બને તોપણ અમે અશ્વઘ્નચારી બનીશું. . . . ખીજા અસત્યવાદી થાય તોપણ અમે કદી અસત્ય બોલણું નહિ કરીએ. . . . ખીજા ચાહીખોર બને તોપણ અમે ચાહીથી નિવૃત્ત થઈશું. . . . ખીજા ગાળો ભાંડતા હોય તોપણ અમે કાંઈને ગાળો નહિ ભાંડીએ. . . . ખીજા નકામો બખડાટ કર્યા કરતા હોય તોપણ વૃથા બખડાટથી અમે પરાવૃત્ત થઈશું. . . . ખીજા પરદ્રવ્ય ઉપર નજર નાખતા હોય તોપણ અમે પરદ્રવ્યનું ચિંતન નહિ કરીએ. . . . ખીજા દ્રેષ્ટા હોય તોપણ અમે અમારા મનમાં દ્રેષ્ટને સ્થાન જ નહિ આપીએ. . . . ખીજા મિથ્યાદૃષ્ટિ હોય તોપણ અમે સમ્યગ્દૃષ્ટિ થઈશું. . . . ખીજા મિથ્યાસંકલ્પી હોય તોપણ અમે સમ્યક્સંકલ્પી થઈશું. . . . ખીજા મિથ્યાવાચ્ય હોય તોપણ અમે સમ્યગ્વાક્ થઈશું. . . . ખીજા મિથ્યાકર્મ કરનારા હોય તોપણ અમે સમ્યગ્કર્મ કરનારા બનીશું. . . . ખીજા મિથ્યાજીવ હોય તોપણ અમે સમ્યગજીવ થઈશું. . . . ખીજા મિથ્યાવ્યાયામ હોય તોપણ અમે સમ્યગ્વ્યાયામ થઈશું. . . . ખીજા મિથ્યાસ્મૃતિ હોય તોપણ અમે સમ્યક્સ્મૃતિ થઈશું. . . . ખીજા

મિથ્યાસમાધિ હોય તોપણ અમે સમ્યક્સમાધિ થઈશું.
 . . . બીજા મિથ્યાતાની હોય તોપણ અમે
 સમ્યક્તાની થઈશું . . . બીજા મિથ્યાવિમુક્તિ હોય
 તોપણ અમે સમ્યક્વિમુક્તિ થઈશું. . . બીજા
 સાવ આળસુ હોય તોપણ અમે સાવ આળસુ નહિ બનીએ.
 . . . બીજા બ્રાન્તચિત્ત હોય તોપણ અમે બ્રાન્તચિત્ત
 નહિ બનીએ. . . બીજા કુશંકા કરનારા હોય તો-
 પણ અમે કુશંકાઓને તરી જઈશું. . . બીજા
 ક્રોધી હોય તોપણ અમે ક્રોધથી દૂર રહીશું. . .
 બીજા ઉપનાહી (વેર વાળવાવાળા) હોય તોપણ અમે
 ઉપનાહી નહિ થઈએ. . . બીજા મક્ખી (અનાદર
 કરવાવાળા) હોય તોપણ અમે મક્ખી થવાના નથી. . .
 બીજા પળાસી (સ્પર્ધા કરવાવાળા) હોય તોપણ અમે
 પળાસી થવાના નથી. . . બીજા ઈર્ષાળુ હોય તોપણ
 અમે ઈર્ષા નહિ કરીએ. . . બીજા મત્સરી હોય તો-
 પણ અમે મત્સરી નહિ થઈએ. . . બીજા શઠ હોય
 તોપણ અમે શઠ નહિ બનીએ. . . બીજા માયાવી
 હોય તોપણ અમે માયાવી નહિ થઈએ. . . બીજા
 સ્તબ્ધ (કડોર) હોય તોપણ અમે સ્તબ્ધ નહિ થઈએ.
 . . . બીજા અતિમાની હોય તોપણ અમે અતિમાની
 નહિ થઈએ. . . બીજા ખરાબ બોલનારા હોય તો-
 પણ અમે ખરાબ નહિ બોલીએ. . . બીજા કુસંગતિ
 કરનારા હોય તોપણ અમે સાધુસમાગમ સેવનારા થઈશું.
 . . . બીજા પ્રમત્ત હોય તોપણ અમે અપ્રમત્ત (જાગૃત)
 બનીશું. . . બીજા શ્રદ્ધાવિહીન હોય તોપણ અમે

શ્રદ્ધાળુ બનીશું. . . . બીજા નિર્લજ્જ હોય તોપણ અમે
સલજ્જ (પાપકર્મથી ડરનારા) બનીશું. . . . બીજા
લોકાપવાદથી ડરતા ન હોય તોપણ અમે લોકાપવાદથી
ડરીશું. . . . બીજા અદ્યત્નુત હોય તોપણ અમે બહુત્નુત
બનીશું. . . . બીજા આજ્ઞા હોય તોપણ અમે
ઉત્સાદપૂર્ણ બનીશું. . . . બીજા સ્મૃતિવિહીન હોય તો-
પણ અમે અમારી સ્મૃતિ જાગૃત રાખીશું. . . . બીજા
દુઃખી હોય તોપણ અમે પ્રતાપપૂર્ણ થઈશું. . . .
બીજા મિથ્યાદષ્ટિને વળગી રહેનારા હોય તોપણ અમે
મિથ્યાદષ્ટિને વળગી નહિ રહીએ, એવો સંસ્કૃત કરવો.

" હે સુન્દ, કુશલકર્મ સંબંધે મનમાં ફક્ત વિચાર
આવે એ જ ખૂબ ફાયદાકારક છે, તો પછી કાયા અને
વાચાથી કુશલ કર્મનું આચરણ કરવું લાભકારક છે એ કહેવાની
જરૂર જ રહેતી નથી. માટે હે સુન્દ, બીજા વિહિંસાદિ
કર્મો કરવા લાગે તોપણ અમે તો તે પાપકર્મથી પરાજિત
થઈશું, એવો વિચાર કરજો.

" હે સુન્દ, કોઈ વિકટ માર્ગમાંથી જતાર નીકળવા
માટે જેમ કોઈ સીધો માર્ગ હોય, કોઈ નદીના વિકટ ધાટ-
માંથી ઉપર ચડવા માટે બીજો કોઈ સીધો ધાટ હોય, તે
પ્રમાણે વિહિંસાદિ અકુશલ કર્મમાંથી પાર પડવા માટે, તે
કર્મથી નિવૃત્ત થવું એ સીધો માર્ગ છે.

" હે સુન્દ, બધાં અકુશલ કર્મો અધઃપાત તરફ લઈ
જનારાં છે, અને બધાં કુશલ કર્મો ઉદ્ધાર કરનારાં છે
માટે વિહિંસાદિ કર્મ કરનારાને માટે, તે કર્મોમાંથી નિવૃત્તિ
એ જ એક ઉદ્ધારનો માર્ગ છે.

“હે સુન્દ, કોઈ માણસ પોતે કાદવમાં ખૂંતી ગયો હોય તો તે ખીજી કાદવમાં ખૂતેલ માણસનો ઉદ્ધાર કરે એ અસંભવિત છે; પણ જો તે કાદવમાં ખૂતેલો ન હોય તો તે ખીજી કાદવમાં ખૂતેલા મનુષ્યનો ઉદ્ધાર કરે એ સંભવનીય છે. તે જાતે જો અદાન્ત, અવિનીત અને અશાંત હોય તો તે ખીજાનું દમન કરે, ખીજાને વિનય શીખવે કે ખીજાને શાંત કરે એ અસંભવિત છે; પણ તે જો દાન્ત, વિનીત અને શાંત હોય, તો તે ખીજાનું દમન કરે, ખીજાને વિનય શીખવે અથવા ખીજાને શાંત કરે, એ સંભવનીય છે. વિહિંસાદિ કર્મો આચરનારા મનુષ્યને તે કર્મોથી નિવૃત્ત થવું એ જ એક શાંતિનો (પરિનિર્વાણનો) માર્ગ છે.

“હે સુન્દ, મેં તમને સશ્લેષનો પ્રકાર, વિચારનો પ્રકાર, સીધે માર્ગે ચાલવાનો પ્રકાર, ઉદ્ધારનો પ્રકાર અને પરિનિર્વાણનો પ્રકાર ઉપદેશ્યો છે. કરુણાણુ ધર્મશુરએ શ્રાવકોની હિતશુદ્ધિ અને અનુકંપાથી જેટલું કરવું જોઈએ તે મેં કયું છે. હે સુન્દ, આ અરણ્યનાં વૃક્ષો, અને આ એકાન્તવાસની જગ્યાઓ! અહીં તમે ધ્યાન કરો. ખેદરહાર થશો નહિ. પાછળથી પશ્ચાત્તાપ કરવાનો વખત આવે એવું ન કરતા. આ જ મારો તમને ઉપદેશ છે.”

આ પ્રમાણે લગવાન બોલ્યા. આયુષ્માન મહાસુન્દે લગવાનનું આભિનંદન કર્યું.

ટીકા

ચોથા સૂત્રની ટીકામાં ચાર ધ્યાનો સંબંધે થોડોક ખુલાસો કર્યો છે. ચાર ધ્યાનો પ્રાપ્ત થયા પછી યોગી આકાશાનંદ્યાયતન વગેરે ચાર અરૂપાવયર સમાધિ પ્રાપ્ત કરે છે. આકાશાનંદ્યાયતન (સંઃ આકાશ+આનંત્ય+આયતન) એટલે અનંત આકાશથી વ્યાપ્ત થયેલી જગ્યા. દરેક પ્રકારની જડ સૃષ્ટિની કલ્પના મનમાંથી નાબૂદ થયા પછી યોગીને આ સમાધિ સાધ્ય થાય છે. ત્યારપછીનું પગથિયું વિજ્ઞાનજ્ઞાન—(સંઃ વિજ્ઞાન+આનંત્ય+આયતન) એટલે અનંત વિજ્ઞાનથી વ્યાપ્ત થયેલું વિશ્વ. ત્યારપછી આકિંચનજ્ઞાન—(સંઃ આકિંચન+આયતન) કશું જ નથી એવી વિશ્વની કલ્પના. છેલ્લું પગથિયું નેવસંજ્ઞાનજ્ઞાન—(સંઃ નૈવસંજ્ઞા+નાસંજ્ઞા+આયતન) ન્યાં સંજ્ઞા છે એમ પણ ન બોલી શકાય અને સંજ્ઞા નથી એમ પણ ન કહી શકાય એવી ચિત્તની વિશ્વમય વૃત્તિ. આનો ખુલાસો કરતાં બુદ્ધવૈષાધાર્થે નીચેની ઉપમાઓ આપી છે. એક વિદ્યુત અને તેનો શિખ્ય રસ્તો ચાલતા હતા. રસ્તામાં થોડુંક વરસાદનું પાણી એકઠું થયું હતું તે જોઈને શિખ્યે કહ્યું, “શુરુજી, રસ્તામાં પાણી આવે છે, માટે આપ આપના ચપ્પલ મને આપો.” શુરુ કહે, “તો પાછી મારું નહાવાનું પક્ષાળિયું આપ; મને નહાઈ શેવા દે.” શિખ્ય કહે, “નહાવા જેટલું પાણી નથી.” ચપ્પલ પતળે એટલું પાણી હતું પણ સ્નાન કરવા જેટલું પાણી જેમ અહીં નહોતું, તેમ જ આ છેલ્લી મનોવૃત્તિમાં સંજ્ઞા નથી કહીએ તો થોડીક સંજ્ઞા તો હોય છે; પણ જો એમ કહીએ તો તે કેવા પ્રકારની છે એ કહેવું મુશ્કેલ પડે.

જાતનું જોસામણ પીવા માટે શુરુએ શિખ્ય પાસે પોતાનું લોખંડી ભિડાપાત્ર માગ્યું ત્યારે શિખ્યે કહ્યું, “તેમાં તેલ છે.” શુરુ કહે: “તો પછી મારા પગે થોડું તેલ ધસ જોઈએ.” શિખ્ય કહે: “તેટલું તેલ

નથી. ફક્ત બિક્ષુપાત્રનો કાટ કાઢી નાખવા માટે તેને તેલ લગાડી રાખેલું છે.”

અહીં જો પાત્રમાં તેલ નથી એમ કહીએ, તો બાળતું એસામણ પીવામાં ઢરકત પડવા બેઠલું તેલ તેમાં છે; પણ જો તેલ છે એમ કહીએ, તો પગે એળવા માટે એક ટીપું પણ તેલ તેમાંથી મળવાનો સંભવ નથી. એવી જ આ ઉલ્લી મનોવૃત્તિની સ્થિતિ છે. જો સંજ્ઞાનો લવણેશ પણ ન રહે તો તે સમાધિને નિરોધસમાધિ કહી શકાય. પણ સંજ્ઞા જો એમ કહેતાં તે કેવા પ્રકારની સંજ્ઞા છે તે કહી શકાતું નથી.

ચાર ધ્યાનો અને આ ચાર અરૂપાવચર સમાધિને સમાપત્તિ કહેવામાં આવે છે.

ચાર ધ્યાનો એ ઇન્દ્રિયોક્તું સુખશુભન (સુખવિહાર) છે, અને ચાર અરૂપાવચર સમાપત્તિને શાંતવિહાર (શાંત રહેવું) નામ આપવામાં આવ્યું છે. આને સંલેખ કહી શકાય નહિ. સત્+લિખમાંથી સંલેખ શબ્દ બનેલો છે. કાંઈ એક સંખને જેમ ધસીને સાફ કરીને ચકચકિત બનાવવામાં આવે છે, તેમ પોતાના મનમાંના દોષો ધસી નાખીને તેને સાફ કરવું એને સંલેખ કહે છે. આઠ સમાપત્તિના લાભથી માનસિક દોષો નષ્ટ થાય છે એવું નથી. કિયનાઈનથી જેમ તાવ તેટલા વખત પૂરતો જ હડી બન્ય છે, તેમ જ સમાધિ દોષ ત્યાં સુધી આ દોષોનું દમન થાય છે. માટે સમાધિ લાભને જ સર્વેશ્વ ન માનતાં મનમાંથી નાનીમેટી પાપવાસનાઓ ધસી નાખવી જોઈએ. આ કામ પોતાની આસપાસના લોકો તરફ નજર રાખીને કરવાનું નથી હોતું તે લોકો ગમે તેવા હોય તોપણ આપણા મનમાંથી પાપવાસનાનો નાશ કરવો એ આપણી ફરજ છે, એમ સમજીને વર્તન રાખવું જોઈએ; અને તે પાપોનો સમૂહો નાશ કરવો જોઈએ. આ જ સાધુવૃત્તિની ગુરૂંચી છે, અને આ જ આ સૂત્રનો સાર છે.

‘એવો સસ્ત્રોત્ર કરવો’ આ વાક્ય, ‘બીજા પ્રાણુધાતી હોય તોપણ અમે પ્રાણુધાતી નહિ બનીએ’ વગેરે વાક્યોની પાછળ વારંવાર આવેલું છે, પરંતુ અમે તે વિસ્તારબચને લીધે કાઢી નાખ્યું છે, અને ફક્ત તેને પહેલા અને છેલ્લા વાક્ય પણી મૂક્યું છે. અને તેને કાઢી નાખવાના ચિહ્ન તરીકે. . . આ ટપકાં મૂક્યાં છે.

સસ્ત્રોત્રસુતની દીક્ષા સમાપ્ત

૯

સમ્માદિદિસુત

એવું મેં સાંભળ્યું છે. એકવાર ભગવાન શ્રાવસ્તી પાસેના જેતવનમાં અનાયપિંડિકના આરામમાં રહેતા હતા. ત્યાં આયુષ્માન સારિપુત્રે લિહુઓને ઉદ્દેશીને કહ્યું, “હે બંધુઓ, કોઈ પણ આર્યશ્રાવકને ‘આ સમ્યગ્દષ્ટિ છે, આની દષ્ટિ સીધી છે, આનો ધર્મ ઉપર જ્ઞાનપૂર્ણ વિશ્વાસ છે, અને આ સદ્ધર્મમાં પ્રવિષ્ટ થયેલો છે’ એમ કંઈ રીતે કહી શકાય?”

લિહુઓ બોલ્યા, “આયુષ્માન, આપની પાસેથી આ વચનોનો બરાબર અર્થ સમજવા માટે અમે દૂરના પ્રદેશોમાંથી પણ અહીં એકઠા થયા છીએ; માટે આપ જ આનો અર્થ સમજાવશો. અહીં એકઠા થયેલા લિહુઓ આપની પાસેથી આનો અર્થ જાણશે.”

સારિપુત્ર બોલ્યો, “આર્યશ્રાવક અકુસલ કર્મ કર્યું અને અકુસલ કર્મનું મૂળ કર્યું એ જાણે છે, તેમ જ કુસલ કર્મ કર્યું અને કુસલ કર્મનું મૂળ કર્યું એ જાણે છે, તેથી તે સમ્યગ્દષ્ટિવાળો થાય છે. પ્રાવૃધાન, અદત્તાદાન (ચોરી),

કામમિથ્યાચાર (વ્યભિચાર), મૃપાવાદ (અસત્ય),
પિશુનવાચા (ચાલી), પરુપવાચા (ગાળો), સંલિન્નપ્રજ્ઞાપ
(વૃથા બબડાટ), અલિધ્મા (પરદ્રવ્યાસક્તિ), વ્યાપાદ
(દ્વેષ), મિથ્યાદષ્ટિ (નાસ્તિકતા), આ (દસ) અકુશલ કર્મો
છે. લોભ, દ્વેષ અને મોહ એ અકુશલનાં મૂળ છે.
પ્રાણુધાતમાંથી નિવૃત્તિ, અદત્તાદાનથી નિવૃત્તિ, કામમિથ્યા-
ચારથી નિવૃત્તિ, મૃપાવાદથી નિવૃત્તિ, પિશુનવાચાથી નિવૃત્તિ,
પરુપવાચાથી નિવૃત્તિ, સંલિન્નપ્રજ્ઞાપથી નિવૃત્તિ, અનલિધ્મા,
અવ્યાપાદ અને સમ્યગ્દષ્ટિ, આ (દસ) કુશલ કર્મો છે.
અલોભ, અદ્વેષ અને અમોહ, એ કુશલનાં મૂળ છે. જે
આર્યશ્રાવક આ જાણે છે તે દરેક રીતે કામાનુશયનો,
પ્રતિધાનુશયનો (દ્વેષબુદ્ધિનો), અને હું હું એવી દષ્ટિનો સમૂળ
નાશ કરીને, અવિઘ્નાનો લાગ કરીને અને વિઘ્ના મેળવીને
ધલ્લોકમાં જ દુઃખોનો અંત કરે છે. આ રીતે તે
સમ્યગ્દષ્ટિવાળો બને છે.”

ભિક્ષુઓએ પૂછ્યું, “જેનાથી આર્યશ્રાવક સમ્યગ્દષ્ટિ-
વાળો થાય એવો બીજો કોઈ પર્યાય છે?”
સારિપુત્ર બોલ્યો, “આર્યશ્રાવક આદાર શું એ જાણે
છે, આદારોનો સમુદય જાણે છે, આદારનો નિરોધ જાણે છે,
અને આદારનિરોધનો માર્ગ જાણે છે, તેથી પણ તે
સમ્યગ્દષ્ટિવાળો બને છે. અત્રનો (સ્થૂળ કે સૂક્ષ્મ અત્રનો)
આદાર, સ્પર્શ, ચેતના અને વિજ્ઞાન, એ ચાર પ્રાણીમાત્રનું
શ્રવિત રક્ષણ કરનારા આદાર છે. તૃષ્ણામાંથી આદારોનો
સમુદય થાય છે. તૃષ્ણાના નિરોધથી આદારોનો નિરોધ
થાય છે. સમ્યગ્દષ્ટિ, સમ્યક્સંકલ્પ, સમ્યગ્વાચા, સમ્યક્-

મનિજમનિકાંચમુચસારં

કર્મ, સમ્યગ્જ્ઞા, સમ્યગ્વ્યાયામ, સમ્યક્સ્મૃતિ, અને સમ્યક્સમાધિ, આ આર્ય અષ્ટાંગિક માર્ગ આહારનિરોધનો માર્ગ છે. જે આર્યશ્રાવક આ જાણે છે તે કામાનુસયાદિનો નાશ કરીને અને વિદ્યા પ્રાપ્ત કરીને ઇલ્લલોકમાં જ દુઃખનો અંત કરે છે. આ રીતે તે સમ્યગ્દષ્ટિવાળો થાય છે.”

ભિક્ષુઓ બોલ્યા, “ખીજ કોઈ પર્વાવધી આર્યશ્રાવક સમ્યગ્દષ્ટિવાળો થાય છે?”

સારિયુત્ર બોલ્યો, “હાં આર્યશ્રાવક દુઃખ, દુઃખનો સમુદય, દુઃખનો નિરોધ અને દુઃખનિરોધનો માર્ગ જાણે છે, તેથી પણ તે સમ્યગ્દષ્ટિવાળો થાય છે. જન્મ, જરા, વ્યાધિ, મરણ, શોક, પરિદેવ, શારીરિક દુઃખ, દૈર્ઘ્યનરમ અને ઉપાયાસ (જૂરવું) એ દુઃખકારક છે; ઇચ્છેલી વસ્તુ ન મળે એ પણ દુઃખ છે; દ્વંદ્વમાં (કહેવું હોય તો) પાંચ વાસના-મય સંકંધ દુઃખકારક છે; જાને (આ બધી વસ્તુઓને) દુઃખ કહે છે. ફરી ફરી પેદા થનાર, જુદાજુદા પદાર્થોમાં આનંદ પામનારી જે વાસના, જેને કામતૃષ્ણા, ભવતૃષ્ણા, અને વિભવતૃષ્ણા (વિનાશતૃષ્ણા) કહે છે, તે જ દુઃખનો સમુદય છે. તે તૃષ્ણાનો નિરોધ, ત્યાગ, મુક્તિ, અનાસક્તિ, એને દુઃખનિરોધ કહે છે. (ઉપર બતાવેલ) આર્ય અષ્ટાંગિક માર્ગ એ જ આ દુઃખનિરોધનો માર્ગ છે. જે આર્યશ્રાવક આ જાણે છે, તે કામાનુસયાદિનો નાશ કરીને, વિદ્યા પ્રાપ્ત કરીને સમ્યગ્દષ્ટિવાળો થાય છે.”

ભિક્ષુઓ બોલ્યા, “ખીજ કોઈ પર્વાવધી આર્યશ્રાવક સમ્યગ્દષ્ટિવાળો થઈ શકે ખરો?”

સારિપુત્ર બોલ્યો, “હા. આર્યશ્રાવક જરામરણ જાણે છે, જરામરણનો સમુદય જાણે છે, જરામરણનો નિરોધ જાણે છે, અને જરામરણના નિરોધનો માર્ગ જાણે છે, તેથી પણ તે સમ્યગ્દષ્ટિવાળો બને છે. જુદાંજુદાં પ્રાણીઓની જુદીજુદી પ્રાણીજાતિમાં જીર્ણાવસ્થા, ખંડતા, કરચલી પડવી, આયુષ્યહાનિ, દ્રિયોનો પરિપાક, આને જરા કહે છે. તે તે સત્યાવસ્થાથી ચ્યુત થવું, પતન પામવું, તેને મરણ કહે છે. જન્મથી જરામરણનો સમુદય થાય છે, જન્મના નિરોધથી જરામરણનો નિરોધ થાય છે, આર્ય અષ્ટાંગિક માર્ગ એ જરામરણ નિરોધનો માર્ગ છે. જે આર્યશ્રાવક આ જાણીને કામાનુશયાદિનો નાશ કરે છે અને વિદ્યા પ્રાપ્ત કરે છે, તે સમ્યગ્દષ્ટિવાળો બને છે.”

લિશ્તુઓ કહે: “બીજો કોઈ પર્યાય છે ખરો?”

સારિપુત્ર બોલ્યો, “હા. આર્યશ્રાવક જાતિ (જન્મ) જાણે છે, જાતિનો સમુદય, જાતિનો નિરોધ, અને જાતિ-નિરોધનો માર્ગ જાણે છે, તેથી પણ તે સમ્યગ્દષ્ટિવાળો થાય છે. જુદાજુદા પ્રાણીવર્ગમાં જે જન્મ, કે ઉત્પત્તિ, તેને જ જાતિ કહે છે. ભવના સમુદયથી જાતિનો સમુદય થાય છે. ભવનિરોધથી જાતિનિરોધ થાય છે. આર્ય અષ્ટાંગિક માર્ગ જ જાતિનિરોધનો માર્ગ છે. આર્યશ્રાવક આ જાણીને કામાનુશયાદિનો ત્યાગ કરે છે, અને વિદ્યા મેળવીને સમ્યગ્દષ્ટિવાળો થાય છે.”

લિશ્તુઓ:—“બીજો કોઈ પર્યાય છે ખરો?”

સારિપુત્ર:—“હા. આર્યશ્રાવક ભવ, ભવનો સમુદય, ભવનો નિરોધ અને ભવનિરોધનો માર્ગ જાણે છે, તેથી

પણુ તે સમ્યગ્દષ્ટિવાળો થાય છે. કામભવ, રૂપભવ અને અરૂપભવ એ ત્રણુ ભવ છે. ઉપાદાનના સમુદયથી ભવનો સમુદય થાય છે. ઉપાદાનના નિરોધથી ભવનો નિરોધ થાય છે. આર્થ અષ્ટાંગિક માર્ગ જ ભવનિરોધનો માર્ગ છે. આર્થશ્રાવક આ જાણીને અને કામાનુસયાદિનો ત્યાગ કરીને, વધાપ્રાપ્તિ કરી સમ્યગ્દષ્ટિવાળો થાય છે.”

ભિક્ષુઓ:—“ખીન્ને કોઈ પર્યાય છે ખરો?”

સારિપુત્ર:—“હા. આર્થશ્રાવક ઉપાદાન, ઉપાદાનનો સમુદય, ઉપાદાનનો નિરોધ અને ઉપાદાનનિરોધનો માર્ગ જાણવાથી પણ સમ્યગ્દષ્ટિવાળો થાય છે. ઉપાદાન ચાર છે : કામવાસનાનું ઉપાદાન, દષ્ટિનું ઉપાદાન, શીલવ્રતોનું ઉપાદાન અને બાહ્યવાદનું ઉપાદાન. તૃષ્ણાના સમુદયથી ઉપાદાનનો સમુદય થાય છે. તૃષ્ણાના નિરોધથી ઉપાદાનનો નિરોધ થાય છે. આર્થ અષ્ટાંગિક માર્ગ જ ઉપાદાનનિરોધનો માર્ગ છે. આ જાણીને . . . સમ્યગ્દષ્ટિવાળો થાય છે.”

ભિક્ષુઓ:—“ખીન્ને કોઈ પર્યાય છે ખરો?”

સારિપુત્ર:—“હા. આર્થશ્રાવક તૃષ્ણા, તૃષ્ણાનો સમુદય, તૃષ્ણાનો નિરોધ, અને તૃષ્ણાનિરોધનો માર્ગ જાણવાથી પણ સમ્યગ્દષ્ટિવાળો થાય છે. તૃષ્ણા છ છે: રૂપતૃષ્ણા, રૂપદતૃષ્ણા, ગંધતૃષ્ણા, રસતૃષ્ણા, સ્પર્શતૃષ્ણા, અને ધર્મ(વિચાર) તૃષ્ણા. વેદનાના સમુદયથી તૃષ્ણાનો સમુદય થાય છે. વેદનાના નિરોધથી તૃષ્ણાનો નિરોધ થાય છે. આર્થ અષ્ટાંગિક માર્ગ જ તૃષ્ણાનિરોધનો માર્ગ છે. આ જાણીને . . . સમ્યગ્દષ્ટિવાળો થાય છે.”

ભિક્ષુઓ:—“ખીન્ને કોઈ પર્યાય છે ખરો?”

સારિપુત્ર:—“હા. આર્યશ્રાવક વેદના, વેદનાનો સમુદય, વેદનાનો નિરોધ અને વેદનાનિરોધનો માર્ગ જાણવાથી પણ સમ્યગ્દષ્ટિવાળો થાય છે. વેદના છ છે: ચક્ષુસ્પર્શથી ઉત્પન્ન થયેલી વેદના, કલ્પસ્પર્શથી ઉત્પન્ન થયેલી વેદના, ધ્રાણસ્પર્શથી ઉત્પન્ન થયેલી વેદના, જિહ્વાસ્પર્શથી ઉત્પન્ન થયેલી વેદના, કાયસ્પર્શથી ઉત્પન્ન થયેલી વેદના, અને મનસ્પર્શથી ઉત્પન્ન થયેલી વેદના. સ્પર્શના સમુદયથી વેદનાનો સમુદય થાય છે. સ્પર્શના નિરોધથી વેદનાનો નિરોધ થાય છે. આર્ય અષ્ટાંગિક માર્ગ જ વેદનાનિરોધનો માર્ગ છે. આ જાણીને . . . સમ્યગ્દષ્ટિવાળો થાય છે.

ભિક્ષુઓ:—“ખીન્ને કાઈ પર્યાય છે ખરો?”

સારિપુત્ર:—“હા. આર્યશ્રાવક સ્પર્શ, સ્પર્શનો સમુદય, સ્પર્શનો નિરોધ અને સ્પર્શનિરોધનો માર્ગ જાણવાથી પણ સમ્યગ્દષ્ટિવાળો થાય છે. સ્પર્શ છ છે: ચક્ષુસ્પર્શ, કલ્પસ્પર્શ, ધ્રાણસ્પર્શ, જિહ્વાસ્પર્શ, કાયસ્પર્શ, અને મનસ્પર્શ. પડાયતન સમુદયથી સ્પર્શનો સમુદય થાય છે. પડાયતનનિરોધથી સ્પર્શનો નિરોધ થાય છે. આર્ય અષ્ટાંગિક માર્ગ જ સ્પર્શનિરોધનો માર્ગ છે. આ જાણીને . . . સમ્યગ્દષ્ટિવાળો થાય છે.”

ભિક્ષુઓ:—“ખીન્ને કાઈ પર્યાય છે ખરો?”

સારિપુત્ર:—“હા. આર્યશ્રાવક પડાયતન, પડાયતનનો સમુદય, પડાયતનનો નિરોધ, અને પડાયતનનિરોધનો માર્ગ જાણવાથી પણ સમ્યગ્દષ્ટિ થાય છે. આયતનો છ છે: ચક્ષુ આયતન, શ્રોત્ર આયતન, ધ્રાણ આયતન, જિહ્વા

આપતન, કામ આપતન, અને મન આપતન. નામરૂપના સમુદયથી પડાયનનનો સમુદય થાય છે. નામરૂપના નિરોધથી પડાયનનનો નિરોધ થાય છે. આર્ય અષ્ટાંગિક માર્ગ જ પડાયનનનિરોધનો માર્ગ છે. આ જાણીને . . . સમ્યગ્દષ્ટિવાળો થાય છે.”

ભિક્ષુઓ:— “ખીજો કોઈ પર્યાય છે ખરો?”

સારિપુત્ર:— “હા. આર્યશ્રાવક નામરૂપ, નામરૂપનો સમુદય, નામરૂપનો નિરોધ અને નામરૂપનિરોધનો માર્ગ જાણવાથી પણ સમ્યગ્દષ્ટિવાળો થાય છે. વેદના, સંસાર, ચેતના, સ્પર્શ અને મનસિકારને નામ કહે છે. આર મહાભૂત અને તેમાંથી ઉત્પન્ન ચયેષા પદાર્થોને રૂપ કહે છે. વિજ્ઞાનના સમુદયથી નામરૂપનો સમુદય થાય છે. વિજ્ઞાનના નિરોધથી નામરૂપનો નિરોધ થાય છે. આર્ય અષ્ટાંગિક માર્ગ જ નામરૂપનિરોધનો માર્ગ છે. આ જાણીને . . . સમ્યગ્દષ્ટિવાળો થાય છે.”

ભિક્ષુઓ:— “ખીજો કોઈ પર્યાય છે ખરો?”

સારિપુત્ર:— “હા. આર્યશ્રાવક વિજ્ઞાન, વિજ્ઞાનનો સમુદય, વિજ્ઞાનનો નિરોધ, અને વિજ્ઞાનનિરોધનો માર્ગ જાણવાથી પણ સમ્યગ્દષ્ટિવાળો થાય છે. વિજ્ઞાન છ છે: ચક્ષુવિજ્ઞાન, શ્રોત્રવિજ્ઞાન, ઘ્રાણુવિજ્ઞાન, જિહ્વાવિજ્ઞાન, કાયવિજ્ઞાન અને મનોવિજ્ઞાન. સંસ્કારના સમુદયથી વિજ્ઞાનનો સમુદય થાય છે. સંસ્કારના નિરોધથી વિજ્ઞાનનો નિરોધ થાય છે. આર્ય અષ્ટાંગિક માર્ગ જ વિજ્ઞાનનિરોધનો માર્ગ છે. આ જાણીને . . . સમ્યગ્દષ્ટિવાળો થાય છે.”

ભિક્ષુઓ:— “ખીજો કોઈ પર્યાય છે ખરો?”

સારિપુત્ર:—“હા. સંસ્કાર, સંસ્કારનો સમુદય, સંસ્કારનો નિરોધ, અને સંસ્કારનિરોધનો માર્ગ જાણવાથી પણ આર્ય-શ્રાવક સમ્યગ્દષ્ટિવાળો થાય છે. સંસ્કારો ત્રણ છે: કાયસંસ્કાર, વાયાસંસ્કાર અને ચિત્તસંસ્કાર. અવિદ્યાના સમુદયથી સંસ્કારનો સમુદય થાય છે. અવિદ્યાના નિરોધથી સંસ્કારોનો નિરોધ થાય છે. આર્ય અષ્ટાંગિક માર્ગ જ સંસ્કારનિરોધનો માર્ગ છે. આ જાણીને . . . સમ્યગ્દષ્ટિવાળો થાય છે.”

ભિક્ષુઓ:—“બીજો કોઈ પર્યાય છે ખરો?”

સારિપુત્ર:—“હા. અવિદ્યા, અવિદ્યાનો સમુદય, અવિદ્યાનો નિરોધ અને અવિદ્યાનિરોધનો માર્ગ જાણવાથી પણ આર્યશ્રાવક સમ્યગ્દષ્ટિવાળો થાય છે. દુઃખસંજ્ઞા અજ્ઞાન, દુઃખસમુદય સંજ્ઞા અજ્ઞાન, દુઃખનિરોધ સંજ્ઞા અજ્ઞાન, અને દુઃખનિરોધના માર્ગ સંજ્ઞાના અજ્ઞાનને અવિદ્યા કહે છે. આસવોના સમુદયથી અવિદ્યાનો સમુદય થાય છે. આસવોના નિરોધથી અવિદ્યાનો નિરોધ થાય છે. આર્ય અષ્ટાંગિક માર્ગ જ અવિદ્યાનિરોધનો માર્ગ છે. આ જાણીને . . . સમ્યગ્દષ્ટિવાળો થાય છે.”

ભિક્ષુઓ:—“બીજો કોઈ પર્યાય છે ખરો?”

સારિપુત્ર:—“હા. આસવ, આસવોનો સમુદય, આસવોનો નિરોધ અને આસવનિરોધનો માર્ગ જાણવાથી પણ આર્યશ્રાવક સમ્યગ્દષ્ટિવાળો થાય છે. આસવો ત્રણ છે: કામાસવ, ભવાસવ અને અવિદ્યાસવ. અવિદ્યાના સમુદયથી આસવોનો સમુદય થાય છે. અવિદ્યાના નિરોધથી આસવોનો નિરોધ થાય છે. આર્ય અષ્ટાંગિક માર્ગ જ આસવનિરોધનો માર્ગ છે. આ જાણીને . . . સમ્યગ્દષ્ટિવાળો થાય છે.”

મનુષ્યલોક, નિર્યાદિ દુર્ગતિ અને ઇદ્રાદિ દેવલોકની ઉત્પત્તિ માટે જે મહેનત કરવામાં આવે છે તેને કામભવ કહે છે. બ્રહ્મલોકની ઉત્પત્તિ માટે કરવામાં આવતી મહેનતને રૂપભવ કહે છે. અને આકાશાન્યાયતન વગેરે અરૂપલોકની ઉત્પત્તિ માટે કરવામાં આવતી મહેનતને અરૂપભવ કહે છે.

ઉપાદાન એટલે અત્યંત આસક્તિ. મોજમાનના પદાર્થો ઉપરની આત્માસક્તિને કામોપાદાન કહે છે. કાઈ એક પંથ ઉપરની આત્માસક્તિને દષ્ટિનું ઉપાદાન કહે છે. અહીં શીલ એટલે ગાયત્રી જેમ, કૃતરાત્રી જેમ અથવા તો અન્ય જનાવરોની જેમ ચર્તવું તે. મત એટલે ચાંદ્રાયણાદિ મત. આવી વસ્તુઓ ઉપરની આત્માસક્તિને શીલનતોનું ઉપાદાન કહે છે. આત્મવાદ એટલે આત્મા અવિનાશી છે એમ પ્રતિપાદન કરનારું તત્ત્વજ્ઞાન. તેના પ્રત્યેની આત્માસક્તિને આત્મવાદનું ઉપાદાન કહે છે.

અહીં ચક્ષુ, શ્રોત્ર વગેરેના સ્પર્શથી ઉત્પન્ન થતી છ વેદનાઓ બતાવવામાં આવી છે. પણ બીજા જગ્યાઓએ સુખકારક, દુઃખકારક અને ઉપેક્ષાવેદના એવા વેદનાના ત્રણ જ પ્રકાર બતાવવામાં આવે છે.

સામ્યાદિદ્રિસુતની ટીકા સમાપ્ત

આ પ્રમાણે સારિપુત્ર બોલ્યો. તે લિહુઓએ તેનાં
બાપણનું મુદ્દિત મનથી અલિનંદન કર્યું.

સમ્માદિદ્રિયુત સમાપ્ત

ટીકા

પ્રથમદર્શને જોનારને અહીં બતાવવામાં આવેલ કુશલ કર્મ અને તેનાં મૂળો એ નિષેધાત્મક લાગે, પણ તે તેવાં નથી. પ્રાણપ્રાતમાંથી નિવૃત્ત થવાનો અર્થ ફક્ત પ્રાણીને ન મારવું એવો નથી, પરંતુ પ્રાણી તરફ કયાલરી વર્તણૂક રાખવી એવો પણ થાય છે. એવો જ અર્થ બીજા કોઈનાં પણ બાળવો, અલૈભને એટલે લોભનો અભાવ એટલો જ અર્થ નથી. જેમ અબ્રાહમણ એટલે બ્રાહ્મણનો અભાવ એટલો જ અર્થ નહિ, પરંતુ બ્રાહ્મણ નહિ પણ બ્રાહ્મણ જેવો, એવો અર્થ થાય છે; તે રીતે અહીં અલૈભ એટલે લોભથી વિરુદ્ધ મનોવૃત્તિ—પરોપકારણુદ્ધિ—ને અલૈભ કહે છે. અલૈભ એટલે દેવથી વિરુદ્ધની મનોવૃત્તિ, જેને મૈત્રી કહે છે. અમોહ એટલે મોહથી વિરુદ્ધની મનોવૃત્તિ, જેને જ્ઞાન અથવા મક્કા કહે છે.

ભૂતમાત્રની સ્થિતિને ફક્ત જડ આહાર જ કારણીભૂત નથી. પરંતુ રૂપરસ, ચેતના અને વિજ્ઞાન આ ત્રણ આહાર પણ એટલા જ કારણીભૂત છે, એવું બૌદ્ધમતમાં વારંવાર કહેવામાં આવેલું છે. જન્મમરણથી માંડીને આસવો સુધી એક કાર્યકરણુપરંપરા ચાલુ છે એ તો વાચકોના જ્યાલમાં સહેજે આવે એવું છે. ફક્ત આસવોને લીધે અવિદ્યાનો સમુદય થાય છે અને ફરી અવિદ્યાને લીધે આસવોનો સમુદય થાય છે, એ કથન જરા વિચિત્ર લાગે છે. આનો અર્થ તો એટલો જ હોય એમ અવિદ્યા અને આસવ એ પરસ્પરાવલંબી છે. જેમ દરિદ્રતા અને પાપ, અથવા રોગ અને અશક્તિ પરસ્પરાવલંબી તેમ જ આ પણ સમજવું.

મનુષ્યલોક, નિર્યાદિ દુર્ગતિ અને ઇદ્રાદિ દેવલોકની ઉત્પત્તિ માટે જે મહેનત કરવામાં આવે તેને કામભવ કહે છે. બ્રહ્મલોકની ઉત્પત્તિ માટે કરવામાં આવતી મહેનતને રૂપભવ કહે છે. અને આકાશાનયાયતન વગેરે અરૂપલોકની ઉત્પત્તિ માટે કરવામાં આવતી મહેનતને અરૂપભવ કહે છે.

ઉપાદાન એટલે અત્યંત આસક્તિ. મોજમજના પદાર્થો ઉપરની અત્યાસક્તિને કામોપાદાન કહે છે. કાંઈ એક પંથ ઉપરની અત્યાસક્તિને દષ્ટિનું ઉપાદાન કહે છે. અહીં શીલ એટલે ગાયત્રી જેમ, કૃતરાત્રી જેમ અથવા તો અન્ય જનાવરોની જેમ વર્તવું તે. મત એટલે ચાંદ્રાયણાદિ મત. આવી વસ્તુઓ ઉપરની અત્યાસક્તિને શીલમતોનું ઉપાદાન કહે છે. આત્મવાદ એટલે આત્મા અવિનાશી છે એમ પ્રતિષ્ઠાન કરનારું વસ્તુજ્ઞાન. તેના પ્રત્યેની અત્યાસક્તિને આત્મવાદનું ઉપાદાન કહે છે.

અહીં ચક્ષુ, શ્રોત્ર વગેરેના સ્પર્શથી ઉત્પન્ન થતી છ વેદનાઓ બતાવવામાં આવી છે. પણ બીજી જગ્યાઓએ સુખકારક, દુઃખકારક અને ઉપેક્ષાવેદના એવા વેદનાના ત્રણ જ પ્રકાર બતાવવામાં આવે છે.

સમ્માદિદ્વિસુતની ટીકા સમાપ્ત

સતપદ્ધાનસુત્ર

એવું મેં સાંભળ્યું છે. એકવાર ભગવાન કુરુદેશમાં આવેલા કમ્ભાસધમ્મ નામના ગામમાં રહેતા હતા. ત્યાં તેઓ ભિક્ષુઓને ઉદ્દેશીને બોલ્યા, “પ્રાણીની વિશુદ્ધિનો, શોક અને રુદનનો અતિક્રમ કરવાનો, દુઃખ અને દૌર્ભાગનું નાશ કરવાનો, ન્યાય જાણવાનો અને નિર્વાણનો સાક્ષાત્કાર કરવાનો, આર સ્મૃતિઓનાં ઉપસ્થાન, એ એક જ માર્ગ છે. કાર્ધ ભિક્ષુ પોતાના દેહનું નિરીક્ષણ કરે છે, વેદનાઓનું નિરીક્ષણ કરે છે, ચિત્તનું નિરીક્ષણ કરે છે, અને મનોવૃત્તિઓનું નિરીક્ષણ કરે છે. અભિધ્યા અને દૌર્ભાગનું નાશ કરીને ઉત્સાહપૂર્વક અને જાગૃત મનથી આ ચારે વસ્તુઓનું નિરીક્ષણ કરવું, એને ચાર સ્મૃત્યુપસ્થાનો કહે છે.

“કાર્ધ ભિક્ષુ અરણ્યમાં જાડી નીચે અથવા એકાન્ત સ્થળે પદ્માસન વાળીને, અને શરીરને ટટાર રાખીને, અને સ્મૃતિ કાયમ સાખૂત રાખીને બેસે છે. તે સ્મૃતિપૂર્વક શ્વાસ લે છે અને સ્મૃતિપૂર્વક શ્વાસ મૂકે છે; દીર્ઘ શ્વાસ

લેતી વખતે દીર્ઘ શ્વાસ લઈ હું એમ જાણે છે અને દીર્ઘ શ્વાસ મૂકતી વખતે દીર્ઘ શ્વાસ મૂકું હું એમ જાણે છે; હ્રસ્વ શ્વાસ લેતી વખતે હ્રસ્વ શ્વાસ લઈ હું એમ જાણે છે અને હ્રસ્વ શ્વાસ મૂકતી વખતે હ્રસ્વ શ્વાસ મૂકું હું એમ જાણે છે; આખા દેહ સંબંધે જનગૃત રહીને આશ્વાસપ્રશ્વાસ કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે; કાયસરંકાર (દેહના વિકાર) શાંત કરીને આશ્વાસ-પ્રશ્વાસ કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે. જેમ કોઈ પૈડું ખેંચનાર અથવા તેનો શિખ, દીર્ઘ ખેંચતી વખતે દીર્ઘ ખેંચું-હું, અને હ્રસ્વ ખેંચતી વખતે હ્રસ્વ ખેંચું હું એમ જાણે છે; તેમ આ શિશુ દીર્ઘાદિ આશ્વાસપ્રશ્વાસ જાણે છે. આ પ્રમાણે અંદરથી અને બહારથી તે દેહનું નિરીક્ષણ કરે છે. દેહનો સમુદય થાય છે કે વ્યય થાય છે, અથવા તે સમુદય અને વ્યય થાય છે, એ જાણે છે. કેવળ જ્ઞાનપ્રાપ્તિ માટે, કેવળ સ્મૃતિલાભ માટે પોતાનો દેહ સાજીત છે એમ તે જાણે છે. અને જગતમાં કોઈ પણ પદાર્થ ઉપર આસક્તિ ન રાખતાં તે અનાસક્ત થાય છે. આ રીતે તે દેહનું નિરીક્ષણ કરે છે.

“વળા તે જતી વખતે જઈ હું, જોભો હોય ત્યારે જોભો હું, બેડો હોય ત્યારે બેડો હું, સૂતેડો હોય ત્યારે સૂતો હું એમ જાણે છે. જે જે અવસ્થામાં તેનો દેહ હોય છે તે તે અવસ્થાનું તે નિરીક્ષણ કરે છે. આ રીતે પણ તે દેહનું નિરીક્ષણ કરે છે.

“વળા તે જ્યાં આવવામાં, આમતેમ જોવામાં, ખેસવા-જોવામાં, પાત્ર અને ચીવર ધારણ કરવામાં, જમવામાં, પીવામાં, ખાવામાં, સૂવામાં સાવધાનતાથી વર્તે છે; શીઘ્ર મારે

અથવા લઘુશંકા કરવા બેડો હોય ત્યારે સાવધાનતાથી વર્તે છે; ચાલવામાં, બિભા રહેવામાં, બેસવામાં, સૂવામાં, જાગૃતિમાં બોલવામાં, મૂંગા રહેવામાં સાવધાનતાથી વર્તે છે. આ રીતે પણ તે દેહનું નિરીક્ષણ કરે છે.

“વળી તે પગની પાનીથી માથાના વાળ સુધી ચામડીથી ઢંકાયેલા આ દેહનું નિરીક્ષણ કરે છે. તે એવી રીતે (વિચારે છે કે), આ દેહમાં વાળ, લોભ, નષ્પ, દાંત, ત્વચા, માંસ, સ્નાયુ, હાડકાં, મજ્જા, વૃક્ક (વક્ક), હૃદય, યકૃત, ક્ષેત્ર, પ્લીહા, ફેફસાં, આંતરડાં, આંતરડાંની દોરી, હોજરીમાંના પદાર્થો, વિષ્ટા, પિત્ત, શ્લેષ્મ, પસ, લોહી, સ્વેદ, મેદ, અશ્નુ, વસા, ધૂંક, રોડા, રસી અને મૂત્ર આટલા પદાર્થો છે. અનેક જાતનાં અનાજથી ભરેલી અને જાણુએથી બાંધેલી ગાંસડી છોડીને કોઈ દેખતો માણસ તે ગાંસડીમાંથી અનાજ જુદાં પાડી શકે છે: આ ડાંગર છે, આ મગ છે, આ અડદ છે, આ તલ છે, અને આ ચોખા છે, એમ તે જાણે છે. તે રીતે આ લિશ્તુ કેસાદિ પદાર્થ (પ્રસાવ્યશ્તુથી) જુદાજુદા જુએ છે. આ રીતે પણ તે દેહનું નિરીક્ષણ કરે છે.

“વળી આ દેહમાં પૃથ્વી, આપ, તેજ અને વાયુ એ ચાર તત્ત્વો છે એમ તે જાણે છે. જેમ કોઈ કેસાર્થ કે તેનો એકો ગાયને મારીને તેના શરીરના (અસ્થિચર્માદિ) ભાગો જુદાજુદા કરીને ચોટામાં બેસે છે, તેમ આ લિશ્તુ પોતાના દેહમાંનાં ચાર તત્ત્વો જુદાંજુદાં જુએ છે. આ રીતે પણ તે દેહનું નિરીક્ષણ કરે છે.

“વળી તે સ્મશાનમાં નાખેલું, બેત્રણ દિવસનું, સ્થગયેલું, જૂડું થયેલું, પસથી ભરેલું ત્રેન જુએ છે, અને

સતિપદ્ધાનસુત્ત

તેની પોતાના દેહની સાથે તુલના કરે છે: આ મારો પંચ આ અવસ્થા પામશે, આ અવસ્થામાંથી તેની મુક્તિ નથી, એમ તે જાણે છે. વળી તે સ્મશાનમાં નાખેલું, અને કાગડા વગેરે પક્ષીઓએ અથવા તો શિયાળ વગેરે શ્વાપદોએ ખાધેલું હાડપિંજર જુએ છે, ને પોતાના દેહની સાથે તેની તુલના કરે છે: આ મારો દેહ આ અવસ્થા પામશે, અને આ અવસ્થામાંથી તેની મુક્તિ નથી, એમ તે જાણે છે. વળી તે માંસ અને લોહીથી ભરેલું હાડકાંનું માળખું જુએ છે, અથવા તો માંસ અને લોહી સિવાયનું હાડકાંનું માળખું જુએ છે; અથવા જ્યાંત્યાં આડાંઅવળાં પડેલાં હાડકાં જુએ છે, ધોળાં સફેદ હાડકાં જુએ છે, અથવા ચૂર્ણવિચૂર્ણ થયેલાં હાડકાં જુએ છે, અને પોતાના દેહની સાથે તેની તુલના કરે છે: આ મારો દેહ આ અવસ્થા પામશે, આ સ્થિતિમાંથી તે મુક્ત નથી, એમ તે જાણે છે. આ રીતે પણ તે દેહનું નિરીક્ષણ કરે છે.

“હે ભિક્ષુઓ, કોઈ ભિક્ષુ સુખકારક વેદના અનુભવતો હોય તો સુખકારક વેદના અનુભવું છું એમ જાણે છે; દુઃખકારક વેદના અનુભવતો હોય તો દુઃખકારક વેદના અનુભવું છું એમ જાણે છે; સુખદુઃખવિરહિત વેદના અનુભવતો હોય તો સુખદુઃખવિરહિત વેદના અનુભવું છું એમ જાણે છે. લોભયુક્ત સુખકારક વેદના અનુભવતો હોય તો લોભયુક્ત સુખકારક વેદના અનુભવું છું એમ જાણે છે; નિર્લોભ સુખકારક વેદના અનુભવતો હોય તો નિર્લોભ સુખકારક વેદના અનુભવું છું એમ જાણે છે; સંજોભ દુઃખકારક વેદના અનુભવતો હોય તો સંજોભ

દુઃખકારક વેદના અનુભવું છું એમ તે જાણે છે; નિર્લોભ દુઃખકારક વેદના અનુભવતો હોય તો નિર્લોભ દુઃખકારક વેદના અનુભવું છું એમ જાણે છે; સત્ત્વોભ સુખદુઃખવિરહિત વેદના . . . નિર્લોભ સુખદુઃખવિરહિત વેદના અનુભવતો હોય તો નિર્લોભ સુખદુઃખવિરહિત વેદના અનુભવું છું એમ જાણે છે. આ રીતે અંદરથી અને બહારથી તે વેદનાનું નિરીક્ષણ કરે છે. વેદના ઉત્પન્ન થાય છે અને લય પામે છે એ તે જાણે છે. તે જાણતો હોય છે કે કેવળ જ્ઞાનલાભ માટે, સ્મૃતિલાભ માટે વેદનાઓ હોય છે. તે ઇદલોકના પદાર્થો ઉપર આસક્ત ન થતાં અનાસક્ત થાય છે. આ રીતે તે વેદનાઓનું નિરીક્ષણ કરે છે.

“ તે યોગીનું ચિત્ત સકામ હોય તો સકામ છે એમ જાણે છે, નિષ્કામ હોય તો નિષ્કામ છે એમ જાણે છે, સદૃષ્ટ હોય તો સદૃષ્ટ છે, વીતદૃષ્ટ હોય . . . , સમોદ હોય . . . , વીનમોદ હોય . . . , સંક્ષિપ્ત હોય . . . , વિક્ષિપ્ત હોય . . . , મદદગમન હોય . . . , મદદગત ન હોય . . . , સહોત્તર હોય . . . , અનુત્તર હોય . . . , સમાધાન પામેલું હોય . . . , સમાધાન પામેલું ન હોય . . . , વિમુક્ત હોય . . . , વિમુક્ત ન હોય તો વિમુક્ત નથી એમ જાણે છે. આ રીતે તે અંદરથી અને બહારથી ચિત્તનું નિરીક્ષણ કરે છે; ચિત્તનો ઉદય અને વ્યય જુએ છે. તેને ખબર હોય છે કે ચિત્ત કેવળ જ્ઞાનલાભ માટે અને સ્મૃતિલાભ માટે છે. તે ઇદલોકના પદાર્થો ઉપર આસક્તિ છોટીને અનાસક્ત અને છે.

“હે ભિક્ષુઓ, કોઈ ભિક્ષુ મનોવૃત્તિઓનું નિરીક્ષણ કરે છે. કામચ્છદ, વ્યાપાદ (ક્રોધ), આળસ, શ્રાંતવૃત્તિ, અને કુશંકા, એ પાંચ ચિત્તનાં આવરણોનું તે નિરીક્ષણ કરે છે: આ આવરણો પોતાના અંતઃકરણમાં છે કે નથી, તેમની ઉત્પત્તિ કેમ થાય છે, ને તેમનો નાશ ક્યા ઉપાયથી કરી શકાય છે, એ તે જાણે છે. આ રીતે તે મનોવૃત્તિઓનું નિરીક્ષણ કરે છે.

“વળા તે પાંચ વાસનામય સ્કંધોનું નિરીક્ષણ કરે છે: રૂપ, વેદના, સંજ્ઞા, સંસ્કારં અને વિજ્ઞાન, આ પાંચે સ્કંધો કેવા છે, તેમનો ઉદય કેમ થાય છે અને તેમનો અસ્ત કેમ થાય છે, એ તે જાણે છે. આ રીતે તે મનોવૃત્તિઓનું નિરીક્ષણ કરે છે.

“વળા તે આધ્યાત્મિક અને બાહ્ય આમતનોનું નિરીક્ષણ કરે છે: તે ચક્ષુ, રૂપ અને તે બન્નેના સંયોગથી ઉત્પન્ન થનારું સંયોજન (બંધન) જાણે છે. તે સંયોજનની ઉત્પત્તિ કેમ થાય છે, અને વિનાશ કેમ થાય છે એ પણ તે જાણે છે. શ્રોત્ર, શબ્દ અને એમના સંયોગથી થનારું સંયોજન . . . ઘ્રાણ, ગંધ અને તેમના સંયોગથી ઉત્પન્ન થનારું સંયોજન . . . જિહ્વા, રસ . . . કાય, સ્પર્શ . . . મન, અને મનોવૃત્તિ અને તેમના સંયોગથી ઉત્પન્ન થનારું સંયોજન જાણે છે; તે સંયોજનની ઉત્પત્તિ કેમ થાય છે અને ઉત્પન્ન થયેલ સંયોજનનો વિનાશ કેમ થાય છે એ તે જાણે છે. આ રીતે તે મનોવૃત્તિઓનું નિરીક્ષણ કરે છે.

“વળા તે, સ્મૃતિ, ધર્મપ્રવિચય, વીર્ય, પ્રીતિ, પ્રસન્નિધિ (શાંતિ), સમાધિ અને ઉપેક્ષા, એ સાતે સંબોધ્યગો પોતાના અંતઃકરણમાં છે કે નથી, ન હોય તો તેમની ઉત્પત્તિ

કેમ થાય, અને ઉત્પન્ન થવા પછી ભાવનાથી તેની પૂર્ણતા કઈ રીતે કરી શકાય, એ તે જાણે છે. આ રીતે તે મનોવૃત્તિઓનું નિરીક્ષણ કરે છે.

“વળા, તે દુઃખ, દુઃખસમુદય, દુઃખનિરોધ અને દુઃખનિરોધગામિનીપ્રતિપદા (માર્ગ), એ ચારે આર્યસત્યો મથાર્થતથા જાણે છે. આ રીતે તે મનોવૃત્તિઓનું નિરીક્ષણ કરે છે.

“જે કોઈ આ ચાર સ્મૃત્યુપરચાનોની ભાવના સાત વરસ કરશે તેને અર્હત્વ અથવા અનાગામિત્વ પ્રાપ્ત થશે. હે ભિક્ષુઓ, સાત વરસ જવા દો, જે કોઈ ૭-વરસ . . . પાંચ વરસ . . . ચાર વરસ . . . ત્રણ વરસ . . . એ વરસ . . . એક વરસ . . . સાત માસ . . . છ માસ . . . પાંચ માસ . . . ચાર માસ . . . ત્રણ માસ . . . બે માસ . . . એક માસ . . . પંદર દિવસ . . . સાત દિવસ . . . આ સ્મૃત્યુપરચાનોની ભાવના કરશે તે અર્હત્વ અનાગામિત્વ પ્રાપ્ત કરશે.

“હે ભિક્ષુઓ, પ્રાણીઓની વિશુદ્ધિ માટે શોક અને રુદન ઉપર જય મેળવવા માટે, દુઃખ અને દોર્મનસ્થનો અસ્ત કરવા માટે, ન્યાય જાણવા માટે અને નિર્વાણનો સાક્ષાત્કાર કરવા માટે ચાર સ્મૃત્યુપરચાનો એ જ એક માર્ગ છે એમ મેં જે કહ્યું તે આને જ ઉદ્દેશીને કહેલું છે.”

આ રીતે ભગવાન બોલ્યા. તે ભિક્ષુઓએ મુદિત મનથી ભગવાનના ભાષણનું અભિનંદન કર્યું.

સતિપટ્ટાભ્યુપ સમાધિ

વર્ગ પહેલો સમાપ્ત

ટીકા

આ સૂત્ર દક્ષિણ તરફના બૌદ્ધ લોકોમાં ખૂબ જ પ્રસિદ્ધ છે. આવી જ જાતનું બીજું સૂત્ર દીધનિકાયમાં છે. તેને મહાસતિપટ્ટન એવું નામ છે. ફેટલાક કાળ પહેલાં ભાવિક શૂદ્રસ્થો તેની નકલો કરાવીને બિહુઓને તે નકલોનું દાન કરતા, અને એમ કરવાથી મહાપુણ્ય થાય છે એવી સમજણ હતી. હાલમાં સિંહલદ્વીપમાં આ સૂત્ર મોટા અક્ષરોએ છાપેલું છે, અને શૂદ્રસ્થો તેની છાપેલી પ્રતો બિહુઓને દાનમાં આપે છે. આ ઉપરથી આ સૂત્રની મહત્તા વાચકોના ખ્યાલમાં આવશે. ઉત્તર તરફના મહાયાન પંથમાં પણ સ્મૃતિની યોગ્યતા ધણી મોટી માનવામાં આવે છે. શાંતિદેવાચાર્ય પોતાના બોધિચર્યાવતાર નામના ગ્રંથમાં દહે છે:

વદ્ધથેચ્ચિત્તમાતંગઃ સ્મૃતિરજ્ઞા સમંતતઃ ।

મયમસ્તંગતં સર્વ કૃત્સ્નં કલ્યાણમાગતં ॥

અર્થ: ચિત્તરૂપી મત્ત હાથીને સ્મૃતિરૂપી રત્નજીવી જો બોધવામાં આવે તો, બધી બીક અસ્ત પામે છે, અને બધું કલ્યાણ પ્રાપ્ત થાય છે.

કાયાનું અવલોકન પ્રથમ કહેવામાં આવ્યું છે. તેનું કારણ એટલું જ છે કે કાયા સ્પૂળ હોવાને: હીધે તેનું નિરીક્ષણ કરવું સહેલું થઈ પડે છે. વેદના, ચિત્ત, અને મનોવૃત્તિ એ ત્રણે ઉત્તરોત્તર સૂક્ષ્મ હોવાને હીધે તેમનો ચથાકમ નિર્દેશ કરવામાં આવ્યો છે.

સતિપટ્ટનસુત્તની ટીકા સમાપ્ત

વર્ગ ખીન્ને

૧૧

ચૂળસીહનાદસુત

એવું મેં સાંભળ્યું છે. એકવાર શ્રાવસ્તી પ્રાસેના જેતવનમાંના અનાયપિંડિકના આરામમાં લગવાન રહેતા હતા. ત્યારે તેઓ લિશ્તુઓને ઉદેશીને બોલ્યા:

"હે લિશ્તુઓ, આ જ પંથમાં પહેલો, ખીન્ને, ત્રીન્ને, અને ચોથો શ્રમણ છે, ખીન્ન પથો શૂન્ય છે એવી સિંહ-ગર્જના કરો. પણ જો ખીન્ન પરિવાજકો તમને પૂછે કે આમ કેમ? તો તમે તેને કહેજો—હે બાધુઓ, તે લગવાને જે ચાર વસ્તુઓ કહી તે અમારામાં છે, એટલે અમે આમ કહીએ છીએ. ગુરુ ઉપર ભક્તિ, ધર્મ ઉપર ભક્તિ, શીલોનું સમ્યક્ પરિપાલન અને ગૃહસ્થ અને લિશ્તુ એ સદધર્મિકો તરફનો પ્રેમ, આ એ ચાર વસ્તુઓ છે. તમને ખીન્ન પરિવાજકો કહે કે, આ વસ્તુઓ જેમ તમારામાં છે તેમ અમારામાં પણ છે; પછી તમારામાં અને અમારામાં ફરક શું છે? તો તમે તેમને એમ પૂછજો કે—એક જ પ્રાપ્ત્ય

છે કે નહિ? જે પ્રાપ્તવ્ય એક જ છે તો તે સક્ષોભ, સદ્વેપ, સમોહ એવા મનુષ્યને પ્રાપ્ત થશે કે નિર્લોભ, નિર્દેપ, નિર્મોહ મનુષ્યને પ્રાપ્ત થશે? જે તે પરિવાળકાને સીધો જવાળા આપવો હશે તો તેઓ કહેશે કે, જે પ્રાપ્તવ્ય છે તે નિર્લોભ, નિર્દેપ, નિર્મોહ મનુષ્યને જ પ્રાપ્ત થાય છે. તેને તમે વળી આગળ પ્રશ્ન પૂછજો—તે પ્રાપ્તવ્ય તૃણાધુક્તને પ્રાપ્ત થાય છે કે તૃણારહિતને પ્રાપ્ત થાય છે; ઉપાદાનયુક્તને પ્રાપ્ત થાય છે કે ઉપાદાનરહિતને, વિદ્વાનને પ્રાપ્ત થાય છે કે અવિદ્વાનને, આસક્તને પ્રાપ્ત થાય છે કે અનાસક્તને, વિરુદ્ધને પ્રાપ્ત થાય છે કે અવિરુદ્ધને પ્રાપ્ત થાય છે? સીધું બોલનારા હશે તો કહેશે કે: તૃણારહિતને, ઉપાદાનરહિતને, વિદ્વાનને, અનાસક્તને, અને અવિરુદ્ધને જ તે પ્રાપ્તવ્ય પ્રાપ્ત થાય છે. પછી પૂછજો—તે પ્રપંચ*પ્રિયને પ્રાપ્ત થાય છે કે નિષ્પ્રપંચને પ્રાપ્ત થાય છે? તેઓ કહેશે: નિષ્પ્રપંચને જ તે પ્રાપ્ત થાય છે.

“હે લિધુઓ ભવદષ્ટિ અને વિભવદષ્ટિ એવી આ બે દષ્ટિઓ છે. ભવદષ્ટિ ઉપર શ્રદ્ધા રાખવાવાળા શ્રમણ કે બ્રાહ્મણ વિભવદષ્ટિનો વિરોધ કરે છે, અને જે વિભવદષ્ટિને જ સુસ્તપણે વળગી રહેનારા છે તેઓ ભવદષ્ટિનો વિરોધ કરે છે. જે શ્રમણ કે બ્રાહ્મણ આ બંને દષ્ટિઓનો સમુદય, અસ્તંગમ, આસ્વાદ, આદીનવ (હાનિ), અને નિસ્સરણ (મુક્તિ) યથાર્થ રીતે જાણતા નથી, તે સક્ષોભ, સદ્વેપ, સમોહ, તૃણાધુક્ત, ઉપાદાનયુક્ત, અવિદ્વાન, આસક્ત, વિરુદ્ધ અને

* પ્રપંચ=વિસ્તાર, દન્યવી મોહ, અથવા નિર્વાણ આટે આવનાર અંતર્યાય.

પ્રપંચપ્રિય છે, અને તે જાતિ (જન્મ), જરા, મરણ, શોક, પરિદેવ, દુઃખ, દૈર્ઘ્યનસ્ય અને ઉપાયાસથી મુક્ત થતા નથી, પરંતુ જે શ્રમણબ્રાહ્મણ આ બન્ને દષ્ટિઓનો સમુદય, અસ્તંગમ, આસ્વાદ, આદીનય, અને નિસ્સરણ જરાજર રીતે જાણે છે, તે નિર્લોભ, નિર્દ્વેષ, નિર્મોહ, તૃષ્ણારહિત, ઉપાદાન-રહિત, વિદ્વાન, અનાસક્ત, અવિરુદ્ધ અને નિઃપ્રપંચ થાય છે; તે જાતિજરામરણાદિથી મુક્ત થાય છે, એમ હું કહું છું.

“ઉપાદાનો ચાર છે: કામઉપાદાન, દષ્ટિઉપાદાન, શીલવ્રતઉપાદાન અને આત્મવાદઉપાદાન. કેટલાક શ્રમણ બ્રાહ્મણો બધાં ઉપાદાનોનો નાશ કરવો એવો ઉપદેશ કરવાને બદલે કેવળ કામઉપાદાનનો જ નાશ કરવો એમ કહે છે. કારણ કે તેઓ બાકીનાં ત્રણ ઉપાદાનોથી અજાત હોય છે. ખીજા કેટલાક, પહેલાં બે ઉપાદાનોના નાશથી બધાં ઉપાદાનો નાશ પામે છે એમ ઉપદેશ છે. કારણ કે તેઓ બાકીનાં બે ઉપાદાનો જાણતા હોતા નથી. ખીજા કેટલાક પહેલાં ત્રણ ઉપાદાનોનો નાશ થવાથી બધાં ઉપાદાનો નાશ પામે છે એમ કહે છે. કારણ કે તેઓ છેલ્લું ઉપાદાન જાણતા હોતા નથી. આવી જાતના ધર્મપંથમાંના લોકોની ચોતાના ગુરુ તરફની લક્ષિતને સારી લક્ષિત કહી શકાય નહિ; તેમની ધર્મ ઉપરની લક્ષિતને યોગ્ય ગણી શકાય નહિ; શીલનું પરિપાલન યોગ્ય ગણી શકાય નહિ; સદધાર્મિકો તરફના પ્રેમને જરાજર ગણી શકાય નહિ. જે ધર્મનો ઉપદેશ વ્યવસ્થિત રીતે કરવામાં નથી આવતો, જે ધર્મ શાંતિના કારણરૂપ નથી થતો, જે ધર્મનો ઉપદેશ સમ્યક્સંબુદ્ધ કરેલો નથી, તે ધર્મમાં આ અવસ્થા થાય છે.

“ પરંતુ તથાગત અહંન્ત સમ્યક્સંબુદ્ધ આ ચારે ઉપાદાનોનો નાશ કરવાનો ઉપદેશ આપે છે. અને આ પંચમાના લોકોની ગુરુભક્તિ સારી છે; ધર્મ તરફની ભક્તિ યોગ્ય છે; શીતનું પરિપાલન બરાબર છે; અને સહધાર્મિકો ઉપરનો પ્રેમ બરાબર છે, એમ જણાય છે. જે ધર્મનો ઉપદેશ ઉત્તમ રીતે કરવામાં આવ્યો છે, જે ધર્મ ઉપશમના કારણરૂપ અને છે, જે સમ્યક્સંબુદ્ધે જાણેલો છે, તે ધર્મમાં આમ બને છે.

“ હે લિહુઓ, તૃષ્ણામાંથી આ ચાર ઉપાદાનો ઉત્પન્ન થાય છે. વેદનામાંથી તૃષ્ણા, સ્પર્શમાંથી વેદના, પડાયતનમાંથી સ્પર્શ, નામરૂપમાંથી પડાયતન, વિજ્ઞાનમાંથી નામરૂપ, સંસ્કારમાંથી વિજ્ઞાન અને અવિદ્યામાંથી સંસ્કાર ઉત્પન્ન થાય છે. પણ જ્યારે કોઈ લિહુની અવિદ્યા નષ્ટ થાય છે અને તેના અંતઃકરણમાં વિદ્યાની ઉત્પત્તિ થાય છે, ત્યારે તે આ ચારે ઉપાદાન ઘટણુ કરતો નથી, અને તેનાથી ભય પામતો નથી; અને નિર્ભયતાથી તેને આધ્યાત્મિક શાંતિની પ્રાપ્તિ થાય છે. આ સ્થિતિમાં તે જાણે છે કે, જાતિનો ક્ષય થયો છે, બ્રહ્મચર્યવાસ પૂરો થયો છે, કર્તવ્ય સંપૂર્ણ થયું છે, અને ફરીવાર ધૃત્વોકમાં આવવાનું નથી. ”

આ રીતે ભગવાન બોલ્યા. મુદિત મનથી તે લિહુઓએ ભગવાનના બાપણનું અભિવંદન કર્યું.

ચૂળચીડનાદસુત સમાપ્ત

ટીકા

પહેલો શ્રમણ એટલે સોતાપત, બીજો સકલગામી, ત્રીજો અનાગામી, અને ચોથો અરહા.

ભવદષ્ટિને સાશ્વતદષ્ટિ કહે છે, અને વિભવદષ્ટિને હ્રસ્વદષ્ટિ પણ કહે છે. આત્મા મરણોત્તર સાશ્વત જ છે, તેના ઉપર કર્મનું પરિણામ થતું નથી, વગેરે દષ્ટિ તે સાશ્વતદષ્ટિ. આત્મા નથી જ, અથવા તો મરણ પછી આત્માનો નાશ થવાનો છે, એ હ્રસ્વદષ્ટિ. આ જીવને અંતિમ છેડાઓ છે. તે અંતિમ છેડાઓ ઉપર ન જતાં ભગવાને મધ્યમ માર્ગ શોધી કાઢ્યો. આત્મા છે એમ પણ નહિ, અને આત્મા નથી એમ પણ નહિ, પરંતુ આત્મા (મન) કર્મ પ્રમાણે બદલાનારો છે. કિંબદ્ધતા, તે કર્મમય જ છે. સારાં કર્મો કરવાથી તે સારો થાય છે, અને ખરાબ કર્મો આચરવાથી તે ખરાબ થાય છે. માટે અનાસક્ત થઈને સત્કર્મનું અખંડિત આચરણ કરવું એ જ મનુષ્યનું યેષ્ઠ કર્તવ્ય છે.

ચૂળસીધનાદસુતની ટીકા સમાપ્ત

મહાસીહનાદસુત્ત

એવું મેં સાંભળ્યું છે. એકવાર ભગવાન વૈશાલી નગરની બહાર અવરપુર નામના બાગમાં રહેતા હતા. તે વખતે મુનકખત્ત નામના એક લિચ્છવીએ તાજેતરમાં જ આ ધર્મ છોડ્યો હતો. તે વૈશાલીમાં સભામાં એમ કહેતો કે, શ્રમણ ગોતમ પાસે આર્યોને શોભે એવું લોકોત્તર જ્ઞાન નથી. તે કેવળ તર્ક અને મીમાંસાના બળ ઉપર ધર્મોપદેશ કરે છે; પરંતુ તેનો ધર્મ તે ધર્મને અનુસરનારાનાં દુઃખનો અંત કરે છે. સારિપુત્ર વૈશાલીમાં પિંડ માટે ફરતો હતો ત્યારે તેના કાન ઉપર આ વાત આવી, અને પિંડપાત કરીને પાછા ફર્યા પછી ભોજનોત્તર તેણે આ વાત ભગવાનને કહી સંભળાવી.

ત્યારે ભગવાન બોલ્યા, “હે સારિપુત્ર, મુનકખત્ત હલકો અને ક્રોધી માણસ છે, ક્રોધમાં તે આવું બોલે છે, પોતે તથાગતની નિંદા કરે છે એમ માનીને તે તથાગતની સ્તુતિ જ કરે છે. જે કાર્ય માટે તથાગતે ધર્મોપદેશ કર્યો

હોય છે; (૫) ગ્રાણીઓની જુદીજુદી અભિરુચિ તે યથાર્થ રીતે જાણે છે; (૬) ગ્રાણીઓની ઓછીવધતી માનસિક શક્તિઓનું (છદ્રિયોનું) તેને યથાર્થ જ્ઞાન હોય છે; (૭) ધ્યાન, વિમોક્ષ, સમાધિ અને સમાપત્તિની મહિનતા, પરિશુદ્ધિ અને ઉત્થાન તે યથાર્થ રીતે જાણે છે; (૮) તે અનેક પૂર્વજન્મો સંભારી શકે છે; (૯) તે દિવ્યચક્ષુથી ખીજનાં જન્મમરણ, મુગતિએ કે દુર્ગતિએ ગમન, વગેરે જોઈ શકે છે; અને (૧૦) તેને આસવોના ક્ષયનું જ્ઞાન છે. આ તથાગતનાં દસ બળ છે. મારામાં આટલું સામર્થ્ય હોવા છતાં મારામાં લોકોત્તર ધર્મ નથી, કેવળ તર્ક અને મીમાંસાના બળ ઉપર હું ધર્મોપદેશ કરું છું, એમ જે કહેશે, અને તે કયનો અને એવા વિચારનો ત્યાગ નહિ કરે, તે નિઃસંશય નરકે જશે. શીલ, સમાધિ અને પ્રણા, એ ત્રણ ગુણથી સંપન્ન ભિક્ષુ જેમ ખાતરીથી નિર્વાણ પામે છે, તેમ આ (મારા ઉપર દોષારોપ કરનાર માણસ) નિઃસંશય નરકે જશે.

“હે સારિપુત્ર, આ તથાગતનાં ચાર વૈશારદ્યો (નિર્ભયતા) છે: (૧) કોઈ શ્રમણ, બ્રાહ્મણ, દેવ, માર, બ્રહ્મા અથવા બીજો કોઈ મને એમ નહિ કહી શકે કે તું તારી જાતને સમ્યક્સંજુદ કહેવરાવે છે, પરંતુ આટલી વસ્તુઓ તેં જાણી નથી; (૨) કોઈ એમ નહિ કહી શકે કે, તારા આ આસવો નાશ પામ્યા નથી; (૩) એવું કોઈ કહેનારો નથી કે, તું જે વસ્તુઓ અંતરાયકારક છે એવું તણાવે છે તે વસ્તુઓ ધર્મમાર્ગમાં અંતરાયકારક નથી; (૪) તું જેને મારે ધર્મનો ઉપદેશ કરે છે, તે દુઃખનો અંત, એ ધર્મનું આચરણ કરનારને ચતો નથી, એવું કહેનાર કોઈ

નથી. આની ખાતરી હોવાથી હું ક્ષેમ, અભય અને વૈશારદ્ય પામ્યો છું.

“હે સારિપુત્ર, આઠ પરિપદો છે: ક્ષત્રિયપરિપદ, બ્રાહ્મણ-પરિપદ, ગૃહસ્થપરિપદ, શ્રમણપરિપદ, ચાતુર્મહારાત્રિકપરિપદ, તાવત્ત્રિંશતપરિપદ, મારપરિપદ, અને જ્ઞાપરિપદ. આ આઠ પરિપદોમાં હું ગયો છું, ત્યાં બેઠો છું, ભાષણ કર્યું છે અને સંવાદ કર્યો છે. ત્યાં મને કદી ખીક લાગતી નથી, અને તેથી હું ક્ષેમ, અભય અને વૈશારદ્ય પામ્યો છું.

“હે સારિપુત્ર, અંડજ, જરાયુજ, સંસ્વેદજ, અને ઔપપાતિક, એવી ચાર યોનિઓ છે. જે સર્વો ઈડામાંથી ઉત્પન્ન થાય છે તે અંડજયોનિમાં ગણાય છે. ગર્ભાશયમાંથી પેદા થાય છે તે જરાયુજ યોનિમાં ગણાય છે. જે સર્વો સડી ગયેલા પદાર્થોમાં, ગટરમાં વગેરે જગ્યાઓએ ઉત્પન્ન થાય છે, તે સંસ્વેદજ યોનિમાં ગણાય છે. દેવ, નરકમાંનાં પ્રાણી, કેટલાક મનુષ્યો, અને કેટલાક દુર્ગતિ પામેલાં પ્રાણીઓ, એટલા ઔપપાતિક યોનિમાં ગણાય છે.

“હે સારિપુત્ર, પાંચ ગતિઓ છે: નિરય, તિરચ્છાનયોનિ, ચેત્તિવિસય, મનુષ્ય અને દેવ. આ પાંચે ગતિઓ હું જાણું છું, આ પાંચે ગતિઓના માર્ગ હું જાણું છું અને કયા કર્મને લીધે પ્રાણી મરણોત્તર તે તે ગતિને પામે છે તે પણ હું જાણું છું. હું નિર્વાણ જાણું છું, નિર્વાણનો માર્ગ જાણું છું, અને કયા ઉપાયોથી આસવોનો ક્ષય કરીને નિર્વાણ પ્રાપ્ત કરી શકાય તે પણ હું જાણું છું.

“કોઈ એક માણસ નરકે જવાનાં કર્મો કરે છે, એમ હું જાણું છું, અને તે મરણોત્તર નરકે જાય છે, એ પણ હું જાણું છું. જેમ કોઈ માણસ

તડકાથી તપ્ત થયેલો હોઈ સળગતા કાલસાથી ભરેલી ખાઈ, તરફ જાય, અને તેને જોઈ કોઈ દેખતો માણસ કહે કે આ માણસ જઈને તે ખાઈમાં પડ્યા વગર રહેવાનો નથી; અને પછી ખરેખર જ તે મનુષ્યને ખાઈમાં પડેલો તે જુએ. તે જ રીતે આ પાપકર્મો કરનાર માણસ નરક તરફ જાય છે, અને પછી ખરેખર જ તે નરકમાં પડેલો છે, એ હું જોઉં છું. ખીજો કોઈ માણસ તિરચ્છાનયોનિમાં લઈ જનારાં કર્મો કરે છે, અને પછી મરણોત્તર તે તે યોનિમાં ઉત્પન્ન થયો છે, એ હું દિવ્ય ચક્ષુથી જોઉં છું. જેમ કોઈ તડકાથી સંતપ્ત થયેલો, અને તરસથી વ્યાકુળ થયેલો માણસ, ઘણાં વરસોથી ભરેલા ગૂથકૂપ તરફ (શૌચકૂપ તરફ) જાય છે, ખીજો કોઈ દેખતો માણસ તેને જોઈને કહે કે આ માણસ આ રસ્તે જતાં તે શૌચકૂપમાં જઈને પડશે. પછી તે દેખતો માણસ ખરેખર જ શૌચકૂપમાં પડેલા તે માણસને દુઃખ ભોગવતો જુએ છે. તે રીતે આ માણસ પાપકર્મો કરીને તિરચ્છાન-યોનિમાં જન્મ પામે છે એમ હું જાણું છું. કોઈ તડકાથી તપ્ત થયેલો અને તરસથી વ્યાકુળ થયેલો માણસ જાંઘી, જગ્યા ઉપર ઊગેલા, ઓછી ઊંચાવાળા, વૃક્ષ તરફ જાય છે. તેને જોઈને દેખતો માણસ કહે છે કે, આ તે વૃક્ષે જનારા રસ્તા ઉપર છે. પછી ખરેખર જ તે વૃક્ષની નીચે જઈને દુઃખ ભોગવતા તે મનુષ્યને દેખતો માણસ જુએ છે. તે રીતે કોઈ મનુષ્ય પૈતૃવિષય તરફ જનારા રસ્તા ઉપર છે, અને પછી તે ત્યાં જન્મીને દુઃખ ભોગવે છે, એ હું દિવ્ય ચક્ષુથી જોઉં છું. તડકાથી તપ્ત થયેલો અને તરસથી વ્યાકુળ થયેલો કોઈ માણસ. મેદાનમાં વૃદ્ધિ પામેલા ઘાડી ઊંચાવાળા વૃક્ષને રસ્તે-

જાય છે. દેખતો - મનુષ્ય તેને જોઈને કહે છે કે, આ માણસ તે વૃક્ષના માર્ગે છે; અને પછી તે દેખતો માણસ તે મનુષ્યને તે વૃક્ષ નીચે ખેડેલો અથવા તો સુખપૂર્વક બિંધતો જુએ છે. તે રીતે કોઈ માણસ મનુષ્યયોનિ તરફ જનારાં કર્મો કરે છે, અને મરણોત્તર ખરેખર જ મનુષ્યયોનિમાં જન્મે છે, એમ હું દિવ્ય ચક્ષુથી જાણું છું. કોઈ માણસ ઉત્તમ મહેલનો રસ્તો લે છે. દેખતો માણસ તેને જોઈને કહે છે કે, આ તે પ્રાસાદના માર્ગે છે, અને પછી ખરેખર જ તેને તે પ્રાસાદમાં સુંદર દીવાનખાનામાં ઉત્તમ પક્ષંગ ઉપર નિરાંતે ખેડેલો કે નિરાંતે સૂતેલો જુએ છે. તે રીતે કોઈ માણસ સ્વર્ગે લઈ જનારાં કર્મો કરે છે, અને મરણોત્તર ખરેખર જ તે લોકમાં તે જન્મે છે, તે હું દિવ્ય ચક્ષુથી જાણું છું. ખીજે કોઈ તકકાથી તપેલો અને તરસથી વ્યાકૂળ થયેલો માણસ એક રમણીય તળાવને રસ્તે જાય છે. તેને જોઈને દેખતો માણસ કહે છે કે, આ માણસ ચોકસ તે તળાવે જશે; અને પછી ત્યાં જઈને તે તળાવમાં સ્નાન કરીને અને પાણી પીને, તે તળાવના કિનારા ઉપરના ખાગમાં નિરાંતે ખેડેલો અથવા તો સૂતેલો છે, એમ તે દેખતા માણસના જોવામાં આવે છે. તે રીતે કોઈ માણસ નિર્વાણ તરફ લઈ જનારાં કર્મો આચરે છે, અને પછી આ જ જન્મમાં તે નિર્વાણ પામ્યો છે, એ હું દિવ્ય ચક્ષુથી જોઉં છું. આ બધી વસ્તુઓ હું જાણતો હોવા છતાં આર્યોને શોભે એવું લોકોત્તર જ્ઞાન મારામાં નથી, એમ જ કહે છે, અને આ વચનનો અને આવા વિચારનો ત્યાગ કરતો નથી તે અવસ્ય નરકે જવાનો છે.

“હે સારિપુત્ર, મેં (ઘણાં જન્મો પહેલાં) ચાર જાતનું તપ કર્યું છે. હું તપસ્વી થયો છું; રુદ્ધ થયો છું; જુગુપ્સી થયો છું; અને એકાન્તવાસી થયો છું;

“હું નગ્ન હતો, આચારનું અવલંબન કરતો નહિ, હાથ ઉપર જ લિક્ષા લઈને ખાતો હતો, એમ જો કોઈ કહેતું કે આવો, ખેસો અથવા જરા ઊભા રહો, તો હું તે સાંભળતો નહિ, મારી પાસે આણેલું કે કોઈએ મારા માટે તૈયાર કરેલું અન્ન હું સ્વીકારતો નહિ, મને કોઈ આમંત્રણ કરે તો હું જતો નહિ, વાસણમાં આણેલું અન્ન હું લેતો નહિ, ઉંબરાની, લાકડીની કે સાંબેલાની પેલી તરફ ઊભા રહીને આપેલું અન્ન હું ગ્રહણ કરતો નહિ, સ્ત્રીપુરુષ જન્મવા જોડાં હોય ત્યારે તેમાંથી એકે જીને જીભા ઘર્ષ આપેલી લિક્ષા હું લેતો નહિ, ગર્ભિણી સ્ત્રી, છોકરાને ધવરાવતી સ્ત્રી અને પુરુષની સાથે એકાન્ત સેવતી સ્ત્રીની પાસેથી અન્ન લેતો નહિ, નેવાં પડતાં હોય એવી જગ્યાએ જીભો રહીને, ફૂતરાની પાસે જીભો રહીને કે જ્યાં ઘણી માખીએ હોય એવી જગ્યાએ જીભો રહીને હું લિક્ષા લેતો નહિ, મત્સ્ય, માંસ, સુરા વગેરે ગ્રહણ કરતો નહિ, એક જ ઘેર લિક્ષા માગીને એક જ કોળિયો અન્ન હું ખાતો, બે ઘેર લિક્ષા માગીને બે કોળિયા કે સાત ઘેર લિક્ષા માગીને સાત કોળિયા અન્ન હું ખાતો, એક પળાથી, બે પળાથી કે સાત પળાથી હું મારો નિર્વાહ ચલાવતો. એક દિવસે એકવાર, બે દિવસે એકવાર, સાત દિવસે એકવાર, કે પંદર દિવસે એકવાર જન્મતો, એકલી શાકલાજી ખાઈને હું રહેતો, શામાક અથવા નીવાર આ (અરણ્યનાં) ધાન્ય ખાઈને હું રહેતો, ચમારે નાખી દીધેલા ચામડાના કટકા ખાતો, શેવાળ,

ફેસડી - અથવા ભાતના ઓસામણ ઉપર ખાઝી ગયેલું પડ
ખાતો, ખોળ (વિખ્યાક), ખડ અથવા ગોમય (જાણી) ખાઈને
જ પડયો રહેતો, અથવા વનમાંના કંદમૂળ ખાઈને જ
ગુળરો કરતો, શણનાં વસ્ત્રો, મિશ્ર વસ્ત્રો, પ્રેત ઉપરનાં વસ્ત્રો,
અથવા રસ્તામાં પડેલાં ચીથરાનાં વસ્ત્રો ધારણ કરતો, વઢકલ,
અગ્નિનયમ, દર્ભની સાદરી, ઝાડની જાલ, અથવા લાકડાના
પાટિયાથી જ મારું શરીર હું ઢાંકતો, માણસના વાળનો કામળો,
ધોડાના વાળનો કામળો, અથવા ધૂવડની પાંખોનો કામળો ધારણ
કરતો, આંખોના અને દાઢીના વાળ ખેંચી કાઢવાના વ્રતનું
આચરણ કરતો, જિભા રહેવાનું વ્રત કરતો, ઉભડક ખેસવાનું
વ્રત કરતો, કાંટાની શય્યા ઉપર સૂવાનું વ્રત કરતો, અથવા
ત્રિકાલસ્નાન કરવાનું વ્રત કરતો. આ રીતે અનેક રીતે હું
દેહદંડનનું વ્રત આચરતો. આવી મારી તપશ્ચર્યા હતી.

“હવે હું રુક્ષ કેવી રીતે હતો તે કહું. અનેક વર્ષોની
ધૂળ મારા શરીર ઉપર એકઠી થઈ હતી; ધૂળનો થર જ
મારા શરીર ઉપર થયો હતો; જેમ કેઈં તિંદુક વૃક્ષનું ફૂંદું
ધૂળથી ભરેલું હોય, તે રીતે હું ધૂળથી ભરેલો હતો, અને
મને એમ લાગતું નહોતું, કે આ ધૂળ હું જાતે મારા હાથ
વતી ખંખેરી નાખીશ, અથવા ખીન્ને કોઈ હાથ વતી
ખંખેરશે. આવી મારી રુક્ષતા હતી.

“હવે હું જુગુપ્સી કેમ હતો તે કહું. હું ખડ
કાળજીપૂર્વક આવતોજતો, પાણીના ટીપા ઉપર પણ મારી
દયા હતી, નાનાંનાનાં ગ્રાણી પણ મારા હાથે નાશ ન
પામે, એવી હું કાળજી રાખતો. આવી મારી જુગુપ્સિતા
હતી.

“હવે હું એકાન્તવાસી કઈ રીતે હતો તે કહું. હું કોઈ જંગલમાં રહેતો હોઈ ત્યારે, કોઈ ગોવાળ, કઠિયારો કે જંગલમાં કામ કરનારો માણસ મારી નજરે ચડતો, તો હું તે અરણ્યમાંથી ખીબા ગહન અરણ્ય તરફ ભાગતો; કારણ મારી ધમ્મી હતી કે તેઓ મને ન જુએ અને હું તેમને ન જોઉં. જેમ કોઈ વનમૃગ માણસોને જોઈને નાસવા માંડે તેમ જ હું મનુષ્યોને જોઈને નાસતો. આવો મારો એકાન્તવાસ હતો.

“જંગલમાં જે જગ્યાએ ગાયોને ખાંધતા તેવી જગ્યાએ, ગોવાળ તે ગાયોને ત્યાંથી ખીજી જગ્યાએ લઈ જાય તે પછી, હું જતો, અને તરુણ વાહરડાઓનું જાણુ ખાતો. જ્યાં સુધી હું દિશાએ જતો, અને લઘુશંકા કરતો ત્યાં સુધી એ (સ્વશરીરમાંથી નીકળેલા) પદાર્થો ઉપર જ મારો નિર્વાહ ચલાવતો. આપું મારું મહાવિકટ ભોજન હતું.

“એકાદા અત્યંત લયનાક જંગલમાં હું પ્રવેશ કરતો. જે કોઈ સકામ, મનુષ્યો તે જંગલમાં જતા તેમના શરીરે રોમાંચ ખડાં થતાં. ટાઢના દિવસોમાં જ્યારે રાત્રે આકળ પડ્યાની શરૂઆત થતી ત્યારે હું ખુદ્ધા મેદાનમાં આવીને બેસતો, અને દિવસે ગહન આડીમાં રહેતો. ભરઉનાળામાં દિવસે ખુદ્ધા મેદાનમાં બેસતો અને રાત્રે આડીમાં રહેતો. તે વખતે મને આ અશ્રુતપૂર્વ ગાથા મૂઝીઃ

સોતત્તો સોસીનો एको मिसनके बने ।

नग्नो न चग्निमासीनो येसनापमुतो मुनीति ॥

(ખૂજ તપેલો અને ખૂજ પલળેલો, બચંકર અરણ્યમાં એકલો રહેનારો, નગ્ન અને અગ્નિ પાસે ન હોય એવો મુનિ પ્રાપ્તવ્યની શોધમાં દક્ષ છે.)

“સ્મશાનમાં જઈને મનુષ્યોનાં હાડકાંનું ઝોશીકું કરીને હું સૂતો. ત્યાં ગ્રામ્ય જનો મારી પાસે આવીને મારા ઉપર ચૂંકતા, પેશાબ કરતા, ધૂળ ફેંકતા, અથવા તો કાનમાં સળીઓ લરાવીને મારી મસ્કરી કરતા. પણ તેઓ સંજોગે મારા મનમાં બિલકુલ ખરાબ વિચાર આવ્યો નહિ. આવી મારી ઉપેક્ષા હતી.

“કેટલાક અમણાદાસો પ્રતિપાદન કરે છે કે, આહારથી જ શુદ્ધિ છે. તેઓ બેર, મગ, તલ અથવા ચોખા ઉપર પોતાનો નિર્વાહ કરે છે; બેરના, મગના, તલના કે ચોખાના જ પદાર્થો ખાઈને તેઓ નિર્વાહ ચલાવે છે. આ બધું મેં કરી જોયું છે. એક જ બેર, એક જ મગ, એક જ તલનો દાણો કે એક જ ચોખાનો દાણો ખાઈને મેં ચલાવ્યું છે. કાઈને કદાચ એમ લાગવાનો સંભવ છે કે તે કાળે આ પદાર્થો બહુ મોટા હતા, તો અહીં એટલું જ કહેવું જરૂરી છે, કે આ પદાર્થોનો આકાર આજકાલના કરતાં તે વખતે મોટો નહોતો. ત્યારે હું એક બેર, એક મગ, એક તલ કે એક ચોખાનો દાણો ખાઈને ચલાવતો, ત્યારે મારું શરીર અત્યંત કૃશ થતું. આસીતિકવસ્ત્રી કે કાલવસ્ત્રીની ગાંઠો જેવું મારું શરીર બેડાળ દેખાતું; બિંટના પગ જેવી મારી કમર થતી; તરાકની બનાવેલી માળાની જેવી મારી પીઠની કરોડ દેખાતી; જૂના ધરના વાંસની જેમ મારી પાંસળીઓ ખલળા જતી; પાણીમાં પડતા તારાઓના પ્રતિબિંબની માફક મારી આંખો જાડી ગમેલી દેખાતી; કડવી તુંબડી કાચી જ કાપીને તડકે ચૂકવવાથી જેમ કરમાઈ જાય છે, સૂકાઈ જાય છે, તેવી રીતે મારી માયાની ચામડી કરમાઈ ગઈ હતી; પેટ દબાવવા

માટે હું હાથ પેટ-ઉપર દાખતો ત્યાં મારા હાથમાં પીઠની કરોડ જ આવતી; પીઠની કરોડ દાખવાનો પ્રયત્ન કરતાં પેટ જ હાથ આવતું; એટલે પેટ અને પીઠ એક થઈ ગયાં હતાં; શૌચ કરવા કે લઘુશંકા કરવા બેસતાં ત્યાં જ પડી જતો; શરીર ઉપર હાથ ફેરવતાં શરીર ઉપરના રોમ ખરી પડતા. આ ઉપોપણોને લીધે મારી આવી સ્થિતિ થતી.

“કેટલાક શ્રમણુબ્રાહ્મણો સંસારથી (સર્વ યોનિમાં જન્મ લઈને) શુદ્ધિ થાય છે, એમ પ્રતિપાદન કરે છે. પરંતુ એવી એક પણ યોનિ નથી કે જેમાં મેં જન્મ ન લીધો હોય. એક શુદ્ધાવાસ દેવલોક સિવાય બીજી બધી યોનિઓમાં મેં જન્મ લીધો છે. શુદ્ધાવાસલોકમાં હું જન્મ્યો હોત તો ઇહલોકમાં હું ફરીવાર ન આવત.

“યશથી શુદ્ધિ થાય છે એમ કેટલાક શ્રમણુબ્રાહ્મણો પ્રતિપાદન કરે છે. પણ એવો એક પણ યશ બાકી નથી કે પૂર્વજન્મમાં ક્ષત્રિય રાજા થઈને કે શ્રેષ્ઠ બ્રાહ્મણ થઈને મેં ન કર્યો હોય.

“અસિપૂર્ણથી શુદ્ધિ થાય છે એમ કેટલાક શ્રમણુબ્રાહ્મણો પ્રતિપાદન કરે છે. પણ એવો એકે અસિ નદિ મળે, કે પૂર્વજન્મમાં ક્ષત્રિયરાજા થઈને કે શ્રેષ્ઠ બ્રાહ્મણ થઈને મેં ન પૂજ્યો હોય.

“કેટલાક શ્રમણુબ્રાહ્મણો એમ પ્રતિપાદન કરે છે, કે મનુષ્યપ્રાણી જ્યાં સુધી જીવાન હોય છે ત્યાં સુધી તેની પ્રજા તીવ્ર હોય છે, પણ તે જ વૃદ્ધ થયા પછી—એંટી નેવું કે સો વરસનો થયા પછી—તેની પ્રજા ક્ષીણ થતી જાય છે. પણ આજે હું એંટી વરસનો વૃદ્ધ છું, અને ધારો કે, સો વર્ષો

જીવનારા સ્મૃતિ, ગતિ, ધૃતિથી યુક્ત એવા મારા ચાર શિષ્યો સ્મૃત્યુપરધાન સંબંધે મને પ્રશ્ન પૂછે, તો તેના પ્રશ્નોના જવાબો હું આપતો જઈશ. આખો દિવસ તેઓ આ કામ કરે તોપણ તથાગતનો ધર્મોપદેશ પૂરો થવાનો નથી. તે ચારે શિષ્યો સો વરસ જીવીને મૃત્યુ પામે તોપણ તથાગતનું ધર્મવ્યાખ્યાન અધૂરું જ રહેવાનું. હે સારિપુત્ર, મંચક ઉપર બેસારીને મને લઈને તમે ગામેગામ ફરશો તોપણ મારો ધર્મોપદેશ પૂરો થવાનો નથી. જાની પ્રાણી પુષ્કળ લોકોના કલ્યાણ માટે, દેવોના અને મનુષ્યોના હિત માટે, સુખ માટે ઇલ્લલોકમાં જન્મ્યો છે, એમ જો કોઈના સંબંધમાં બોલવું હોય તો તે મારા માટે જ કહી શકાય એમ છે.”

તે વખતે આયુષ્માન નાગસમાલ શુદ્ધ ભગવાનની પાછળ તેમને પવન નાખતો બિભો હતો. તે બોલ્યોઃ “ભદ્રન્ત, આપનો આ ઉપદેશ બહુ આશ્ચર્યકારક છે. તે સાંભળીને હું રોમાંચિત થયો છું. આનું નામ શું?” ભગવાને જવાબ આપ્યો, “એમ જો હોય તો તું આને લોમહર્ષપર્યાય કહેજે.”

આ પ્રમાણે ભગવાન બોલ્યા. આયુષ્માન નાગસમાલે મુદિત મનથી તેનું અલિનંદન કર્યું.

ટીકા

વૈશાલી વનજીઓના રાજ્યની રાજધાનીનું નગર હતું. આ રાજ્ય મગધ દેશની ઉત્તરમાં આવેલું હતું. તે મહાજનસંતાક હતું. વનજીઓની સ્વારીઓ ન થાય એ હેતુથી રાજ્ય અન્નવશનું પાટલીપુત્ર (પટણા) વસાવ્યું. મહાપરિનિબ્બાસુત્તમાં આ વનજીઓ સંખધેની ધણી માહિતી આપેલી છે. બુદ્ધશૈયાચાર્યે આ (મહાસીહનાદ) સુતની અટૂંકયામાં આ વનજીઓની ઉત્પત્તિની વિચિત્ર કંથકથા આપી છે. તેનો સારાંશઃ વારાણસીરાજ્યની રાણીને પ્રસૂતિ વખતે માંસનો લોચો જ આવતો. તેને સોનાના દાળડામાં મૂકીને ગંગામાં તરતો મૂક્યો. પાણીના પ્રવાહમાં તરતંતરતું તે પાત્ર એક તપસ્વીને હાથ આવ્યું. તેણે તે હવારીને જોયું, તો તેમાં તેણે વાળે માંસનો ગોળો જોયો. ખાલી માંસ હોત તો સડી જત, એમ લાગવાથી તેણે તે માંસના ગોળાનું સારી રીતે પ્રતિપાલન કર્યું. પછી ક્રમશઃ તે ગર્ભ પરિપક્વ થયો, ને તેમાંથી એક પુત્ર અને એક પુત્રી ઉત્પન્ન થયાં. તે તપસ્વીએ તેમને દૂધ પાળીને હાલ્યાં. તેમના પેટમાં ગયેલા આ દૂધ વગેરે પદાર્થો સ્પષ્ટ નજરે આવતા, અથવા તો તે જન્મેની આમડી ઓટલી હતી એટલે તેમને વિચ્છવિ (જિન+છવિ) એવું નામ અપાયું. તે જન્મે જ્યારે મોટા થયાં ત્યારે તે તપસ્વીએ આસપાસ રહેતા ગોવાળિયાઓને તે બાલકો સોંપ્યાં, અને સામેસામે તેણે એવી ઇચ્છા બતાવી કે તે જન્મે જ્યારે હમરસાયક થાય ત્યારે તેમને ખરણાવવાં, અને તે પ્રદેશનું રાજ્ય પશુ તે જન્મેને સોંપવું. ગોવાળિયાનાં છોકરાં સાથે રમતાં રમતાં જ્યારે તકરાર થતી ત્યારે આ જન્મે તેમને મારતાં. તે છોકરાં પોતાનાં માબાપો પાસે જ્યારે આવી ફરિયાદ લઈ જતાં ત્યારે તે ગોવાળ માબાપો તેમને કહેતાં, તે જન્મેને તમે છોડી દો (વિજિતવ્યા દમે).” તે ઉપરથી તેમનું નામ વનજી પડ્યું. હમરસાયક થયા પછી તે જન્મેનું હગ્ન થયું, અને ગોવાળોએ તેમનો રાજ્યાભિષેક કર્યો. તેમની ક્ષતિને પશુ પછી વનજી અથવા વિચ્છવિ નામ અપાયું.

આ દંતકથા ઉપરથી એવું અનુમાન નીકળી શકે છે કે, વનજીઓના પૂર્વજો કોઈ ફરનારા (nomadic) ગોપાલવૃત્તિવાળા માણસો હશે. વ્રજ એટલે જવું, એ ધાતુમાંથી આ શબ્દ ઉત્પન્ન થયો હોવો જોઈએ. લિચ્છવી નામ આ ગોપાલવૃત્તિવાળા માણસોની ટાળીને કેમ અપાયું તે કહી શકાતું નથી. અફૂંકયામાં આપેલી વનજીઓની વ્યુત્પત્તિ વિચિત્ર જણાય છે. વનજીઓને મહત્તા મળે એ જ હેતુ ફક્ત આ દંતકથાનો હોવો જોઈએ.

મહાસીહનાદસુતની ટીકા સમાપ્ત

મહાદુઃખકબંધમુક્ત

એવું મેં સાંભળ્યું છે. એકવાર ભગવાન આવસ્તી પાસેના જેતવનમાંના અનાથપિંડિકના આરામમાં રહેતા હતા, ત્યારે કેટલાક લિક્ષુઓ સવારના પહોરમાં આવસ્તીમાં લિક્ષા સેવા ગયા. તે વહેલા નીકળ્યા હોવાથી રસ્તામાં એક પરિવ્રાજકના આરામમાં ગયા. તે પરિવ્રાજકોને કુશલ-પ્રશ્નાદિ પૂછીને એક બાણુએ બેઠા. ત્યારે તે પરિવ્રાજકોએ લિક્ષુઓને પૂછ્યું, “હે બંધુઓ, શ્રમણુ ગોતમ વિપયોનો, રૂપોનો અને વેદનાઓનો નાશ કરવાનું કહે છે. અમે પણ એ જ કહીએ છીએ. પણ અમારા અને શ્રમણુ ગોતમના પંથમાં ફેર શો?”

મહાદુઃખકંઠધસુત

એવું મેં સાંભળ્યું છે. એકવાર ભગવાન શ્રાવસ્તી પાસેના જેતવનમાંના અનાથપિંડિકના આરામમાં રહેતા હતા, ત્યારે કેટલાક ભિક્ષુઓ સવારના પહોરમાં શ્રાવસ્તીમાં ભિક્ષા લેવા ગયા. તે વહેલા નીકળ્યા હોવાથી રસ્તામાં એક પરિવ્રાજકના આરામમાં ગયા. તે પરિવ્રાજકોને કુશલ-પ્રશ્નાદિ પૂછીને એક બાજુએ બેઠા. ત્યારે તે પરિવ્રાજકોએ ભિક્ષુઓને પૂછ્યું, “હે બંધુઓ, શ્રમણુ ગોતમ વિષયોનો, રૂપોનો અને વેદનાઓનો નાશ કરવાનું કહે છે. અમે પણ એ જ કહીએ છીએ. પણ અમારા અને શ્રમણુ ગોતમના પંથમાં ફેર શો?”

તે પરિવ્રાજકોનું બાપણ સારું છે કે ખરાબ છે એવું કશું ન કહેતાં, ભગવાનની પાસેથી જ આ વસ્તુનો પ્રત્યાસો કરી લેવાના હેતુથી તે ભિક્ષુઓ ત્યાંથી ચાલતા થયા. શ્રાવસ્તીમાં ભિક્ષા ગ્રહણ કર્યા પછી ભોજન પૂરું થયા બાદ તેમણે ભગવાનની મુલાકાત લીધી, અને નમસ્કાર કરીને આ વાત નિવેદન કરી. ત્યારે ભગવાન બોલ્યા, “આવો પ્રશ્ન

ને પરધર્મીઓ તમને પૂછે, તો તમારે તેમને સામું પૂછવું કે વિષયોનો આસ્વાદ (સ્વાદ) કયો, વિષયમાં આદીનવ (દોષ) કયો, અને વિષયમાંથી નિસ્સરણ (મુક્તિ) કયું? રૂપોનો આસ્વાદ કયો, આદીનવ કયો અને નિસ્સરણ કયું? વેદનાઓનો આસ્વાદ કયો, આદીનવ કયો અને નિસ્સરણ કયું? તમે આવો પ્રશ્ન પૂછશો એટલે પરધર્મીઓ આનો જવાબ જ આપી શકવાના નથી. કારણ કે, આ તેમનો વિષય નથી. તથાગત, તથાગતનો શ્રાવક અથવા તેમની પાસે શીખેલા ખીજા કોઈ સિવાય આ પ્રશ્નોના જવાબ આપનાર પ્રાણી મળવો મુશ્કેલ છે.

‘હે લિશ્તુઓ, વિષયોનો આસ્વાદ કયો એ હું કહું. પાંચ વિષયો છે: આંખને પ્રિય લાગનારાં રૂપો, કાનને મધુર લાગનારા શબ્દો, ઘ્રાણને મધુર લાગનારી ગંધ, જીભને મધુર લાગનારા સ્વાદ, અને ત્વચાને પ્રિય લાગનારા સ્પર્શ પદાર્થ. આ પાંચે વિષયોથી ઉત્પન્ન થતું સુખ એ વિષયોનો આસ્વાદ છે.

“પણ વિષયોનો આદીનવ શું? કોઈ ગૃહસ્થ ખેતી, વેપાર, ગોરક્ષા, સિપાઈગીરી, રાજકર્મ વગેરે ધંધા કરીને પોતાનો ઉદરનિર્વાહ કરે છે; ટાઢ, તકડો, જૂખ, તરસ વગેરેની મુશ્કેલીઓ સહન કરીને તેને આ ધંધા કરવા પડે છે. કેવળ વિષયપ્રાપ્તિ માટે તે આ બધી મહેનત કરે છે. આ વિષયોનો આદીનવ છે. વારુ, જો કદાચ તેને ધંધામાં નિષ્પજતા મળે તો શોકાકુલ ચર્ષને તે રુદન કરતો બેસે છે, મોઢથી વ્યગ્ર થાય છે, મારો પ્રયત્ન વૃથા ગયો, મારી મહેનત નકામી ગઈ, એમ તે કહે છે. આ પણ વિષયોનો આદીનવ છે. ધારો કે, સુદૈવે કરીને તે ધંધામાં સફળ થયો. તો પોતાની

તેને જોઈએ, તો તેની કેડ નમી ગઈ હોય છે, હાથમાં લાકડી લઈને તેને ટેકેટેકે ધૂજતી ધૂજતી ચાલતી હોય છે, દાંત પડી ગયેલા હોય છે, વાળ પાકી ગયા હોય છે, ડોક ધૂજ્યા કરે છે, શરીરે કરચલીઓ પડી ગયેલી હોય છે; આવી સ્થિતિમાં તેનું તે સૌંદર્ય નષ્ટ થઈને તેના શરીરમાં આદીનવ ઉપસ્થિત નથી થયો શું?”

ભિક્ષુઓ બોલ્યા, “હા, ભદ્રન્ત.”

“હે ભિક્ષુઓ, આ જ રૂપોનો આદીનવ છે.”

“વળી તે જ તરુણ સ્ત્રી માંદી પડીને પોતાના જ મલમૂત્રમાં સખડચા કરે, બીજા તેને ઉકાડે એવી સ્થિતિમાં આવી પડે, તો તેનું રૂપ નાશ પામીને ત્યાં આદીનવ ઉપસ્થિત થયો નથી શું?”

“હા, ભદ્રન્ત.”

“આ પણ રૂપોનો આદીનવ છે.”

“વળી, હે ભિક્ષુઓ, તે જ યુવાન સ્ત્રીના મૃત શરીરને જો શ્મશાનમાં નાખી દેવામાં આવે, અને જો તે શરીર સૂકું ગયેલું, બૂરું થઈ ગયેલું, પરુથી ભરાઈ ગયેલું જોવામાં આવે અથવા કાગડા, ગીધ વગેરે પક્ષીઓ, શિયાળ, કૂતરા વગેરે પશુઓ કે નાના પ્રકારના કીડાઓ તે શરીર ફાંસી ખાવા માંડે, અથવા તે શરીરનું માંસલોહીથી ભરેલું ખાલી હાડ પિંજર જ બાકી રહે, અથવા લોહીમાંસ વગરનું જ બાકી

લિક્ષુઓ બોલ્યા, “ હા, લદન્ત. ”

લગવાન બોલ્યા, “ હે લિક્ષુઓ, આ પણ રૂપોનો આદીનવ છે. હવે રૂપોનું નિસ્સરણ શું એ કહું. રૂપોનો છંદ છોડવો, રૂપોના છંદનો નાશ કરવો, એ રૂપોનું નિસ્સરણ છે.

“ જે કાંઈ શ્રમણ અથવા બ્રાહ્મણ પોતે રૂપોનાં આસ્વાદ, આદીનવ, અને નિસ્સરણ જાણતા નથી, તેઓ જાતે રૂપો છોડી દે અથવા ખીજને તેમ કરવા ઉપદેશ કરે એ અસંભવિત છે. પણ જેઓ આ વસ્તુ જાણે છે, તેઓ જાતે રૂપોનો ત્યાગ કરે અને ખીજઓને તે રસ્તે દોરે એ સંભવિત છે.

“ હે લિક્ષુઓ, વેદનાઓનો આસ્વાદ કયો? કાંઈ લિક્ષુ કામવાસના અને અકુશલ વિચારોથી મુક્ત થઈને વિતર્ક વિચારમુક્ત, એકાન્તમાંથી ઉત્પન્ન થયેલા પ્રીતિમુખવાળું પ્રથમ ધ્યાન પ્રાપ્ત કરે છે. તે વખતે તે પોતાની જાતને કે ખીજને ત્રાસ પહોંચાડવાનો વિચાર મનમાં લાવતો નથી; અને આ વેદનાં કરતાં ખીજ કાંઈ સામાન્ય વેદના શ્રેષ્ઠ હોઈ શકતી નથી. તે લિક્ષુ વળી ખીજનું; ત્રીજું અને ચોથું; એમ ચારે ધ્યાન સાધ્ય કરી લે છે; ત્યારે તેનું મન પોતાની જાતને કે ખીજને ત્રાસ પહોંચાડવાના વિચારથી મુક્ત હોય છે; અને તેની તે વેદના સામાન્ય વેદના કરતાં શ્રેષ્ઠ છે; અને બધી વેદનાઓના આસ્વાદમાં આ વેદનાનો આસ્વાદ શ્રેષ્ઠ છે.

“ પરંતુ વેદનાઓનો આદીનવ શું? આ બધા પ્રકારની વેદના અનિત્ય છે, બદલાનારી છે, દુઃખકારક છે; આ જ

તેને જોઈ એ, તો તેની કડ નમી ગઈ હોય છે, હાથમાં લાકડી લઈને તેને ટેકેટેકે ધૂજતી ધૂજતી ચાલતી હોય છે, દાંત પડી ગયેલા હોય છે, વાળ પાકી ગયા હોય છે, ડોક ધૂજ્યા કરે છે, શરીરે કરચલીઓ પડી ગયેલી હોય છે; આવી સ્થિતિમાં તેનું તે સૌંદર્ય નષ્ટ થઈને તેના શરીરમાં આદીનવ ઉપસ્થિત નથી થયો શું?”

લિક્ષુઓ બોલ્યા, “હા, ભદ્રન્ત.”

“હે લિક્ષુઓ, આ જ રૂપોનો આદીનવ છે.”

“વળી તે જ તરુણ સ્ત્રી માંદી પડીને પોતાના જ મલમૂત્રમાં સખડયા કરે, બીજા તેને ઉઠાડે એવી સ્થિતિમાં આવી પડે, તો તેનું રૂપ નાશ પામીને ત્યાં આદીનવ ઉપસ્થિત થયો નથી શું?”

“હા, ભદ્રન્ત.”

“આ પણ રૂપોનો આદીનવ છે.”

“વળી, હે લિક્ષુઓ, તે જ યુવાન સ્ત્રીના મૃત શરીરને જો સ્મશાનમાં નાખી દેવામાં આવે, અને જો તે શરીર સૂચ ગયેલું, ભૂરું થઈ ગયેલું, પરુથી ભરાઈ ગયેલું જોવામાં આવે અથવા કાગડા, ગીધ વગેરે પક્ષીઓ, શિયાળ, કૂતરાં વગેરે પશુઓ કે નાનાં પ્રકારના કીડાઓ તે શરીર ફાટી ખાવા માંડે, અથવા તે શરીરનું માંસલોહીથી ભરેલું ખાલી હાડ-પિંજર જ બાકી રહે, અથવા લોહીમાંસ વગરનું જ બાકી રહે, તેનાં હાડકાં આડાંઅવળાં પડેલાં હોય, અથવા એક વરસ થયા પછી તે હાડકાં સફેદ દેખાવા લાગે, ચૂરેચૂરા થઈ ગયેલાં લાગે, તો આ લિખ્તલિખ્ત સ્થિતિમાં તેનું તે સૌંદર્ય નાશ પામીને આદીનવ પ્રાદુર્ભૂત નથી થયો શું?”

લિક્ષુઓ બોલ્યા, “ હા, ભદ-ત. ”

ભગવાન બોલ્યા, “ હે લિક્ષુઓ, આ પણ રૂપોનો આદીનવ છે. હવે રૂપોનું નિસ્સરણ શું એ કહું. રૂપોનો છંદ છોડવો, રૂપોના છંદનો નાશ કરવો, એ રૂપોનું નિસ્સરણ છે.

“ જે કોઈ યમણ અથવા બ્રાહ્મણ પોતે રૂપોનાં આસ્વાદ, આદીનવ, અને નિસ્સરણ બાળતા નથી, તેઓ જાતે રૂપો છોડી દે અથવા બીજાને તેમ કરવા ઉપદેશ કરે એ અસંભવિત છે. પણ જેઓ આ વસ્તુ બાળે છે, તેઓ જાતે રૂપોનો ત્યાગ કરે અને બીજાઓને તે રસ્તે દોરે એ સંભવિત છે.

“ હે લિક્ષુઓ, વેદનાઓનો આસ્વાદ કયો? કોઈ લિક્ષુ કામવાસના અને અકુશલ વિચારોથી મુક્ત થઈને ચિત્ક વિચારમુક્ત, એકાન્તમાંથી ઉત્પન્ન થયેલા પ્રીતિમુખવાળું પ્રથમ ધ્યાન પ્રાપ્ત કરે છે. તે વખતે તે પોતાની જાતને કે બીજાને ત્રાસ પહોંચાડવાનો વિચાર મનમાં લાવતો નથી; અને આ વેદના કરતાં બીજી કોઈ સામાન્ય વેદના શ્રેષ્ઠ હોઈ શકતી નથી. તે લિક્ષુ વળી બીજું; ત્રીજું અને ચોથું; એમ ચારે ધ્યાન સાધ્ય કરી લે છે; ત્યારે તેનું મન પોતાની જાતને કે બીજાને ત્રાસ પહોંચાડવાના વિચારથી મુક્ત હોય છે; અને તેની તે વેદના સામાન્ય વેદના કરતાં શ્રેષ્ઠ છે; અને બધી વેદનાઓના આસ્વાદમાં આ વેદનાનો આસ્વાદ શ્રેષ્ઠ છે.

“પરંતુ વેદનાઓનો આદીનવ શું? આ બધા પ્રકારની વેદના અનિત્ય છે, બદલાનારી છે, દુઃખકારક છે; આ જ

વેદનાનો આદીનવ છે. વેદનાઓનો છંદ છોડવો, વેદનાઓના છંદનો નાશ કરવો, એ વેદનાનું નિસ્સરણુ છે.

“જે કોઈ શ્રમણુબ્રાહ્મણ આ રીતે વેદનાઓનાં આસ્વાદ, આદીનવ અને નિસ્સરણુ જાણતા નથી, તે જાતે વેદનાઓનો ત્યાગ કરે કે ખીજાને તેમ કરવાનો યોગ્ય માર્ગ બતાવે, એ અસંભવિત છે, પણ જે કોઈ વેદનાઓનાં આસ્વાદ, આદીનવ અને નિસ્સરણુ યથાર્થ રીતે જાણે છે, તે જાતે વેદનાઓનો ત્યાગ કરે અને ખીજાને તે મારે યોગ્ય માર્ગ બતાવે, એ સંભવિત છે.”

આ રીતે ભગવાન બોલ્યા. તે લિશ્તુઓએ મુદિત મનથી ભગવાનના ભાષણનું અભિનંદન કર્યું.

મહાકુઃખકખપેસુત સમાપ્ત

ચૂળદુકખકખંધસુત

એવું મેં સાંભળ્યું છે. એકવાર ભગવાન શાક્ય દેશમાં કપિલવસ્તુના નિમ્નોધારામમાં રહેતા હતા. તે વખતે મદાનામ શાક્ય તેમની પાસે આવ્યો, અને નમસ્કાર કરીને એક ખાલુએ ખેડો અને બોલ્યો, “ભગવન, લોભ દેવ અને મોદ એ ચિત્તના ઉપક્રમેશો છે, એ હું આપના ઉપદેશથી જાણું છું, હતાં કાઈકાઈવાર આમાંનો કાઈ એક મનોધર્મ મારા મનને દરાવે છે; ત્યારે મને એમ લાગે છે કે મારા મનની કઈ એવી પ્રવૃત્તિ નષ્ટ નથી થઈ કે જેથી લોભ, દેવ અને મોદ મારા મનને દરાવે છે?”

ભગવાન બોલ્યા, “હે મદાનામ, હજી તારા મનની એક એવી પ્રવૃત્તિ કાયમ છે કે જેનાથી લોભ, દેવ અને મોદ તારા મનને દરાવે છે. જો તે પ્રવૃત્તિ નષ્ટ થઈ હોત તો તું ગૃહસ્થધર્મમાં રહી હોત નહિ; અને વિવિધમુખનો ઉપભોગ ન લેત.

“વિવિધમુખમાં આસ્વાદ થોડો અને દુઃખ વધારે છે, એ વાતુ આપઆવક સંપૂર્ણ રીતે સમજતો હોય છતાં, જ્યાં સુધી કામમુખ કરતાં એક મુખની તેને ખબર નથી દોતી

ત્યાં સુધી તે કામસુખ છોડી શકતો નથી. પણ જ્યારે તે વિપયસુખ કરતાં શ્રેષ્ઠ સુખ મેળવે છે ત્યારે તે તે વિપયો તરફ જતો નથી. સંબોધ પ્રાપ્ત થયા પહેલાં હું પણ જાણતો હતો કે વિપયસુખમાં સુખ ઓછું છે અને દુઃખ વધારે છે. પણ તે સુખ કરતાં ઉચ્ચ પ્રકારનું સુખ હું જાણતો ન હોવાથી તે સુખ મેં છોડ્યું નહોતું. પણ જ્યારે શ્રેષ્ઠ પ્રકારનું સુખ મને હાથ લાગ્યું ત્યારે વિપયોથી હું પરાડામુખ થયો. હે મહાનામ, વિપયોનો આસ્વાદ કયો? (વજ્રે ઉપરના સૂત્રમાં આવેલ બધી હકીકત અહીં પણ ગણવી. ત્યાં તે હકીકત લિક્ષુઓને ઉદ્દેશીને આપેલી છે; અહીં તે મહાનામને ઉદ્દેશીને આપેલી ગણવી).

“હે મહાનામ, એકવાર રાજગૃહ પાસે આવેલા ગૃધ્રકૂટ પર્વત ઉપર હું રહેતો હતો. તે વખતે ઈસિગિંસિ પર્વતની તળેટીમાં કાલસિંધા ઉપર કેટલાક નિગંઠ (નિર્ગ્રંથ=જૈન) ઊભાં રહીને દેહદંડન કરતા હતા. તેથી તેમને અત્યંત દુઃખ થતું હતું. ત્યારે સાયંકાળે એકાંતમાંથી ઊઠીને હું તેમની પાસે ગયો, અને તેમને ઉદ્દેશીને મેં કહ્યું: ‘હે નિગંઠબંધુઓ, તમે આ દુઃખ કેમ અનુભવો છો?’

“તેઓ જોત્યા: ‘આયુષ્મન, નિગંઠ નાથપુત્ર સર્વગ સર્વદર્શી છે. તે, પોતે બધું જાણે છે, ક્ષેત્ર પોતાને માટે દહેવરાવે છે. તે કહે છે: “હે નિગંઠો, તમે પૂર્વજન્મમાં પાપ કર્યું છે, તે આ દેહ દેહદંડનથી નાશ પામશે, અને દવે કાપા, વાચા અને મનથી તમે સંવૃત છો, એટલે દવે પછી પાપ થશે નહિ. આ રીતે તપ વડે પાછલાં પાપોનો નાશ કરવાથી અને ત્યારપછી તમારે હાથે પાપ ન થવાથી

કર્મોના ક્ષય થશે; કર્મક્ષયથી દુઃખનો ક્ષય, દુઃખક્ષયમાંથી વેદનાઓનો ક્ષય, અને વેદનાઓના ક્ષયમાંથી સર્વ દુઃખોનો નિરોધ થશે.' નાથપુત્રનો આ ઉપદેશ અમને ગમે છે, અને તેથી અમને આનંદ થાય છે.

“ હે મહાનામ, તે પછી મેં તે નિગંઠ લોકોને પૂછ્યું: ‘નિગંઠખંધુઓ, તમે પૂર્વજન્મમાં હતા કે નહોતા એ જાણો છો?’ નિં—ના. હું—તમે પાપ કર્યું કે નથી કર્યું એ જાણો છો? નિં—ના. હું—કયા પ્રકારનું પાપ કર્યું છે એ જાણો છો? નિં—ના. હું—આટલું દુઃખ પૂરું થયું અને આટલું બાકી રહ્યું એ જાણો છો? નિં—ના. હું—આલોકમાં જ પાપોનો નાશ કરી શકાય છે અને પુણ્યની પ્રાપ્તિ કરી શકાય છે, એ જાણો છો? નિં—ના. હું—જે આ વસ્તુઓ તમે નથી જાણતા તો, એમ કહેવું જોઈએ કે પૂર્વજન્મમાં અત્યંત ક્રૂર કર્મો આચરનારા ચોરચાંડાલાદિ લોકો જ આ જન્મમાં નિગંઠના ધર્મમાં પ્રવેશ કરે છે.

“ નિર્ગ્રંથ બોલ્યા: આયુષ્માન ગોતમ, સુખથી સુખ પ્રાપ્ત થતું નથી, દુઃખથી સુખ મેળવવું જોઈએ. જે સુખથી સુખ પ્રાપ્ત થતું હોત તો સેનિય જિંજિસાર મગધરાજને વધારે સુખ મળત; તે આયુષ્માન ગોતમ કરતાં વધારે સુખી થાત.

“ મેં કહ્યું: તમે વિચાર કર્યો વગર આ બોલ્યા. જે તમે મને એમ પૂછ્યું હોત કે જિંજિસાર રાજા અને આયુષ્માન ગોતમ એ જન્મેમાં વધારે સુખી કાણુ? તો તે વધારે શોભત. નિં—તો પછી અમારું બોલવું જવા દે. તમારા જન્મેમાં વધારે સુખી કાણુ તે(તમે જ) કહો.

“મેં કહ્યું: તો પછી હું તમને જ પૂછું છું કે, જિંજિસાર રાજા દેહ હલાવ્યા સિવાય અને શબ્દ ઉચ્ચાર્યા સિવાય સાત દિવસ સુધી પૂર્ણ સુખ અનુભવશે ખરો? નિઃ—ના. હું—છ દિવસ, પાંચ દિવસ, ચાર દિવસ, ત્રણ દિવસ, બે દિવસ, એક દિવસ તે પૂર્ણ સુખ અનુભવશે ખરો? નિઃ—ના. હું—પણ હું દેહને ન હલાવતાં, શબ્દ ન ઉચ્ચારતાં એક દિવસ પૂર્ણ સુખ અનુભવી શકું છું; બે દિવસ, ત્રણ દિવસ, ચાર દિવસ, પાંચ દિવસ, છ દિવસ, સાત દિવસ પૂર્ણ સુખ અનુભવી શકું છું. તો પછી રાજા જિંજિસાર અને મારામાં કાણ વધારે સુખી એ (તમે જ) કહો. નિગંઠ બોલ્યા: જો એમ હોય તો કહેવું જોઈએ કે મગધરાજા કરતાં આસુખમાન ગૌતમ જ વધારે સુખી છે.”

આ રીતે ભગવાન બોલ્યા. મુદિત મનથી મહાનામ શાક્યે ભગવાનના લાપણું અભિનંદન કર્યું.

ચૂળકકખકખસુત સમાપ્ત

ટીકા

શાક્ય લોકોનું રાજ્ય કોસલ દેશની ઉત્તરે હિમાલયની તળેટીમાં આવેલું હતું. હાલ નેપાળી તરાઈમાં* ભગવાનપુર નામનું એક તાલુકાનું મુખ્ય ગામ છે. તે ગામથી જ માર્છવાના અંતરે હુંજિનદેવી

* હિમાલયની તળેટીનો જે ક્ષેત્રપ્રદેશ નેપાળના તાગ્રિ છે, તે ભાગને નેપાળી તરાઈ કહેવામાં આવે છે.

નામની જગ્યા છે. આ જ જગ્યા તે શુદ્ધકાળનું હુંગિનીવન. અહીં શુદ્ધ ભગવાનનો જન્મ થયો હતો. અહીંથી પૂર્વમાં ચૌદ માર્ગના અંતર હપર નિગિલવા નામનું એક ગામ છે. તેની પાસે કપિલવસ્તુ નગરના અવશેષો મળી આવ્યા છે.

શાક્યોના એક કુટુંબમાં શુદ્ધોદન, શુકલોદન, અશુકલોદન, ધૌતોદન અને અમિતોદન નામના પાંચ ભાઈઓ હતા. તેમને અમિતાથી નામની એક બહેન હતી. આપણે તથાગત અને નંદ બન્ને શુદ્ધોદનના દીકરા; મહાનામ અને અનુક્રમ એ બન્ને શુકલોદનના દીકરા; અને આનંદ એ અમિતોદનનો દીકરો થાય. મહાનામ તથાગત કરતાં મોટો હતો અને આનંદ નાનો હતો. નંદ, આનંદ અને અનુક્રમ બિંદુ બન્યા પણ મહાનામ ગૃહસ્થાશ્રમધર્મમાં જ રહ્યો.

અહીં નિર્ગંઠ લોકોની વાત કેમ આપવામાં આવી એ એકદમ ધ્યાનમાં આવવું નથી. આધ્યાત્મિક સુખનો સ્વાદ સમજ્યા વગર વિવિધસુખોનો સ્વાદ ઊડી શકતો નથી, એ આ સૂત્રનો એક છે; અને આ મુદ્દો સ્પષ્ટ કરવા માટે જ ભગવાને આ વાત કહી છે. 'હેહનું' ગમે તેટલું ફંડન કરવા છતાં પણ વિવિધોનો સ્વાદ છૂટી શકતો નથી, જાણે તે વધવાનો સંભવ છે. દુઃખથી સુખ પ્રાપ્ત થાય છે એ સિદ્ધાંત પણ ખોટો છે. દુઃખથી પ્રાપ્તિયિક સુખની પ્રાપ્તિ કદાચ થતી હશે, પણ આધ્યાત્મિક સુખને માટે દુઃખ ભોગવવાની જરૂર નથી, રાજ્ય જિંનિસારનું સુખ પ્રાપ્તિયિક હવું, એટલે કે તે દુઃખમિશ્રિત જ હવું. શ્રેમેન્દ્ર કવિ રાજસુખનું વર્ણન કરતાં લખે છે:

બાહ્યપાટવિકૈઃ પરૈરપહતા સામન્તસીમાન્તમૂ-

રીર્ષ્યાર્તા મરણોદયતા પ્રિયતમા મુહ્યસ્તુરંગો મૃતઃ ।

મન્ત્રી દ્રોહસમુદયતોડતિવલ્લવાનિત્યાત્તચિન્તાસતૈ-

મૃપાલઃ કિલ કોમલેડપિ શયને નિદ્રાદરિદી રાદા ॥

અર્થઃ આજે જંગલી લોકોએ સરહદ ઉપરનો પ્રાંત જાપરદસ્તીથી છતી લીધો; મુખ્ય રાણી આજ મત્સરમસ્ત થઈને મરણ માટે તૈયાર થઈ છે; આજે ઘોડારમાંનો મુખ્ય ઘોડો મૃત્યુ પામ્યો; આપણા મંત્રી વિરોધ કરીને રાજ્ય લઈ લેવા માગે છે, અને તે ખજવાન છે; આવી અનેક ચિન્તાઓથી વ્યાકુળ થયેલા શૂંભિપાલ રાજા કામલ રાજ્યા ઉપર સૂએ તોપણ નિદ્રાદરિદ્રી જ રહે છે ।

પણ આધ્યાત્મસુખ આણું નથી. સાત દિવસ સુધી પ્રાણીઓ ઉપર મૈત્રીભાવના કરીને ધ્યાનસુખમાં રહેવાનો વિચાર કરે, તો યોગી તેમ કરી શકે છે, અને આવી જાતના નિર્વેર સુખની પ્રાપ્તિ વગર સર્વેર વિષયસુખનો સ્વાદ ઊડી શકાતો નથી. મહાનામને આ આધ્યાત્મસુખની પ્રાપ્તિ નહોતી થઈ, અને તેથી જ વિષયસુખ ખરાબ છે એમ જાણવા છતાં તેનાથી તે ઊડી શકાયું નહિ.

જહ્નકખંભમસુતની દીકા સમાપ્ત

અનુમાનસુત્ર

એવું મેં સાંભળ્યું છે. એકવાર આયુષ્માન મહામોઆદ્યાન ભગ્ન (ભર્ગ) દેશમાં આવેલા મુમુક્ષુનામના ગામ પાસે બેસકળા નામના હરણના બાગમાં રહેતો હતો. તે વખતે બિશ્નુએને ઉદ્દેશીને તે બોલ્યો:

“બંધુઓ, કોઈ બિશ્નુ, મને ઉપદેશ આપો, મારા દોષો ખતાવો, એવી પોતાના સમ્મહચારી બિશ્નુએને વિનંતિ કરે છે; પણ તે જો ચીડિયો, ખરાબ શબ્દો બોલનારો, ઉપદેશનો વિપર્યાય કરનારો હોય, તો સમ્મહચારીઓ તેની સાથે બોલવા ઇચ્છતા નથી, ઉપદેશ આપવા ઇચ્છતા નથી અને તેનો વિશ્વાસ કરતા નથી.

“બંધુઓ, કઈ વસ્તુઓથી મનુષ્ય ચીડિયો બને છે એ કહું: (૧) કોઈ બિશ્નુ ખરાબ ઇચ્છા મનમાં લાવે છે, ખરાબ ઇચ્છાઓને વશ થાય છે; (૨) તે પોતાની સ્તુતિ અને બીજાની નિંદા કરે છે; (૩) ક્રોધથી આંધળો બનેલો હોય છે; (૪) ક્રોધથી વેર વાળવાની ઇચ્છા ધરાવે છે; (૫) ક્રોધને લીધે તે ચતુરતા બૂલતો નથી; (૬) ક્રોધને

લીધે ન બોલવા જેવા શબ્દો બોલે છે; (૭) ખીજ કાઈ તેના દોષો ખુલા કરે તો તેની ચતુતા કરે છે; (૮) ખીજ દોષો બતાવે તો તેમના ઉપર રોષ કરે છે; (૯) દોષ બતાવવામાં આવે તો દોષો બતાવનારા ઉપર સામો દોષારોપ કરે છે; (૧૦) દોષ બતાવતાં લજતા જ પ્રશ્નો ઊભા કરે છે, ખીજ જ વાતો કાઢે છે અને પોતાનો દ્વેષ પ્રગટ કરે છે; (૧૧) ખીજ દોષો ખુલા કરે તો રીતસર પોતાની વાત કહેતો નથી; (૧૨) તે મકખી (અનાદર કરવાવાળો) અને પગાસી (સ્પર્ધા કરનારો) હોય છે; (૧૩) ઈર્ષ્યા કરનારો અને મત્સરી હોય છે; (૧૪) સઠ અને માયાવી હોય છે; (૧૫) રતબ્ધ (કઠોર) અને અતિમાની હોય છે; (૧૬) મિથ્યા દૃષ્ટિને વળગી રહેનારો હોય છે. આ બધા દુર્ગુણો આડિયાપણું પેદા કરનારા છે.

“બંધુઓ, ખીજે કાઈ લિશ્તુ, મારા દોષો મને બતાવે, મને ઉપદેશ આપે, એવી વિનંતિ કરતો નથી; છતાં પણ જો તે મીઠા સ્વભાવનો હોય, શાંત હોય, ઉપદેશનો વિષયો સ કરનારો ન હોય, તો સખહાચારી લિશ્તુઓ તેની સાથે બોલવા ઇચ્છે છે, તેને ઉપદેશ આપવા ઇચ્છે છે ને તેના ઉપર વિશ્વાસ કરે છે. બંધુઓ, પ્રેમ ઉત્પન્ન કરનારા શુભો કયા? ઉપર જે દુર્ગુણો બતાવ્યા તેમનો નાશ કરવો, તેમનાથી દૂર રહેવું (તેમના પ્રતિયોગી સદ્ગુણો સંપાદન કરવા) એ જ પ્રીતિ ઉત્પન્ન કરનારા શુભો છે.

“લિશ્તુએ એવું અનુમાન કરવું કે ઉપર બતાવેલા દુર્ગુણો પૈકી એક અથવા અનેક દુર્ગુણો જો કાઈનામાં હોય તો તે લિશ્તુ આપણને ગમતો નથી; તો પછી તેમાંનો એક

અથવા તો અનેક દુર્ગુણોને મારામાં હોય તો બીજાને હું કઈ રીતે ગમું? માટે એ દુર્ગુણોથી અલિપ્ત રહેવાનો તેણે સંકલ્પ કરવો. આ દુર્ગુણો પોતામાં છે કે નથી તેનું તેણે પ્રત્યવેક્ષણ (આત્મપરીક્ષણ) કરવું, અને પ્રત્યવેક્ષણથી જો તેને એમ જણાય કે આ પૈકી એક કે અનેક દુર્ગુણો પોતાનામાં છે, તો તેમના નાશ માટે તેણે પ્રયત્ન કરવો. જો આ પૈકી એકાદ અથવા અનેક દુર્ગુણો પોતાનામાં ન હોય, તો તે નથી એમ જણીને આનંદિત થવું, અને બીજા દુર્ગુણોના નાશ માટે અને સદ્ગુણોની પ્રાપ્તિ માટે પ્રયત્ન કરવો. કોઈ યુવાન સ્ત્રી કે પુરુષ પોતે સુશોભિત થવા માટે અરીસામાં જુએ છે. તેમાં જો તેને પોતાના શરીર ઉપર ધૂળ કે મેક દેખાય તો તે સ્ત્રી કે પુરુષ તે કાઢી નાખે છે. જો શરીર સ્વચ્છ હોય તો પોતે સ્વચ્છ છે એવા વિચારથી તેમને આનંદ થાય છે. તે જ રીતે લિપ્તુનામાં આ દુર્ગુણો હોય તો પ્રત્યવેક્ષણ કરીને તે જાણવા અને તેને કાઢી નાંખવાનો તેણે પ્રયત્ન કરવો. પણ પ્રત્યવેક્ષણ કરતાં તેને એમ જણાય કે આ દુર્ગુણો પોતાનામાં નથી તો મુદિત મનથી બીજી વધારે સારી વસ્તુઓ શીખવાનો તેણે પ્રયત્ન કરવો."

આ રીતે આયુષ્માન મહામોગ્ધાન બોલ્યો. તે લિપ્તુઓએ મુદિત મનથી તેના લાપણનું અલિનંદન કર્યું.

એતોખિલસુત્ત

એવું મેં સાંભળ્યું છે. એકવાર ભગવાન શ્રાવસ્તી પાસેના જેતવનમાંના અપ્પલપિંડિકના આરામમાં રહેતા હતા. ત્યારે ભિક્ષુઓને ઉદ્દેશીને બોલ્યા :

“ હે ભિક્ષુઓ, જેના પાંચ એતોખિલ (ઉપર) અને ચિત્તના પાંચ વિનિગ્ધ (બંધનો) નષ્ટ થયા નથી, તે ધર્મવિનયમાં વૃદ્ધિ પામે એ અસંભવિત છે. હવે પાંચ એતોખિલ કયા છે તે કહું : (૧) કાઈ ભિક્ષુ ગુરુ સંબંધે મનમાં કુશંકા લાવે છે, ગુરુ ઉપર વિશ્વાસ રાખતો નથી; (૨) તે ધર્મ ઉપર વિશ્વાસ રાખતો નથી; (૩) સંઘ ઉપર વિશ્વાસ રાખતો નથી; (૪) શિક્ષા (પ્રાતિબોક્ષના નિયમો) ઉપર વિશ્વાસ રાખતો નથી; (૫) સપ્તઘચારી ભિક્ષુઓ ઉપર ક્રોધે ભરાય છે, અને તેમનું અદિત ચિંતવે છે. આ પાંચ એતોખિલ છે. આને લીધે ચિત્ત પ્રયત્ન કરવા તૈયાર થતું નથી, અને માટે જ તે એતોખિલ છે.

“ હવે વિનિગ્ધ ગણાવું : (૧) કાઈ ભિક્ષુ વિષયોનો મોહ છોડી શકતો નથી; (૨) દેહનો મોહ છોડી શકતો નથી; (૩) રૂપોનો મોહ છોડી શકતો નથી; (૪) તે

ખાઈપીને સોડ તાણીને સૂઈ જાય છે, એટલે આજન્મમાં જ મજા માણે છે; (૫) કોઈ દેવદોકમાં પોતાનો જન્મ થાય, એ હેતુથી બ્રહ્મચર્યનું આચરણ કરે છે, આ શીલથી, આ વ્રતથી, આ તપથી કે આ બ્રહ્મચર્યથી હું દેવ બનું એવી તેની ઇચ્છા હોય છે. આ પાંચ ચેતોખિલ અને પાંચ વિનિબંધો જે નાશ ન પામે તો તે લિશ્તુ ધર્મવિનયમાં વૃદ્ધિ પામે એ અસંલવિત છે. પણ જે લિશ્તુના આ પાંચ ચેતોખિલ અને પાંચ વિનિબંધો નષ્ટ થયા હશે તે ધર્મવિનયમાં વૃદ્ધિ પામે એ સંલવિત છે. આ નષ્ટ થયા પછી તે હંદ્રઋદ્ધિપાદ, વીર્યઋદ્ધિપાદ, ચિત્તઋદ્ધિપાદ અને મીમાંસાઋદ્ધિપાદની ભાવના કરે છે. હિત્સાહ એ જ તેનો પંદરમો ગુણ છે. આ પંદર ગુણોથી મુક્ત એવો લિશ્તુ સંબોધ પામવા, નિર્વાણ પામવા યોગ્ય છે. કોઈ કૂકડી આહં, દસ કે બાર ઈંડાં મૂકે. સારી જગ્યાએ તે મૂકે. એને બરાબર સેવે. તેમની બરાબર કાળજી રાખે. આ સ્થિતિમાં તે ઈંડાંમાંથી બચ્ચાંઓ બહાર નીકળે એવી તે કૂકડીની ઇચ્છા ન હોય તોપણ બરાબર યોગ્ય સમયે તે ઈંડાંમાંથી બચ્ચાં બહાર આવે જ છે, એમાં શક નથી. તે જ રીતે જે લિશ્તુ આ પંદર ગુણો પ્રાપ્ત કરે તેને સંબોધ પ્રાપ્ત થાય, એમાં શક જ નથી.”

આ રીતે ભગવાન બોલ્યા. મુદ્ધિત મનથી તે લિશ્તુઓએ ભગવાનના ભાષણનું અભિનંદન કર્યું.

ચેતોખિલસુત સમાપ્ત

ટીકા

ઋદ્ધિપાદ એટલે સિદ્ધિના પગ. મનમાં સત્કાર્યની લગની લગાડીને તે સત્કાર્ય સિદ્ધ કરવું એટલે છંદઋદ્ધિપાદ; ઉત્સાહથી જ ધ્યાન સમાધિ પ્રાપ્ત કરવી એટલે વીર્યઋદ્ધિપાદ; મનની એકાગ્રતાથી જ કાર્યસિદ્ધિ કરવી એટલે - ચિત્તઋદ્ધિપાદ; અને વ્યવસ્થિત વિચારસંકલનાથી કાર્યસિદ્ધિ કરવી, એટલે મીમાંસાઋદ્ધિપાદ.

પહેલા પાંચ એતોખિલ નારા કરવાની તુલના ફક્ત સારી જગ્યાએ ઇડાં મૂકે એની સાથે કરવામાં આવી છે. ગુરુ ઉપર, ધર્મ ઉપર, સંપ્ર ઉપર, શિક્ષા ઉપર યોગ્ય વિશ્વાસ અને સમ્મલચારીઓ પ્રત્યે યોગ્ય વિશ્વાસ ન હોય, તો ધર્મસાધનનો પાયો જ નળજો રહેવાનો. ખરાબ જગ્યાએ મૂકેલાં ઇડાં નીચે પડીને કે કોઈ અન્ય કારણથી કપારે ફૂટી જાય એ તકનો નથી હોતો; તેમ આ સાધું ધર્મસાધનથી કપારે જાદ થાય એ નિશ્ચિત નથી. ઇડાંને સેવવાનો તુલના વિનિબંધના નારાની સાથે કરવામાં આવી છે. વિધય, દેહ અને રૂપનો મોહ, સુખની લાલસા અને દેવલોકમાં જન્મ લેવાની વાસના—એ વસ્તુઓને પ્રયત્નપૂર્વક મનમાંથી બહાર ન કાઢવામાં આવે, તો મન ધર્મ-માર્ગમાં પરિપક્વ દશા પામે એ કઠણ છે. ઇડાંની કળજી લેવાની તુલના ચાર ઋદ્ધિપાદ અને ઉત્સાહ એ પાંચ મનોધર્મની સાથે કરેલી છે. આની બાકનાથી મનની ખરાબર સંભાળ લેવી જોઈએ. આ રીતે પૂર્વતૈયારી થયા પછી ઇડાંમાંથી બચ્ચાં નીકળશે કે કેમ એની ચિંતા ફક્ત રાખવાપણું રહેતું નથી તેમ, શિશુ પાંચ એતોખિલ અને પાંચ વિનિબંધોનો નારા કરીને ઉત્સાહપૂર્વક ચાર ઋદ્ધિપાદની સાધના કરે એટલે સંજોધ મળશે કે નહિ એની ચિંતા શિશુએ કરવાની જરૂર નથી; એ તો એની ગેજે જ ચર્ચ જાય છે.

એતોખિલસુતની ટીકા સમાપ્ત

વનપત્યસુત

એવું મેં સાંભળ્યું છે. એકવાર ભગવાન શ્રાવસ્તી પાસેના જેતવનમાં અનાયપિંડિકના આરામમાં રહેતા હતા. ત્યારે ભિક્ષુઓને ઉદ્દેશીને બોલ્યા:

“હે ભિક્ષુઓ, વનપ્રસ્થપર્યાય હું. કહું છું તે તરફ બરાબર ધ્યાન આપો. કોઈ ભિક્ષુ કોઈ વનમાં રહેતો હોય, અને ત્યાં જે સ્મૃતિ તેનામાં ન હોય તે સ્મૃતિ ઉત્પન્ન ન થતી હોય, જસમાહિત ચિત્ત સમાધાન પામતું ન હોય, ક્ષય ન પામેલા આસવો ક્ષય ન પામતા હોય, અનુત્તર યોગક્ષેમ (નિર્વાણ) પ્રાપ્ત ન થતું હોય, અને ચીવર, પિંડપાત, શયનાસન અને ઔપધિ પદાર્થ પછુ જ્યાં અત્યંત ત્રાસથી મળતા હોય, તો તેણે બરાબર વિચાર કરીને રાત હોય તો રાતે જ અને દિવસ હોય તો દિવસે જ તે વન છોડવું.

“પછુ બીજા એક વનમાં રહેતાં તેને જે સ્મૃતિ તેનામાં ન હોય તે સ્મૃતિ ઉત્પન્ન ન થતી હોય—પે^૦ અનુત્તર

૧. પે^૦ એટલે પેચ્ચાલં એનો અર્થ હપરની જ વસ્તુ ફરીવાર વાંચી, એવો શાય છે.

યોગક્ષેમ પ્રાપ્ત ન થતું હોય, પણ ચીવર—વે०—ઔપધિ પદાર્થ સુખપૂર્વક મળે છે એમ જાગે, તો તેણે એવો વિચાર કરવો કે, મેં કેવળ ચીવરાદિ માટે પ્રવ્રજ્યા લીધી નથી. અહીં મને જે સ્મૃતિ નહોતી તે ઉત્પન્ન થતી નથી—વે० — અનુત્તર યોગક્ષેમ મળતો નથી, એવો જરાજર વિચાર કરીને તે વનમાં ન રહેતાં તેણે ત્યાંથી આશ્વા જવું.

“ ખીજા એક વનમાં રહેતાં જે સ્મૃતિ પહેલાં નહોતી તે ઉત્પન્ન થતી હોય, અસમાધિત ચિત્ત સમાધાન પામતું હોય, ક્ષય ન પામેલા આસવો ક્ષય પામતા હોય, અનુત્તર યોગક્ષેમની પ્રાપ્તિ થતી હોય, પરંતુ ચીવરાદિ પદાર્થો મલા-મહેનતે મળે છે એમ તેને જાગે, તો મેં ચીવરાદિ માટે પ્રવ્રજ્યા લીધી નથી, પણ જે મેળવવા જેવી વસ્તુઓ છે તે અહીં મળે છે એવો વિચાર તેણે કરવો અને ત્યાં જ રહેવું, ત્યાંથી ખીજો જવું નહિ. પણ ખીજા એક અરણ્યમાં રહેતાં ત્યાં જે પહેલાં નહોતી એ સ્મૃતિ ઉત્પન્ન થતી હોય —વે० — અનુત્તર યોગક્ષેમ મળે છે, અને ચીવરાદિ પદાર્થો સુખપૂર્વક મળે છે એમ જાગે તો તે લિક્ષુઓ બધું આયુષ્ય તે જ વનમાં ગાળવું, ત્યાંથી ખીજો ન જવું. કોઈ ગામના કે મનુષ્યના આશરે રહીને ઉપર પ્રમાણે જે અનુભવ થાય તો ઉપર કહ્યા પ્રમાણે જ વર્તવું.”

આ રીતે ભગવાન બોલ્યા. મુદિત મનથી તે લિક્ષુઓએ ભગવાનના ભાષણનું અભિનંદન કર્યું.

મધુપિંડિકસુત્ત

એવું મેં સાંભળ્યું છે. એકવાર ભગવાન શાક્યદેશમાં કપિલવસ્તુમાં નિગ્રોધારામમાં રહેતા હતા. તે એક દિવસે કપિલવસ્તુમાં લિક્ષા માટે રથા પછી ભોજનોત્તર વિશ્રાંતિ લેવા માટે મહાવનમાં ગયા, અને ત્યાં ખીલીના ઝાડ નીચે બેઠા. ત્યાં દંડપાણિ શાક્યે તેમની મુલાકાત લીધી, કુશલ-સમાચાર પૂછ્યા અને પછી તેને પૂછ્યું, “આપ કયા મતનું પ્રતિપાદન કરો છો?” ભગવાને કહ્યું, “જેથી આલોકમાં કેઈની સાથે તકરાર લીધી ન થાય, અને જેથી વિપયોમાં સ્વાદ ન રહેવાથી, કુશંકા નષ્ટ થવાથી અને ભવા-ભવની તૃણાનો ક્ષય થવાથી, આલ્મણના મનમાં (તત્ત્વવેત્તાના મનમાં) સંઘાનું ખીજ ન રહે, તે તત્ત્વનું હું પ્રતિપાદન કરું છું.”

આ સાંભળી દંડપાણિ શાક્યે માથું હલાવ્યું, શ્રુત હલાવી, કપાળમાં બહુ કરચલીઓ પાડી, અને લાકડીને ટેકે તે ત્યાંથી ચાલતો થયો.

ધ્યાનસમાધિ પૂરી કરીને ભગવાન નિગ્રોધારામમાં આવ્યા, અને ત્યાં તેમણે આ વાત લિક્ષુઓને કહી. ત્યારે

યોગક્ષેમ પ્રાપ્ત ન થતું હોય, પણ ચીવર—વે०—ઔપધિ પદાર્થ સુખપૂર્વક મળે છે એમ લાગે, તો તેણે એવો વિચાર કરવો કે, મેં કેવળ ચીવરાદિ માટે પ્રવ્રજ્યા લીધી નથી. અહીં મને જે સ્મૃતિ નહોતી તે ઉત્પન્ન થતી નથી—વે० — અનુત્તર યોગક્ષેમ મળતો નથી, એવો બરાબર વિચાર કરીને તે વનમાં ન રહેતા તેણે ત્યાંથી ચાલ્યા જવું.

“ બીજા એક વનમાં રહેતાં જે સ્મૃતિ પહોંચાં નહોતી તે ઉત્પન્ન થતી હોય, અસમાદિત ચિત્ત સમાધાન પામતું હોય, ક્ષય ન પામેલા આસવો ક્ષય પામતા હોય, અનુત્તર યોગક્ષેમની પ્રાપ્તિ થતી હોય, પરંતુ ચીવરાદિ પદાર્થો મદા-મહેનતે મળે છે એમ તેને લાગે, તો મેં ચીવરાદિ માટે પ્રવ્રજ્યા લીધી નથી, પણ જે મેળવવા જેવી વસ્તુઓ છે તે અહીં મળે છે એવો વિચાર તેણે કરવો અને ત્યાં જ રહેવું, ત્યાંથી બીજે જવું નહિ. પણ બીજા એક અરણ્યમાં રહેતાં ત્યાં જે પહેલાં નહોતી એ સ્મૃતિ ઉત્પન્ન થતી હોય —વે० — અનુત્તર યોગક્ષેમ મળે છે, અને ચીવરાદિ પદાર્થો સુખપૂર્વક મળે છે એમ લાગે તો તે લિક્ષુએ બધું આમુખ્ય તે જ વનમાં ગાળવું, ત્યાંથી બીજે ન જવું. કાઈ ગામના કે મનુષ્યના આસરે રહીને ઉપર પ્રમાણે જે અનુભવ થાય તો ઉપર કહ્યા પ્રમાણે જ વર્તવું.”

આ રીતે ભગવાન બોલ્યા. મુદિત મનથી તે લિક્ષુઓએ ભગવાનના બાપણનું અભિનંદન કર્યું.

મધુપિંડિકચુત્ત

એવું મેં સાંભળ્યું છે. એકવાર ભગવાન શાકચરેશમાં કપિલવસ્તુમાં નિઝોધારામમાં રહેતા હતા. તે એક દિવસે કપિલવસ્તુમાં લિહા માટે ર્શ્યા પછી ભોજનોત્તર વિશ્રાંતિ લેવા માટે મહાવનમાં ગયા, અને ત્યાં ખીલીના ઝાડ નીચે બેઠા. ત્યાં દંડપાણિ શાક્યે તેમની મુલાકાત લીધી, કુશલ-સમાચાર પૂછ્યા અને પછી તેને પૂછ્યું, “આપ કયા મતનું પ્રતિપાદન કરે છે?” ભગવાને કહ્યું, “જેથી આલોકમાં દોષની સાથે તકરાર ઊભી ન થાય, અને જેથી વિષયોમાં સ્વાદ ન રહેવાથી, કુશંકા નષ્ટ થવાથી અને ભવા-ભવની તૃષ્ણાનો દાય થવાથી, બ્રાહ્મણના મનમાં (તત્ત્વવેત્તાના મનમાં) સંતાનું ખીજ ન રહે, તે તત્ત્વનું હું પ્રતિપાદન કરું છું.”

આ સાંભળી દંડપાણિ શાક્યેં માયું હલાવ્યું, જીભ હલાવી, કપાળમાં બહુ કરચલીઓ પાઠી, અને લાકડીને ટેકે તે ત્યાંથી ચાલતો ગયો.

ધ્યાનસમાધિ પૂરી કરીને ભગવાન નિઝોધારામમાં આવ્યા, અને ત્યાં તેમણે આ વાત લિહુઓને કહી. ત્યારે

તે ભિક્ષુઓમાંથી એક જણે કહ્યું, “ભગવન, આપના આ વાક્યનો અર્થ શું?” ભગવાન બોલ્યા, “હે ભિક્ષુ, પ્રપંચસંસારા ઉત્પન્ન થવા છતાં મનુષ્યને આનંદ થતો નથી, આસક્તિ થતી નથી, તેથી તેના રાગ (કામ), પ્રતિધ (ક્રોધ), દષ્ટિ, વિચિકિચ્છા (શંકા), માન, ભવરાગ અને અવિદ્યા, આ (સાત) અનુશયો નષ્ટ થાય છે, અને દંડપ્રહણ, શસ્ત્રપ્રહણ, વિગ્રહ, વિવાદ, હોંસાતોસી, ચાઠી અને ખોટાપણું, આ પાપ-કારક ધર્મોનો સમૂળ નિરોધ થાય છે.”

આમ બોલીને ભગવાન આસન ઉપથી જાડીને વિહારમાં ગયા. ત્યારે એ ભિક્ષુઓને એવો પ્રશ્ન જાઓ થયો કે ભગવાને કહેલા આ સંક્ષિપ્ત ઉપદેશનો વિસ્તારથી કાણુ અર્થ સમજાવે? તે સમયે મદ્દાકચ્ચાન (કાત્યાયન) ત્યાં હતો. ભિક્ષુઓ તેની પાસે ગયા અને ભગવાનના ઉપદેશનો વિસ્તારપૂર્વક અર્થ સમજાવવા માટે વિનંતિ કરી. ત્યારે તે બોલ્યો, “હે બંધુઓ, સાર શોધવા ગયેલ માણસ જેમ સારવાન વૃક્ષનું મૂળ અને થડ છોડીને ડાળીઓ અને સૂકાં પાંદડાં એ જ સાર છે એમ સમજે તેમ તમે ભગવાનને મૂકીને આ વાક્યનો અર્થ સમજવા મારી પાસે આવો છો તે છે. ભગવાન યથાર્થ રીતે જણે છે. તેઓ ધર્મમાર્ગમાં લોકોનું લોચન છે. તે સાક્ષાત્ ધર્મ જ છે, સાક્ષાત્ જ્ઞાન જ છે. તે વક્તા છે, પ્રવક્તા છે, અમૃતદાના છે, તે ધર્મસ્વામી છે. તે તયાગત છે. તેમને જ તમે પૂછીને તેનો અર્થ સમજો.”

ભિક્ષુઓ બોલ્યા, “હવે અમે જાહીં તો આવ્યા છીએ, તો જે તમને જારે ન લાગતું હોય તો આનો અર્થ વિસ્તાર-પૂર્વક સમજાવો.”

મહાકવ્યાન બોલ્યો, “ચક્ષુ અને રૂપમાંથી ચક્ષુર્વિજ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે. આ ત્રણેનું સંમેલન એ જ સ્પર્શ. સ્પર્શમાંથી વેદના પેદા થાય છે. જ્ઞેનાથી વેદના ઉત્પન્ન થાય છે તેનાથી જ સંજ્ઞા ઉત્પન્ન થાય છે. સંજ્ઞાને લીધે જ વિતર્કની ઉત્પત્તિ થાય છે, અને જ્યાં વિતર્ક છે ત્યાં પ્રપંચ છે જ. પ્રપંચમાંથી પ્રપંચસંજ્ઞા ઉત્પન્ન છે. ઐત્ર અને શબ્દમાંથી ઐત્રવિજ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે; આ ત્રણેનું સંમેલન એ જ સ્પર્શ . . . ધ્રાણુ અને ગંધમાંથી ધ્રાણુવિજ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે. આ ત્રણેનું સંમેલન એ જ સ્પર્શ . . . શ્રૃંગી અને રસમાંથી શ્રૃંગીવિજ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે. આ ત્રણેનું સંમેલન એ જ સ્પર્શ . . . કાય અને સ્પર્શ્યપદાર્થોથી કાયવિજ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે. આ ત્રણેનું સંમેલન એ જ સ્પર્શ . . . મન અને મનોધર્મમાંથી મનોભવજ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે. આ ત્રણેનું સંમેલન એ જ સ્પર્શ. સ્પર્શમાંથી વેદના વગેરે પેદા થાય છે. ચક્ષુ, રૂપ વગેરે પદાર્થો ન હોય તો ચક્ષુર્વિજ્ઞાન અને તેમાંથી સ્પર્શ વગેરે પરંપરા ઉત્પન્ન નહિ થાય. અર્થાત્ પ્રપંચસંજ્ઞાનો નિરોધ થાય છે. હવે આ મારા કથનમાં કંઈ ઓધુંવતું હોય તો તમે ભગવાનને જ પૂછો.”

એટલે તે ભિક્ષુઓ ભગવાન પાસે ગયા, અને મહાકવ્યાને જે સ્પષ્ટીકરણ કર્યું તે તેમને નિવેદન કર્યું. ત્યારે ભગવાન બોલ્યા, “હે ભિક્ષુઓ, મહાકવ્યાન પંડિત છે અને મહાપ્રજ્ઞાવાન છે. જે તમે મને મારા સંદેશ ઉપદેશનો વિસ્તારપૂર્વકનો અર્થ પૂછ્યો હોત તો મેં પણ મહાકવ્યાનની માફક જ સ્પષ્ટીકરણ કર્યું હોત.”

તે સમયે આયુષ્માન આનંદ ત્યાં હતો. તેણે
 ભગવાનને કહ્યું, “ભદ્રંત, જેમ કોઈ જુખ્યા માણસને
 મધુપિંડિકા મળે; અને તેનો તે માણસ જેમજેમ આસ્વાદ
 લેતો જાય તેમતેમ તેને વધારે ને વધારે મધુર લાગતી જાય;
 તેમ જ કોઈ સુત ભિક્ષુ આ ધર્મોપદેશનું જેમ જેમ વધારે
 ને વધારે પર્યાલોચન કરશે તેમતેમ તેનું ચિત્ત મુદ્ધિત અને
 પ્રસન્ન બનશે. ભદ્રંત, આ ધર્મ પર્યાયનું નામ શું?”

ભગવાન બોલ્યા, “એમ હોય તો તું આ ઉપદેશને
 મધુપિંડિકાપર્યાય જ કહેજે.”

“આમ ભગવાન બોલ્યા. આયુષ્માન આનંદે મુદ્ધિત
 મનથી ભગવાનના ભાષણનું અભિનંદન કર્યું.

મધુપિંડિકાસુત સમાપ્ત

ટીકા

ભગવાનથી બીજે નંબરે મહાકવ્યાનના જ ઉપદેશને મહત્ત્વ
 આપ્યું એ આ સૂતનો મુખ્ય ઉદ્દેશ હોય એમ લાગે છે. ઈંડ-
 પાણિને ભગવાને પોતાના મતનું તત્ત્વ સમજાવ્યું. આ જાતનાં સાર-
 ભૂત વાક્યો સુતનિપાતના છેલ્લા બે વચ્ચમાં મુકાજ મળી આવે છે.
 તેનો દ્વંકમાં એવો અર્થ થાય છે કે સંજ્ઞાથી લક્ષ્યને લક્ષી થાય છે.
 અને અનેક પ્રકારની સંક્રાંતિ, વિષયલંપટતા વગેરે પાપવાસના
 સંજ્ઞાને લીધે જ લક્ષી થાય છે. આજનું આધુનિક ઉદારશાસ્ત્ર
 રાષ્ટ્રીયતા છે. રાષ્ટ્રીયતા એ એક જ સંજ્ઞાને વળગીને લાખો મનુષ્યો
 એકબીજાની સાથે લડીને પોતાના પ્રાણ આપવા તૈયાર હોય છે.
 પૂર્વે ધર્મપંથ વગેરે સંજ્ઞાને વળગી રહીને માણસોએ અનેક યુદ્ધો

કરેલાં છે. હાલમાં પણ રાષ્ટ્રીયત્વ વગેરે સંજ્ઞાને વળગવાથી મનુષ્યો યોર રક્તપાત કરે છે. એટલે બગવાન કહે છે કે કોઈ પણ સંજ્ઞાને તમે વધારે મહત્ત્વ ન આપો. સંજ્ઞાને મહત્ત્વ આપવાથી સારાસાર વિચાર કરવાની તાકાત તમારામાં રહેવાની નથી; તમે લડવા તૈયાર થશો; તમને વિષય ગમવા લાગશે; ચંકાકુશંકા થવા લાગશે; બવાબવની તૃપ્તિ નાશ નહિ પામે.

આતું જ ઓડુંક રુપથીકરણ બગવાને કરેલું છે, અને પછી ચક્ષુ, શ્રવણ વગેરેમાંથી પ્રપંચસંજ્ઞાની ઉત્પત્તિ કરી રીતે થાય છે એનું વિવરણ મહાકવ્યને કર્યું છે. પણ આ બધામાં મુદાની વાત તો એ છે કે પ્રપંચસંજ્ઞા ગમે તે ઇન્દ્રિયોને લીધે ઉત્પન્ન થઈ હોય તોપણ તેને આપણે વળગવું નહિ, એટલું જ નહિ પણ તેને ઉત્પન્ન થવા દેવી એ જ ઇચ્છા નથી.

મધુચિંદિકમુતની દીક્ષા સમાપ્ત

to a harmonious sequence in the actual working out of one's plans. Order your thoughts and you will order your life. Pour the oil of tranquillity upon the turbulent waters of the passions and prejudices, and the tempests of misfortune, howsoever they may threaten, will be powerless to wreck the barque of your soul, as it threads its way across the ocean of life. And if that barque be piloted by a cheerful and never-failing faith its course will be doubly sure, and many perils will pass it by which would otherwise attack it. By the power of faith every enduring work is accomplished. Faith in the Supreme ; faith in the over-ruling Law ; faith in your work, and in your power to accomplish that work,—here is the rock upon which you must build, if you would achieve, if you would stand and not fall. To follow, under all circumstances, the highest promptings within you ; to be always true to the divine self ; to rely upon the inward Light, the inward Voice, and to pursue your purpose with a fearless and restful heart, believing that the future will yield unto you the meed of every thought and effort ; knowing that the laws of the universe can never fail, and that your own will come back to you with mathematical exactitude, this is faith and the living of faith. By the power of such a faith the dark waters of uncertainty are divided, every mountain of difficulty crumbles away, and the believing soul passes on unharmed. Strive, O reader! to acquire, above everything, the priceless possession of this dauntless faith, for it is the talisman of happiness, of success, of peace, of power, of all that makes life great and superior to suffering. Build upon such a faith, and you build upon the Rock of the Eternal, and with the materials of the Eternal, and the structure that you erect will never be dissolved, for it will transcend all the accumulations of material luxuries and riches, the end of which is dust. Whether you are hurled into the depths of sorrow, or lifted upon the heights of joy, ever retain your hold upon this faith, ever return to it as your rock of refuge, and keep your feet firmly planted upon its immortal

કે બન્નેના દુઃખનું કારણ બનશે, પ્રજાનો નિરોધ કરશે, અને મને નિર્વાણ પામવા નહિ દે. એવો વિચાર હું કરતો ત્યારે એ વિતર્ક મારા મનમાંથી નાશ પામતો. ઘણું કરીને માણસ જે જે વિતર્ક મનમાં લાવે છે, તે તે વિતર્ક તરફ તેનું મન જાય છે. નૈષ્કર્મ્યવિતર્કને છોડી દઈને કામવિતર્કને વધારે પોષીએ તો કામવિતર્ક તરફ જ મન જાય છે; અવ્યાપાદવિતર્ક છોડી દઈને વ્યાપાદવિતર્કને જ વધારે પોષીએ તો મન વ્યાપાદવિતર્ક તરફ જ જાય છે; અને અવિહિંસાવિતર્ક છોડી દઈને વિહિંસાવિતર્કને જ વધારે પોષીએ તો, વિહિંસાવિતર્ક તરફ જ મન જાય છે.

“હે બિશ્નુઓ, શરદ ઋતુમાં જ્યારે ચારે તરફ અનાજનાં ખેતરો પાકી ગયાં હોય છે ત્યારે, ગાવાળ બાકડી વતી બધાં ઢોરોને સરખાં રાખે છે; તેની સંભાળ રાખે છે; કારણ કે, જે તેમ ન કરવામાં આવે તો ઢોરો બીજાનાં ખેતરોમાં ધૂસી જશે, અને તેથી પોતાને દંડ કે સજા થશે, એ તે જાણે છે. તે જ રીતે કામ, વ્યાપાદ, વિહિંસા વગેરે અકુશલ મનોવૃત્તિ બધાવડ છે, એમ સમજીને મેં તેમનું આકલન કર્યું.

“તે વખતે હું અત્યંત સાવધાનતાથી અને પ્રયત્નપૂર્વક વર્તતો ત્યારે મારાં મનમાં નૈષ્કર્મ્ય, અવ્યાપાદ અને અવિહિંસા, એ ત્રણ વિતર્કોમાંથી એકાદ વિતર્ક પેદા થતો. તે સમયે હું એવો વિચાર કરતો કે, આ કુશલ વિતર્ક મારા મનમાં ઉત્પન્ન થયો છે; તે મને, બીજાને કે બન્નેને દુઃખ આપવાનો નથી; પ્રજાની અભિવૃદ્ધિ કરનારો છે, અને નિર્વાણ અપાવનારો છે; તેનું આખી રાત કે આખો દિવસ ચિંતન કરવા છતાં તે બધાવડ નથી; છતાં ઘણા કાળ સુધી

ચિંતન કરવાથી મારો દેહ માત્ર શ્રાન્ત થશે, અને દેહ શ્રાન્ત થવાથી ચિત્ત સ્થિર રહેશે નહિ; અસ્થિર ચિત્તને સમાધિ ક્યાંથી પ્રાપ્ત થાય? આથી અભ્યંતરમાં હું મારું મન સ્થિર કરતો. જે કામવિતર્ક છોડી દે છે તેનું ચિત્ત નૈષ્કર્મ્યવિતર્ક તરફ વળે છે. જે અવ્યાપાદવિતર્કની વૃદ્ધિ કરે છે અને વ્યાપાદવિતર્કનો ત્યાગ કરે છે, તેનું મન અવ્યાપાદવિતર્ક તરફ વળે છે. જે અવિહિંસાવિતર્કની વૃદ્ધિ કરે છે, અને વિહિંસાવિતર્કનો ત્યાગ છે, તેનું મન અવિહિંસાવિતર્ક તરફ વળે છે. ઉનાળાને અંતે જ્યારે લોકો ખેતરમાંનો બધો પાક ઘેર લાવ્યા હોય છે ત્યારે કોઈ ગેવાળ ગાયને છૂટી મૂકી દે છે. તે ઝાડની નીચે બેઠો હોય કે ખુશ્ખામાં બેઠો હોય છતાં ગાયો ઉપર ધ્યાન રાખવા કરતાં વધારે તે કશું જ કરતો નથી. તે રીતે નૈષ્કર્મ્યવિતર્કોદિ કુશલ મનોધર્મ ઉત્પન્ન થતા ત્યારે આ કુશલ ધર્મો છે એટલી જ સ્મૃતિ હું રાખતો. તેમનો નિમજ્જ કરવાનો પ્રયત્ન હું ન કરતો.

“હે ભિક્ષુઓ, કોઈ અરણ્યમાં એક મોટું તળાવ હોય; તેમાં ત્યાં રહેનાર મૃગમણ્ણ પાણી પીવા આવે. તે મૃગસંઘનો નાશ કરવાની ઇચ્છા રાખનાર એકાદ માણસ ત્યાં આવી તળાવે પહોંચવાનો સીધો અને નિર્ભય માર્ગ પૂરી દે, અને ખીન્ને કુમાર્ગ ખુશ્કો કરીને તેમાં પાંજરું (ઝોકચર) અને જાળ (ઝોકચારિકા) મૂકી રાખે છે; તેથી કરીને તે મૃગસંઘ સંકટમાં આવી પડે છે (તેમાંના ધણુ મૃગો નાશ પામે છે). પણ તે મૃગસંઘનું હિત ઇચ્છનારો, સુખ ઇચ્છનારો કોઈ ખીન્ને માણસ તે જગ્યાએ આવીને, તે કુમાર્ગ પૂરી. દર્ષ જૂતો સીધો અને નિર્ભય માર્ગ ખુશ્કો કરે છે, પાંજરું ભાંગી નાખે છે,

ટીકા

આ સૂત્રમાં જે જે ઉપમાઓ આવી છે તે મૂળ ગ્રંથમાં બરાબર મુકાર્ધ નથી એવું મારું માનવું છે. એ વસ્તુ બાબુએ મૂકીએ તો તે ઉપમાઓ અત્યંત સરસ છે એમ જણાશે. કામાદિ અકુશલ વિચારોને આપણા મનમાં સ્વચ્છંદ વિહાર કરવા દઈએ તો શરતકાલમાંની આયોની માફક તે બીજાઓની હદમાં ધૂસી જઈને આપણા ઉપર મહાસંકટો લાવે છે. પણ નૈષ્કર્મ્યાદિ કુશલ વિચારો ઉનાળામાંની આયો જેવા છે. તેમને ગમે તેટલો સ્વેરવિહાર કરવા દઈએ તોપણ તેમાં જોખમ નથી. ફક્ત તેમની પાછળ દોડતાં દોડતાં આપણો દેહ આન્ત યવાનો સંભવ છે. માટે ચિત્તનું સમાધાન રાખવું જોઈએ. તળાવની ઉપમા તો આ કરતાં પણ સરસ છે. ઓકચર એટલે એક જાતનો મુગ અને ઓકચારિકા એટલે એક જાતની મૂગી એવો અર્થ અટૂંકથાચાર્યે આપેલો છે. પણ તે અહીં બંધાઈસતો આવતો નથી. આ જે છવંત પ્રાણીઓ છે એમ જણીએ તો તે સજ્જન પુરુષ તેઓનો નાહક નારા શા માટે કરે? એ વિચારે ઓકચર એટલે પાંજરું, અને ઓકચારિકા એટલે જળ એવો અર્થ કર્યો છે. પાંજરાની ઉપમા વિષયાસક્તિની સાથે અને જળની ઉપમા અવિદ્યાની સાથે બરાબર બંધાઈસતી આવે છે. છતાં આ અર્થને બીજા ગ્રંથોમાં આધાર મળેલો નથી. કોશમાં પણ આ બંને શબ્દોના અર્થ હાથ લાગ્યા નથી.

ત્રેપાવિનકસુતત્તની ટીકા સમાપ્ત

વિતકકસંઠાનમુત્ત

એવું મેં સાંભળ્યું છે. એક વાર ભગવાન આવરતી પાસે આવેલા જોતવનમાં અનાથપિંડિકના આરામમાં રહેતા હતા. ત્યારે ભિક્ષુઓને હિદેશીને બોલ્યા:

"હે ભિક્ષુઓ, યોગમાર્ગનો અભ્યાસ કરતા ભિક્ષુએ આ પાંચ નિમિત્તોનું વારંવાર ચિંતન કરવું:

"(૧) કોઈ એક નિમિત્ત મનમાં આવતાં, જે પાપચંદ્ર, દ્વેષ અને મોહથી મિશ્રિત અકુશલ વિતક^૧ મનમાં જોલા થાય તો ખીજા કુશલ નિમિત્તનું ચિંતન કરીને તે નિમિત્તને દૂર કરવું. જેમ કોઈ સુતાર ખાટિયામાં અથવા તો લાકડાના વાંસામાં જેસારેલી મેખ ખીજી સૂક્ષ્મ અને મજબૂત મેખ મારીને કાઢી તાંબે છે, તે રીતે કુશલ નિમિત્તનું મનમાં ચિંતન કરીને અકુશલ નિમિત્તને યોગીએ દૂર કરવું.

"(૨) આટલાથી પછી જે કામ ન સંધાય તો યોગીએ અકુશલ વિતકોનો આદીનવ (દોષ) જોવો, આ વિતકો

અપાયકારક છે, નિંદ છે એવો તેણે વિચાર કરવો. જેમ કોઈ પોતાની જાતને સુશોભિત દેખાડવાનો પ્રયત્ન કરનાર તરુણ માણસના મળામાં મરી ગયેલ સાપ, ફૂતરો કે મનુષ્યનાં અવયવો લટકાવવામાં આવે તો તે અત્યંત કંટાળા જન્ય તે રીતે ભિક્ષુએ અકુશલ વિતર્કોનો આદીનવ જાણીને તેનાથી કંટાળવું.

“(૩) આટલાથી કામ ન સરે તો તેણે તે વિતર્કો તરફ ધ્યાન જ ન આપવું. જેમ કોઈ માણસ પોતાને જે વસ્તુ જોવાની ઇચ્છા ન હોય તેમ વસ્તુ તરફ નથી જોતો, અથવા ખીજી બાજુ નજર રાખીને પસાર થઈ જાય છે, તે રીતે ભિક્ષુએ અકુશલ વિતર્કો તરફ ધ્યાન જ ન આપવું.

“(૪) આટલાથી પણ કામ ન સરે તો તેણે તે અકુશલ વિતર્કોનો પૂરેપૂરો વિચાર કરવો. જેમ કોઈ માણસ (વિચાર કર્યા વગર) દોડવા લાગે છે; તે એમ વિચારે કે હું દોડું છું શા માટે? ખાલી ચાલું તોપણ પૂરતું છે; પણ પછી ચાલવાનું પણ પ્રયોજન નથી. ફક્ત ઊભો રહું તોપણ અડચણ નથી, એમ તેને લાગે; ઊભા રહ્યા પછી બેસવાનો અને બેઠા પછી સૂતાનો વિચાર તેને આવે; અને તે પ્રમાણે તે આચરણ કરે છે. એટલે આ રીતે તે દોડવાથી માંડીને કમશઃ સૂતા સુધીની પોતાની શરીરની ગતિ શાંત કરે છે. તે રીતે ભિક્ષુએ અકુશલ વિતર્કોનો પૂરેપૂરો વિચાર કરીને પોતાના મનની ગતિ શાંત કરવી.

“(૫) આટલાથી પણ જો કામ ન પડે, તો દાંત ખરાખર બીસી રાખીને, જીભ તાળવે અડાડીને અને મનને ખરાખર દાખી રાખીને તેણે તે વિતર્કોનો નાશ કરવો. જેમ

કેઈ બળવાન માણસ બીજા દુર્બળ માણસને પકડીને દબાવી નાખે છે તે રીતે આ લિશ્તુએ અકુશલ વિતર્કોનું જખરદસ્તીથી દમન કર્યું.

“આ પાંચે નિમિત્તોનું યથાકાલ ચિંતન કરવામાં આવે તો અકુશલ વિતર્કોનો નાશ થાય છે, અને ચિત્ત એકાગ્ર તથા શાંત થાય છે. આ બધાનાર નિશ્ચય વિતર્કોને પોતાના કબજામાં રાખી શકે છે; જે વિતર્ક જોઈતો હોય તે જ વિતર્કને મનમાં આવવા દે છે, અને જે ન જોઈતો હોય તેને મનમાંથી દૂર ખસેડી શકે છે. આથી તે તબ્બાનો નાશ કરે છે, સંયોજનો તોડી નાખે છે, અને અહંકારનો ત્યાગ કરીને દુઃખનો અંત લાવે છે.”

આ રીતે ભગવાન બોલ્યા. તે લિશ્તુઓએ મુદિત મનથી ભગવાનના ભાષણનું અભિનંદન કર્યું.

વિત્તકર્મકાનુષ્ઠાન સમાપ્ત

સીદ્ધનાદવચ્ચ બીજો સમાપ્ત

મનમાં તારે મૈત્રી અને અનુકંપા રાખવી જોઈએ: તારી જે સામે તે લિશ્તુણીઓને કોઈ થંપાટ મારે, તેમના ઉપર પથરા ફેંકે, લાડીથી કે કોઈ શસ્ત્રથી તેમના ઉપર પ્રહાર કરે, તોય અપરાધી માણસો ઉપર ક્રોધ ન કરવો જોઈએ; તારા ચિત્ત-માંથી હિતાનુકંપા અને મૈત્રી ડગમગવાં ન જોઈએ. જો તને પોતાને જ કોઈ દોષ દે, તને થંપાટ મારે, તારા ઉપર પથરા ફેંકે, લાડીથી અથવા કોઈ શસ્ત્રથી તારા ઉપર પ્રહાર કરે, તોપણ તારે તેના ઉપર ક્રોધ કરવો ન થટે. તારે એવો નિશ્ચય કરવો જોઈએ કે મારું ચિત્ત વિકૃત નહિ થાય, મુખ વાટે ખરાબ શબ્દો નહિ નીકળે, મનમાં દ્વેષનું ખીજ નહિ રહે; પણ હિતાનુકંપા અને મૈત્રી અટળ રહેશે.”

તે પછી ભગવાન લિશ્તુઓને ઉદ્દેશીને બોલ્યા, “લિશ્તુઓ, એકવાર લિશ્તુઓએ મને સંતુષ્ટ કર્યો. હું કહેતો કે એકવાર જ જન્મવાથી મને વ્યાધિ નડતા નથી, શરીર દળવું રહે છે, શરીરમાં બળ રહે છે, અને હું મુંખમાં રહું છું. તમે પણ જો એકવાર જ બોજન લેશો તો મુખી થશો. તે લિશ્તુઓને મારે બહુ ઉપદેશ આપવો પડતો નહિ. તેમને ફક્ત સંભારી દેવાથી જ કામ સરતું. જેમ કોઈ સરસ પક્ષોટલા ઘોડા જોડેલો રથ ચોકમાં બોલો હોય, અને કોઈ ઉત્તમ સારથિ તેના ઉપર આરઠ ચઢાવ્યા હાયમાં લગામ લે અને જમણા હાથમાં ચાળક લઈને ઘોડાને પોતાની મરજી પડે એ દિશામાં વાળે, એ રીતે હું તે લિશ્તુઓને ફક્ત સંભારી દેતો એટલાથી જ કામ સરતું. માટે હે લિશ્તુઓ, તમે પણ અકુશલનો ભાગ કરો, અને કુશલ ધર્મનો અભ્યાસ કરો. એથી આ ધર્મવિનયમાં તમારી વૃદ્ધિ થશે.

“કાઈ ગામ પાસે કે શહેર પાસે એક મોટું શાલવૃક્ષોનું વન છે, અને તે એરંડા જેવાં નિરુપયોગી વૃક્ષોથી ભરેલું છે, એવી કદપના કરો. તે અરણ્યનું દિત ઇચ્છનારો કાઈ માણસ ત્યાં આવીને અંદરનાં નિરુપયોગી ઝાડો અને વાંકાંચૂંકાં ઊગેલાં શાલનાં ઝાડો તોડી નાંખીને સીધાં ઝાડો રાખે છે અને તેની સંભાળ લે છે. આને લીધે કેટલેક કાળે તે શાલવન વૃદ્ધિ પામે છે. તે રીતે હે ભિક્ષુઓ, તમારાં મનમાંના અકુશલ ધર્મોનો ત્યાગ કરો અને કુશલ ધર્મોનું અનુશ્રાન કરો. આથી કરીને તમે વૃદ્ધિ પામશો.

“હે ભિક્ષુઓ, ગ્રામીન કાળમાં આ જ શ્રાવસ્તી નગરીમાં વૈદેહિકા નામની એક ગૃહિણી રહેતી હતી. તે શાંત અને નમ્ર છે એવી તેની ખ્યાતિ હતી. તેની પાસે કાલી નામની એક દાસી હતી. પોતાની શેઠાણી ખરેખર જ શાંત છે, કે પોતે વ્યવસ્થાપૂર્વક ખરાખર કામ કરે છે એટલે તેને ક્રોધ કરવાનો પ્રસંગ જ પ્રાપ્ત થતો નથી, એ વાતની પરીક્ષા કરવાનો નિશ્ચય કરીને તે એક દિવસ સવારે મોડી ઊઠી. ત્યારે-વૈદેહિકાએ તેને પૂછ્યું, ‘અલી કાલી, આજે મોડી કેમ ઊઠી?’ કાલીએ જવાબ આપ્યો, ‘કેઈ નહિ, બા, એ તો સહેજ મોડું થઈ ગયું.’ આથી વૈદેહિકા ચિડાઈ અને ભવાં ચડાવ્યાં. એટલા ઉપરથી કાલી તો સમજી ગઈ કે શેઠાણી શાંત નથી પણ ક્રોધી છે; ફક્ત હું ખરાખર કામ કર્યો કરું છું એટલે-તેને ચિડાવાનો અવસર જ મળતો નથી. ખીજે દિવસે કાલી એથી પણ વધારે મોડી ઊઠી, એટલે વૈદેહિકાએ તેને ખૂબ ગાળો દીધી. ત્રીજે દિવસે કાલીએ ઊઠવામાં એથી પણ વધારે મોડું કર્યું. એટલે ખારણાની ભોમળ (ભગ્ન) .

કાલીને વૈદેહિકાએ કાલીના માથામાં મારી. ફૂટેલા માથા સહિત રાડો પાડતીપાડતી કાલી રરતા ઉપર ગઈ અને આડોશીપાડોશીને બેમાં કર્યાં, અને તેમને કહ્યું, 'અમારી નમ્ર અને શાંત શેઠાણીનું કાર્ય જુઓ. હું એકલી જ ગાઈ અંધરમાં કામ કરું છું છતાં એકાદ દિવસ જિહવામાં જરા મોડુ થાય તો એ મને કેમ મારે છે?' ત્યારથી વૈદેહિકા ખૂબ દીધી અને જાજરમાન છે એવી તેની ખ્યાતિ થઈ.

"તે પ્રમાણે હે ભિક્ષુઓ ત્યાં મુધી ખરાબ શબ્દો કાન ઉપર આવતા નથી ત્યાં મુધી તે ભિક્ષુ બહુ શાંત અને નમ્ર ગણાય છે. પણ ત્યારે ખરાબ શબ્દો તેના કાન ઉપર પડે ત્યારે જ તે શાંત છે કે નથી, નમ્ર છે કે નથી તે ઓળખી શકાય. જે ભિક્ષુ ઝીવર, પિંડપાત, સપનાસન અને બેંગત્ય પદાર્થો (મિળવવા) માટે મધુર ભાષણ કરે છે, તેને હું મધુરભાષી કહેતો નથી. કારણકે જો આ પદાર્થો તેને ન મળે તો તે મધુર ભાષણ કરતો નથી. પણ જે ધર્મને જ પૂત્ય માનીને ધર્મના જ મોરચથી મધુર ભાષણ કરે છે ને જ મધુરભાષી છે એમ હું માનું છું. માટે હે ભિક્ષુઓ, ધર્મને જ પૂત્ય માનીને ધર્મના જ મોરચથી તમે મધુર ભાષણ કરતાં રહો.

"મુદ્દના આ પાંચ પ્રકાર છે: (૧) કોઈ તમને વખતે કવખને કંઈક કહેશે; (૨) કોઈ જની મરેલ જનાવ માટે કહેશે, (૩) કોઈ માંચનાથી કે કહેનાથી બોલશે, (૪) કોઈ અનર્થક કે અનર્થક બોલશે, અને (૫) કોઈ મૈત્રીપૂર્વક કે દ્વેષથી બોલશે. આ પાંચે પ્રકારમાંથી જમે ને એક પ્રકારે લોભ નમને કઈ પણ કહે તોખણ નમારું ચિત્ત ચિત્ત ન થાય, તમારા મુખમાંથી ખરાબ શબ્દો જદાર ન પડે,

હિતાનુકંપા અને મૈત્રી તમારા મનમાં અટળ રહે, દ્વેષ રહે નહિ, અને તે મનુષ્ય ઉપર મૈત્રીભાવના કરીને તેનાથી બધાં પ્રાણીઓને મૈત્રીમય ચિત્તથી ઢાંકીશું, એવી રીતે તમારું ચિત્ત તૈયાર કરવાનું તમારે શીખવું જોઈએ.

“જો કોઈ માણસ આ મહાપૃથ્વીનો નાશ કરવાની ઇચ્છાથી જ્યાંત્યાં જોડવા માંડે, જ્યાંત્યાં ચૂંકવા લાગે, અથવા પેસાળ કરવા માંડે, ‘હે પૃથ્વી નષ્ટ થા,’ એમ જોડવા માંડે, તો તેનાથી આ પૃથ્વી નાશ પામે ખરી?”

લિશ્તુઓ-“જોડ્યા, “ના, ભદંત. કારણકે આ મહા-પૃથ્વી ગંભીર અને અપ્રમાણુ છે. તે માણસ તેનો નાશ કરી શકશે નહિ. તેમ કરવાથી તો કેવળ તેને પોતાને જ ત્રાસ થશે.”

ભગવાન—“હે લિશ્તુઓ, તે પૃથ્વી માફક તમે ગંભીર બનો. તમને ગમે તે માણસ ગમે તે કહે તોપણ તમારું ચિત્ત તમે વિકૃત થવા દેતા નહિ. પૃથ્વી માફક નિર્વેર ચિત્તે વર્તવાનું તમે શીખો. હે લિશ્તુઓ, ખીજો કોઈ માણસ લાખ, દળદર, ગળા અથવા મંજીષ્ઠ લઈને હું આ આકાશમાં છુદીછુદી જાતનાં ચિત્રો દાઢવા માશું છું એમ કહે તો તે આકાશમાં ચિત્રો દાઢી શકશે ખરો?”

લિશ્તુઓ—“ના, ભદંત. કારણકે આકાશ અરૂપી અને અનિદર્શન છે. તેના ઉપર ચિત્ર દોરવું અશક્ય છે. તેનાથી કેવળ તેને ત્રાસ થવાનો સંભવ છે.”

ભગવાન—“હે લિશ્તુઓ, તે રીતે તમને કોઈ માણસ ગમે તે કહે તોપણ તમારું ચિત્ત વિકૃત ન થવા દેતા. આકાશ જેવા ચિત્તથી સર્વ લોકો ઉપર મૈત્રીભાવના

સાધતાં શીખો. હે લિશ્તુઓ, બીજને કોઈ માણસ ધાસની મશાલ સળગાવીને કહે કે આ ગંગા નદીને હું આ ધાસની મશાલથી સંતપ્ત કરીશ, તો તે ધાસની મશાલથી તે ગંગા નદીને સંતપ્ત કરી શકે ખરો ?”

લિશ્તુ—“ના, ભદંત. કારણકે ગંગા ગંભીર અને અપ્રમાણ છે. આટલીક નાની ધાસની મશાલથી ગંગા સંતપ્ત થવી અશક્ય છે. તે માણસને માત્ર તેનાથી ત્રાસ થવાનો સંભવ છે.”

ભગવાન—“હે લિશ્તુઓ, તે જ રીતે તમે ગમે તેવા પ્રસંગમાં પણ ક્રોધ ન કરતા. ગંગા જેવા અંતઃકરણથી બધા લોકો ઉપર મૈત્રીભાવના સાધવાનું શીખો. બીજને કોઈ માણસ મીંદડાના કમાવેલા ચામડાની ધમણુ લઈને કહે કે હું આ ધમણુને લાડીથી કે પથ્થરથી મારીને તેમાંથી સરસર કે ભરભર એવો શબ્દ કાઢીશ, તો તે શક્ય છે ખરું ?”

લિશ્તુ—“ના, ભદંત. કારણકે તે ચામડાની ધમણુ ખરાબર મટેલી હોવાથી તેના ઉપર પ્રદાર કરવા છતાં તેમાંથી શબ્દ નીકળવાનો નથી.”

ભગવાન—“તે રીતે હે લિશ્તુઓ, કોઈ ગમે તે જોણે છતાં તમારું ચિત્ત વિકૃત થવા દેતા નહિ, અને મીંદડાના ચામડાની ધમણુની જેમ મૃદુ રહેવું. બધા લોકો માટે તમારા અંતઃકરણમાં હિતાનુકંપા અને મૈત્રી રાખવી. આવી જાતની મનની તૈયારી કરવાનું શીખો. જો લૂંટારા કરવતથી તમારા અવયવ કાપી નાંખે, અને એવે વખતે જો કોઈના મનમાં ક્રોધ ઉત્પન્ન થાય તો તેને હું મારો અનુયાયી ન ગણું, આવે વખતે તમે એવી ખબરદારી રાખો કે આવા

પ્રસંગોમાં તમારું ચિત્ત વિકૃત ન થાય, તમારા મુખમાંથી ખરાબ શબ્દ ન નીકળે, હિતાનુકંપા અને મૈત્રી અટળ રહે, અને તે મનુષ્ય ઉપર મૈત્રીલાવના સાધીને આખા જગતને અપ્રમાણ મૈત્રીમય ચિત્તથી ટાંકી દો. અને આ કકચૂપમ ઉપદેશનું વારંવાર મનન કરો. તમે સહન ન કરી શકો એવા નાનો કે મોટો દોષ શબ્દ છે ખરો ?”

ભિક્ષુઓ—“ના, લદંત.”

ભગવાન—“માટે હું ભિક્ષુઓ, આ કકચૂપમ ઉપદેશનું તમે વારંવાર મનન કરો. તેનાથી તમને લાંબો કાળ સુખ પ્રાપ્ત થશે; અને તમારું કષ્ટપણ થશે.”

આમ ભગવાન બોલ્યા. તે ભિક્ષુઓએ ભગવાનના લાપણું મુદિત મનથી અભિનંદન કર્યું.

કકચૂપમસુત્ત સમાપ્ત

ટીકા

ભગવાનના અનેક અત્યંત ઉત્તમ ઉપદેશો સુત્તપિટકમાં આપેલા છે. તેમાંના જ આ કકચૂપમ ઉપદેશ હોવાને લેઈએ. આનો ઉલ્લેખ સારિપુત્રે મહાહિમ્મિપદોપમસુત્તમાં (નં. ૨૮) કરેલો છે; અને એ સૂત્ર આ જ નિકાયમાં આવે છે. તે ઉપરથી કકચૂપમસુત્ત બહુ પ્રાચીન હોયું લેઈએ એમ લાગે છે. ખીલ ધર્મેષ્વરેશકોના ઉપદેશની સાથે આ સૂત્રની તુલના કરીને તેનું ઓછું કે વધારે મહત્ત્વ દર્શાવવાની અમારી ઇચ્છા નથી. તોપણ ઇશુ ખ્રિસ્તના ગિરિપ્રવચન (Sermon on the mount) ની સાથે તન્નોએ જરૂર તુલના કરી જોવી.

કકચૂપમસુત્તની ટીકા સમાપ્ત

અલગદૂપમસુત

એવું મેં સાંભળ્યું છે. એકવાર લગવાન શ્રાવણી પાસેના જોતવનમાં અનાથપિંડિકના આરામમાં રહેતા હતા. તે વખતે ગદ્યાધિ પુણ્ય અરિષ્ઠ (અરિષ્ઠ) નામના લિહુને એવી પાપશુદ્ધિ થઈ હતી કે જે વસ્તુઓ અંતરાયકારક સમજવામાં આવે છે તેના ઉપભોગ લેવાથી અંતરાય થતો નથી, એવો જ લગવાનનો ઉપદેશ છે. આ વાત કેટલાક લિહુઓએ જાણી. એટલે લગવાને આ જાતનો ઉપદેશ નથી ક્યો એમ કહી તેને સમજાવવાનો તેમણે પ્રયત્ન કર્યો; પણ તે પ્રયત્ન સિદ્ધ થયો નહિ, તેથી આ દફીકત તેમણે શુદ્ધ લગવાનને નિવેદિત કરી. લગવાને એક લિહુને મોકલીને અરિષ્ઠને બોલાવ્યો અને તેને કહ્યું. “હે અરિષ્ઠ, જે વસ્તુઓ અંતરાયકારક ગણાય છે તેમનો ઉપભોગ લેવાથી અંતરાય થતો નથી એવી તારી દષ્ટિ છે ખરી?” અરિષ્ઠ: “ભદ્ર-ત, આપના ઉપદેશથી મારી એવી દષ્ટિ થઈ છે.” લગવાન: હે મોઘ પુરુષ, (નિરુપયોગી મનુષ્ય), આવી જાતનો ઉપદેશ મેં કેને આપ્યો છે? અનેક રીતે વિષયો અંતરાયકારક છે એમ મેં નથી કહ્યું? વિષયમાં

સ્વાદ એાછો હેઈ દુઃખ વધારે અને દોષ પુષ્કળ છે. આ વિષયો કારાં લાડકાં જેવા, માંસના કટકા જેવા, ખડની મશાલ જેવા, બળી ગયેલા કાલસાની ખાઈ જેવા, સ્વપ્ન જેવા, ઉછીની લીધેલી વસ્તુ જેવા, ઝાડનાં ફળ જેવા, તરવાર અને લાકડાના હૂંદા જેવા, જંગિયાના ઘા જેવા અને સાપના માથા જેવા છે; આમાં દોષ પુષ્કળ છે એમ મેં નથી કહ્યું? આમ હોવા છતાં, હે નિરુપયોગી માણસ, તારી પોતાની ગેરસમજને લીધે તું અમને દોષ દેવા માગે છે, અને તું તારાં મૂળ જાતે જ ખોદે છે, અને પુષ્કળ પાપ એકદું કરે છે. એ તને ચિરકાલસુધી અપાયકારક, દુઃખકારક થશે.” ત્યારપછી ભગવાન લિશ્તુએને ઉદ્દેશીને બોલ્યા, “હે લિશ્તુઓ, આ અરિષ્ટને આ ધર્મવિનયમાં જરા જેટલી પણ ધગશ છે એમ તમને લાગે છે?” લિશ્તુઓ બોલ્યા, “એમ કેમ બને? આને કશું જ (જ્ઞાન) મળ્યું નથી.” આ રીતે લિશ્તુઓએ જવાબ આપ્યાથી અરિષ્ટ ભોંઠો પડી ગયો, અને નીચું માથું રાખી મૂંગો બેઠો.

સારે ભગવાને તેને કહ્યું, “આ પાપદષ્ટિથી તારી જ હાનિ થશે. હવે હું આ સંબંધે લિશ્તુઓને પૂછું છું.” એમ કહી તેમણે લિશ્તુઓને પૂછ્યું, “હે લિશ્તુઓ, જેવી રીતે અરિષ્ટ મારા ઉપદેશને સમજ્યો તેવી રીતે જ તમે મથુ સમજ્યા છો?” લિશ્તુઓએ જવાબ આપ્યો, “ના, ભદ્રંત, અનેક પર્યાયે વિષયો અંતરાયકારક છે, તેમનું સેવન કરવાથી તે અંતરાય કરે છે એવો જ ભગવાનનો ઉપદેશ છે.”

ભગવાન બોલ્યા, “સાધુ, સાધુ. તમે મારો ધર્મ ખરાબર જાણો છો. પણ આ અરિષ્ટ પોતાની ગેરસમજથી

અમારા ઉપર આરોપ મૂકે છે, પોતાનાં મૂળ પોતે જ ખોદે છે અને તેમ કરીને પુષ્ટળ પાપ પ્રસવે છે. આ ચિરકાળ દુઃખ અને અહિતનું કારણીભૂત જનશે. વિપય, વિપયોની સંસાર અને વિપયોના વિતર્ક, એ સિવાય કોઈ પણ વિપયોનું સેવન કરે એ સંભવિત નથી.

“હે ભિક્ષુઓ, કેટલાક નિરુપયોગી મનુષ્યો સુત્ત, ગેથ, વેદ્યાકરણ, ગાથા, ઉદાન, ઇતિવુત્તક, જાતક, અપ્પભુતધમ્મ, આ (નવાંગ) ધર્મનું અધ્યયન કરે છે, પણ પ્રમાથી તેમનું પરીક્ષણ કરતા નથી; અને તેથી તેઓ ધર્મનું જરાજર આકલન કરી જાણતા નથી. તેઓ વાદવિવાદમાં ખીજાઓને જીતી લેવાના ઇરાદાથી ધર્મનું અધ્યયન કરે છે, પણ જેને માટે તેઓ ધર્મનું અધ્યયન કરે છે તે અર્થ તેઓ અનુભવતા નથી, અને આવા વિપરીત માર્ગે ધર્મનું અધ્યયન કરવાથી તે ધર્મ ચિરકાળ તેમના દુઃખનું કારણ બને છે. કોઈ માણસ સાપને પકડવા માટે જાય છે, પણ તેની નજરે મોટો સાપ દેખાતાં તે પૂંછડીએ કે પેટના ભાગમાં તેને પકડે છે; તેથી તે સાપ તેની સામે થઈને તેને કરડે છે, અને અંતે તે મરણ પામે છે કે મરણાંતિક દુઃખ ભોગવે છે. કારણકે તેણે સાપને જરાજર પકડ્યો નહિ. તે રીતે જેઓ ધર્મનું જરાજર આકલન કરતા નથી તે દુઃખ પામે છે; પણ જે કુલપુત્રો ધર્મનું અધ્યયન કરીને પ્રમા-પૂર્વક પરીક્ષણ કરે છે તેમના આકલનમાં ધર્મ આવે છે. તેઓ ખીજાને વાદવિવાદમાં જીતવા માટે ધર્મ શીખતા નથી. જેને માટે તેઓ ધર્મ શીખે છે તે અર્થનો (વસ્તુનો) તેઓ અનુભવ લે છે; અને ધર્મનું યોગ્ય આકલન કરવાથી તે ચિર-

કાલ તેમના હિતનું કારણ અને છે. જેમ એકાદ સાપને પકડવાની ઇચ્છા રાખવાવાળો માણસ મોટો સાપ દેખીને અજળપદ દંડથી (બકરાની ખરી જેવી લાડીથી) બરાબર મજબૂત પકડી રાખે છે અને તેની ગરદન બરાબર હાથમાં પકડી રાખે છે; આવી સ્થિતિમાં જો સાપ તેના હાથને ભરડો લે તોપણ તેનાથી તેને નુકસાન થવાનું નથી, કારણકે તેણે સાપને બરાબર પકડ્યો છે. તે રીતે જે ધર્મનું બરાબર આકલન કરે છે તે દુઃખ પામતા નથી. માટે હે ભિક્ષુઓ, મારા જે ભાવણનો તમે બરાબર અર્થ સમજો તે ધ્યાનમાં રાખજો; પણ જોનો અર્થ તમને ન સમજાય તે સંબંધે અને અથવા તો વિદ્વાન ભિક્ષુઓને પૂછજો. હવે હું તમને તરાપાની ઉપમા બતાવીને ધર્મોપદેશ કરું છું; તે બરાબર ધ્યાનમાં રાખો. જેમ કોઈ મુસાફર કોઈ મોટા જલાશય પાસે (ઉદકાર્ણવ પાસે) આવે છે. ત્યાં તેને લાગે છે કે આ બાણનો કાંઠો સભય છે અને પેલી બાણનો કાંઠો ક્ષેમ અને નિર્ભય છે; પણ તે પાણી ઉપર ચર્ધને જવા માટે તેને પૂલ કે નૌકા મળતી નથી. ત્યારે ખડ અને સૂકાં લાકડાં એકઠાં કરીને તે એક તરાપો તૈયાર કરે છે. અને તે તરાપાનો આશ્રય ઘર્ધને મહાપ્રયત્ને તે સામે પાર જાય છે. ત્યારે આ તરાપો મારા બહુ ઉપરોગમાં આવ્યો એમ માનીને તે તરાપાને તે માણસ પોતાના માથા ઉપર કે ખભે મૂકીને જો આગળ ચાલવા લાગે તો તે તરાપા માટેનું તેનું કર્તવ્ય તેણે જાનવ્યું એમ ગણાય ખરું ? ”

ભિક્ષુઓએ જવાબ આપ્યો, “ ના, ભદ્રંત.”

ભગવાન મોડ્યા, “ પણ આ તરાપો મને બહુ કામ આવ્યો એમ માનીને તે જમીન ઉપર ખેંચી દાઢીને કે

પાણીમાં જ મૂકીને તે માણસ ત્યાંથી ચાલ્યો જાય તો જ તેણે પોતાનું કર્તવ્ય કર્યું એમ કહી શકાશે. તે રીતે હે લિશ્તુઓ, તરાપા જેવો મારો ધર્મ છે. તે તરી જવા માટે છે પણ લઈ જવા માટે નથી, એમ સમજીને તમારે કુશલ ધર્મોને પણ વળગી ન રહેવું જોઈએ, પછી અકુશલ ધર્મોનું તો પૂછવું જ શું ?

“હે લિશ્તુઓ, કોઈ આર્યધર્મ ન જાણનારો, આર્યધર્મ ન શીખે તો સામાન્ય માણસ રૂપ, વેદના, સંગ્રા, સંસ્કાર અને વિજ્ઞાન એ પાંચ રક્ષોમાંથી એકાદ રક્ષ એ જ પોતાનો આત્મા છે એમ સમજે છે, અથવા તો વિશ્વમય આત્મા છે, તે એમ જ શાશ્વત રહેવાનો છે, તે મારો છે અને હું તે છું, એમ સમજે છે. (આ છ દૃષ્ટિસ્થાનો છે) પરંતુ આર્યશ્રાવક આર્યધર્મ શીખેલો પંચરક્ષેને કે વિશ્વમય આત્માને પોતાનો આત્મા સમજતો નથી, અને એમ સમજીને જે નથી એવી વસ્તુ માટે તે પરિત્રાસ પામતો નથી.”

સારે એક લિશ્તુએ લગવાનને પૂછ્યું, “ભદ્રંત, જાલ વસ્તુ ન હોય તો પરિત્રાસ થવો શક્ય છે ખરો ?”

લગવાન — “હા; કોઈ માણસ પોતાની પાસે અમુક એક વસ્તુ હતી તે દવે નથી, અથવા અમુક વસ્તુ મારી પાસે હોવાની જરૂર હતી તે મને મળતી નથી, એમ માનીને શોક કરે છે, રડે છે, તરફડે છે. આ રીતે જાલ વસ્તુ ન હોય તો પરિત્રાસ થાય છે.”

લિશ્તુ—“પણ ભદ્રંત, જાલ વસ્તુ જો ન હોય તો પરિત્રાસ ન થાય ખરો ?”

લગવાન—“એમ બનવું પણ શક્ય છે. કોઈ એક માણસ ગયેલી વસ્તુ પોતાની પાસે નથી, અથવા તો જે વસ્તુ નહોતી તે મળતી નથી, માટે શોક કરતો નથી, રડતો નથી, તરફડતો નથી. આ રીતે બાહ્ય વસ્તુ ન હોય તો ત્રાસ થતો નથી.”

ભિક્ષુ—“ભદ્રંત, આધ્યાત્મિક વસ્તુ ન હોય તો પરિત્રાસ થાય ખરો ?”

લગવાન—“એમ બનવું શક્ય છે. મારો આત્મા શાશ્વત છે, તે મરણોત્તર કાયમ રહેવાનો છે, તેમાં કશો ફેરફાર નથી થવાનો, એમ કોઈ માને છે. પણ સર્વ દષ્ટિનો વિનાશ કરનારું તથાગતનું કે તથાગતના આવકનું વચન સાંભળીને તેને લાગે છે કે અરેરે, હું હવે નાશ પામવાનો ! મર્યા પંડી હું કાયમ રહેવાનો નથી ! એમ કહીને તે શોક કરે છે, રડે છે, તરફડે છે. આ રીતે આધ્યાત્મિક વસ્તુ ન હોય તો પરિત્રાસ થાય છે.”

ભિક્ષુ—“પણ ભદ્રંત, આધ્યાત્મિક વસ્તુ ન હોય તો પરિત્રાસ ન થાય ખરો ?”

લગવાન—“એમ બનવું પણ સંભવિત છે. મારો આત્મા શાશ્વત છે, મરણોત્તર તે કાયમ રહેવાનો છે એમ કોઈની દષ્ટિ નથી હોતી; અને તથાગતનું કે તથાગતના આવકનું દષ્ટિનો નાશ કરનારું ધર્મવાક્ય સાંભળીને મારો હિંચેદ થશે, વિનાશ થશે એમ તેને નથી લાગતું, અને તે શોક કરતો નથી, રડતો નથી, તરફડતો નથી. આ રીતે આધ્યાત્મિક વસ્તુ ન હોય તો પરિત્રાસ થતો નથી. હે ભિક્ષુઓ, એવી વસ્તુ પ્રાપ્ત કરો.

કે જે નિત્ય, ધ્રુવ, શાશ્વત અને વિકૃત ન થનારી હોય પણ આવી એક પણ વસ્તુ તમારી નજરે આવે છે ?”

ભિક્ષુ—“ના, ભદંત.”

ભગવાન—“વારુ; હું પણ એવી ઐહિક વસ્તુ જોતો નથી કે જે નિત્ય, ધ્રુવ, શાશ્વત અને અવિકૃત હોય, જે આત્મવાદ—ઉપાદાનથી શોક, પરિદેવ, દુઃખ, દૌર્ભાગ્ય અને ઉપાયોસ ઉત્પન્ન ન થાય, એવું આત્મવાદ—ઉપાદાન મહશ્વ કરે. પણ તમને એવું આત્મવાદ—ઉપાદાન નજરે આવે છે ?”

ભિક્ષુ—“ના, ભદંત.”

ભગવાન—“હું પણ એવું આત્મવાદ—ઉપાદાન જોતો નથી કે જેના યોગે શોક, પરિદેવ, દુઃખ, દૌર્ભાગ્ય અને ઉપાયોસ ઉત્પન્ન ન થાય. એવી દૃષ્ટિનો તમે આશરો લો કે જેનાથી શોકાદિ ઉત્પન્ન ન થાય. પણ દૃષ્ટિનો એવો આશરો તમને દેખાય છે ખરો ?”

ભિક્ષુ—“ના, ભદંત.”

ભગવાન—“વારુ. હું દૃષ્ટિનો એવો આશ્રય જોતો નથી કે જેનાથી શોકાદિ ઉત્પન્ન ન થાય. જે આત્મા હોય તો જ આત્મીય વસ્તુ છે એમ કહેવું યથાર્થ ગણાશે.”

ભિક્ષુ—“હા, ભદંત.”

ભગવાન—“જે આત્મીય વસ્તુ હોય તો જ મારો આત્મા છે એમ કહેવું યથાર્થ ગણાશે.”

ભિક્ષુ—“હા, ભદંત.”

ભગવાન—“પણ આત્મા અને આત્મીય જે બંને જોઈને હાથ ન-લાગતાં હોય તો મારો આત્મા શાશ્વત છે, તે

મરણોત્તર એવો જ કાયમ જ રહેવાનો છે, એમ કહેવું, એવા મતનું પ્રતિપાદન કરવું, એ મૂર્ખાઈભરેલું નથી શું ? ”

લિશ્તુ—“અમે મા સિવાય બીજું શું કહી શકીએ ? ”

ભગવાન—“ હે લિશ્તુઓ, રૂપ, વેદના, સંઘા, સંસ્કાર અને વિજ્ઞાન, એ નિત્ય છે કે અનિત્ય ? ”

લિશ્તુ—“ અનિત્ય, ભદંત. ”

ભગવાન—“ અને જે અનિત્ય છે તે દુઃખકારક હોય કે સુખકારક હોય ? ”

લિશ્તુ—“ દુઃખકારક, ભદંત. ”

ભગવાન—“ અને જે અનિત્ય, દુઃખકારક અને વિકૃત થનારું હોય તે મારો આત્મા છે, એમ સમજી શકાય ખરું ? ”

લિશ્તુ—“ ના, ભદંત. ”

ભગવાન—“ મારે હે લિશ્તુઓ, રૂપ, વેદના, સંઘા, સંસ્કાર અને વિજ્ઞાન, એ જૂત—અવિધ્ય—વર્તમાનકાળનાં હોય તોપણ; અને આધ્યાત્મિક અને બાહ્ય, સ્થૂલ અથવા સૂક્ષ્મ, હીન કે ઉત્તમ, દૂર કે પાસે હોય તોપણ તે આપણાં નથી, તે આપણો આત્મા નથી, એમ સમ્યક્ પ્રગટ વડે વ્યર્થ રીતે જાણો. આ પ્રમાણે જાણનારો આર્થશ્રાવક આ બધા તરફ વિરક્ત થાય છે, અને ચેરાઅને લીધે વિમુક્ત થાય છે. વિમુક્ત થયા પછી, હું વિમુક્ત થયો છું એવું તેને જ્ઞાન થાય છે. જ-મદાય થયો, અલ્પવર્ણવાસ પૂરો થયો, દુઃ-કૃતકૃત્ય થયો, અને કદલોદમાં હવે ફરીવાર મારે જન્મ લેવાનો નથી એમ તે જાણે છે. ખારણાની બોમળ ઉઘાડનારો, ખાઈ પૂરી દેનારો, યાંત્રણો ઉખેડનારો, નિરમંત્ર, આર્થ,

ધ્વજ નીચે પાડનારો, અને ભાર ફેંકી દેનારો આને જ કહે છે; અને આને જ બંધનમાંથી મુક્ત થનારો કહે છે.

“હે લિશ્તુઓ, જેણે અવિધાનો નાશ કર્યો છે તેને ભોગળ કાઢનારો કહે છે. જેનો જાતિસંસાર નાશ પામ્યો હોય તેને ખાર્ધ પૂરી દેનારો કહે છે. જેની વૃધ્ધિ નષ્ટ થઈ હોય તેને થાંભલો ઉખેડી નાખનાર કહે છે. જેનાં પાંચ આરંભાગીય સંયોજનો નાશ પામ્યાં હોય તેને નિર્ગલ કહે છે. જેનું અસ્થિમાન નષ્ટ થયું હોય તેને આર્ય, ધ્વજ પાડનારો, ભાર ફેંકી દેનારો અને બંધનમાંથી મુક્ત થનારો કહે છે.

“આ રીતે વિમુક્તચિત્ત થયેલ લિશ્તુને ઇંદ્ર, બ્રહ્મા અને પ્રજાપતિ વગેરે શોધ્યા કરે તોપણ, તેનું વિગ્નાન કાર્ધ પણ વસ્તુઓ ઉપર અવલંબી રહેલું છે એમ તેમને જણાવું નથી; કારણકે ઇંદ્રલોકમાં પણ તેને તેઓ સમજી શક્તા નથી. આમ ત્યારે હું કહું છું ત્યારે કેટલાક શ્રમણબ્રાહ્મણો મારા ઉપર આરોપ મૂકે છે કે, સત્ એવો જે આત્મા તેના ઉચ્છેદ—વિનાશનો હું ઉપદેશ કરું છું. આ તેમનો આરોપ નિરાધાર અને ખોટો છે. પહેલાં અને અત્યારે પણ હું કુઃખ અને કુઃખનો નિરોધ ઉપદેશું છું. આમ હોવા છતાં ખીજા માણસો જે તથાગતને ગાળો લાડે, તથાગતની નિંદા કરે તો તથાગતના મન ઉપર તેનાથી ખિલકુંલ આઘાત થતો નથી, તથાગતને મારું લાગવું નથી. જે ખીજા કાર્ધ તથાગતની સ્તુતિ કરવા લાગે, પૂજન કરવા માંડે, તથાગતને માંન આપે, તો તેથી તથાગતને આનંદ કે સૌમનસ્ય થતાં નથી, અથવા તો એમાં તથાગત તણાઈ જતો નથી. તે વખતે તથાગતને

એટલું જ લાગે છે કે આ સત્યો મેં પહેલાં જાણ્યાં માટે મારું ગૌરવ કરવામાં આવે છે. માટે હું લિપ્તુઓ, જે ખીજી તમારી નિંદા કરે કે તમને ગાજો લાડે તો તમારા મન ઉપર તેનાથી આઘાત થવા દેતા નહિ અને મારું લગાડતા નહિ. જે ખીજી તમારો સત્કાર કરે, તમને માન આપે અને તમારી પૂજા કરે તો તમે આનંદ અને સૌમ્યતા મેળવતા નહિ અને એમાં તણાઈ જતા નહિ. એટલું જ સમજવું કે અમે આ સત્યો પ્રથમ જાણ્યાં માટે અમારી પૂજા થાય છે.

“માટે હું લિપ્તુઓ, જે તમારું નથી તેનો ત્યાગ કરે. રૂપ, વેદના, સંગ્રા, સંસ્કાર અને વિજ્ઞાન તમારાં નથી, અને તેનો જે ત્યાગ કરે તો તમે ચિરકાલ સુખ પામશો. હું લિપ્તુઓ, આ જેતવનમાંથી લોકો ખડ, લાકડાં વગેરે લઈ જાય, અથવા જાણી નાંખે, અથવા પોતાની મરજી મારફત તેનો વિનિયોગ કરે તો તેઓ તમારું જ હરણ કરે છે, તમને જાણે છે, અથવા તમારો ગમે તેમ વિનિયોગ કરે છે, એમ તમને લાગશે ખરું?”

લિપ્તુ—“ના, ભદ્રંત. કારણકે તે આત્મા પણ નથી અને આત્મીય પણ નથી.”

ભગવાન—“તે પ્રમાણે હું લિપ્તુઓ, જે તમારું નથી તેનો ત્યાગ કરે (તેના ઉપર આસક્તિ ન થાયો). રૂપ, વેદના, સંગ્રા, સંસ્કાર અને વિજ્ઞાન તમારાં નથી; તેનો ત્યાગ કરે તો ચિરકાલ સુખ પામશો. આ રીતે અત્યંત રૂપરૂપતાથી મેં ધર્મ સમજાવ્યો હોવાથી જે લિપ્તુ દોષગુણાપ દૃતદૃત્ય અરદ્રંત થશે તેમને સંસાર રહેશે નહિ. જેમનાં

પાંચ-ઓર'ભાગીય સંયોજનો નષ્ટ થશે તેઓ બ્રહ્મલોકમાં જન્મશે અને સાથી જ નિર્વાણ પામશે. જેમનાં ત્રણ સંયોજનો નાશ પામશે, કામ, ક્રોધ, મોહ ઓછાં થશે તે સકદાગામી—એકવાર જ આ લોકમાં જન્મીને દુઃખનો અંત કરનારા —થશે. અને જેમનાં ત્રણ સંયોજનો નષ્ટ થશે તે સોતાપત્ત, દુર્ગતિએ ન જનારા અને તેથી અતિ સંયોધિપરાયણ થશે. જે ધર્મને અનુસરશે, શ્રદ્ધાપૂર્વક ધર્મનો અભ્યાસ કરશે તે જ્યાં સંયોધિ પ્રાપ્ત કરશે. જે મનુષ્યો મારા હિપર કેવળ શ્રદ્ધા અને પ્રેમ રાખશે તેઓ પણ સ્વર્ગ જશે.”

આ રીતે ભગવાન બોલ્યા. તે લિશુઓએ મુદિત મનથી ભગવાનના ભાષણનું અભિનંદન કર્યું.

અસમપ્રમુત્ત સમાધ

વમ્મીકસુત

એવું મેં સાંભળ્યું છે. એક વાર ભગવાન શ્રાવસ્તી પાસેના જેતવનમાં અનાથપિંડિકના આરામમાં રહેતા હતા. તે વખતે કુમાર કર્સ્સપ અંધવનમાં રહેતા હતા. સાં એક સવારે એક અત્યંત સુંદર દેવ આપ્પા વનને પ્રકાશિત કરતો. સાં પ્રગટ થયો અને બોલ્યો, “લિશ્શુ, લિશ્શુ, આ રાફડામાંથી રાતે ધુમાડા નીકળે છે અને દિવસે તે બળે છે; આજ્ઞા કહે છે, જલ્લા માણસ, હથિયાર લઈને ખોદી નાખ. તે ડાઘા માણસને ખોદતાં અંદરથી ભોગળ હાથ આવ્યા. આ—એ ભોગળ ફેંકી દે અને ફરી ખોદ. ફરીવાર ખોદતાં દેડકા હાથ આવ્યા. આ—દેડકા ફેંકી દે અને ફરી ખોદ. ફરીવાર ખોદતાં બે રસ્તા નીકળ્યા. આ—તે રસ્તા છોડી દે અને ફરી ખોદ. ફરીવાર ખોદતાં ખાર હાથ આવ્યો. આ—તે નાખી દે અને ફરી ખોદ. ફરીવાર ખોદતાં કાચબો હાથ આવ્યો. આ—તે ફેંકી દે અને ફરી ખોદ. ફરી ખોદતાં તરવાર અને લાકડાનો મોટો

ટટકો હાથ લાગ્યો. બ્રાહ્મણ— તે નાખી દે અને ફરી ખોદ. ફરી ખોદતાં માંસનો ટુકડો હાથ લાગ્યો. બ્રાહ્મણ— તે નાખી દે અને ફરી ખોદ. ફરી ખોદતાં નાગ મંજી આવ્યો. બ્રાહ્મણ— નાગને રહેવા દે, તેને હેરાન ન કરતો, તેને નમસ્કાર કર. હે ભિક્ષુ, આ કાચડો તું ભગવાનને પૂછજે અને તેમની પાસેથી તેનો અર્થ સંમગ્ન લેજે. તથાગત, તથાગતનો શ્રાવક, અને તેમની પાસે શીખેલ માણસ સિવાય બીજો કોઈ આ કાચડો ઉઠેલી શકે એમ નથી.” આટલું બોલીને તે દેવ ત્યાં જ અંતર્ધાન પામ્યો.

બીજો દિવસે આયુષ્યમાન કુમાર કરસપ ભગવાન પાસે આવ્યો અને નમસ્કાર કરીને એક આણુએ બેઠો; અને આ બધી બનેલી બીના તેણે ભગવાનને નિવેદન કરી, અને બોલ્યો: “ભગવન, આ રૂપકનો અર્થ શું?”

ભગવાને જવાબ આપ્યો, “હે ભિક્ષુ, રાકડો એટલે આ ચાર મહાબુતોનો બનેલો, માળાપથી પેદા થયેલો, ખાનપાનથી વૃદ્ધિ પામેલો, અનિત્ય, બેદન-વિશ્વંસન-ધર્મી, નાવાધોવાથી અને સંવાદનથી જેની સંભાળ કરવામાં આવી છે એવો આ દેવ. બીજો દિવસે શું શું કામો કરવાં એ સંબંધે આખી રાત જે વિચાર ચાલ્યા કરે છે, તે ધુમાડો નીકળે છે એમ ગણાય. દિવસે બળે છે એટલે રાત્રે વિચાર ક્યાં પછી દિવસે (પ્રાપચિક) કામમાં ગરક થઈ જવું. બાહ્ય એટલે તથાગત. કાલો માણસ એટલે આર્યમાર્ગમાં પ્રવેશ પામેલ ભિક્ષુ. શત્રુ એટલે આર્યપ્રજા. ખોદવું એટલે ઉત્સાદથી કામ કરવું. ભોગવું એટલે અવિદ્યા. ટુકડો એટલે દોષ. બે રસ્તા એટલે કુશંકા. ખાર

એટલે કામચંદ, વ્યાપાદ, ધીનમિદ્ધ (આળસુ), ઉદ્ધચકુકુચ્ચ (ભાન્ત ચત્તતા), અને વિચ્ચિક્કિચ્છા (કુશંકા) એ પાંચ નીવરણો. કામ્યભો એટલે રૂપ, વેદના, સંસાર, સંસ્કાર અને વિગ્ઝાન એ પાંચ ઉપાદાનસ્કંધ. તરવાર અને લાકડાનો કડકો એટલે પંચેન્દ્રિયોને ગમનારા વિષયો. માંસનો દુકડો એટલે કામવાસના. અને નાગ એટલે અરહન્ત. ”

આમ ભગવાન બોધ્યા. આયુષ્માન કુમાર કરસપે ભગવાનના ભાષણનું અભિનંદન કર્યું.

વર્મમોક્ષુત સમાપ્ત

ટીકા

ખારની સાથે પાંચ નીવરણોની તુ ના કરી છે. પાણીમાં ક્ષાર ભેળવીને જો તે પાણીને માટીના વાસણમાં ભરવામાં આવે તો તે વાસણ ઝમ્યા કરે છે. તે રીતે જો આ પાંચ નીવરણો મનમાં ભરેલા હોય તો વિષયવાસનાઓ તરફ મન દોડે છે અને એ રીતે મનનું સામર્થ્ય ફોગટ ખર્ચાઈ જાય છે.

માંસના દુકડાને લાકડા ઉપર સખીને તરવારથી તેના કટકા કરવામાં આવે છે. તે રીતે પંચેન્દ્રિયો અને તેને ગમનારા વિષયોની વચ્ચે ચિત્ત આવે છે અને છિન્નભિન્ન થઈ જાય છે.

માંસના એક દુકડા માટિ જેમ શિયાળ, કૃતરા વગેરેમાં મારા-મારી થાય છે તેવી મારામારીઓ મનુષ્યપ્રાણીઓમાં કામવાસનાને લીધે થાય છે.

નાગ શબ્દ ઉપર સ્થેય છે. નાગ એટલે સ્પર્શ. અથવા નનગામ્સ્નેને પાપ નથી એવો નિષ્પાપ, અહંત.

વર્મમોક્ષુતની ટીકા સમાપ્ત

રથવિનીતસુત

એવું મેં સાંભળ્યું છે. એકવાર ભગવાન રાજગૃહમાં આવેલા વેણુવનમાં કલ્પદંડનિવાપમાં રહેતા હતા. તે વખતે કૃટલાક લિશ્તુઓ આતુર્માંસ પોતાની જન્મભૂમિમાં ગાળીને, આતુર્માંસ પૂરા થયા પછી ભગવાનના દર્શને આઘ્યા, અને ભગવાનને નમસ્કાર કરીને એક બાણુએ બેઠા.

ત્યારે ભગવાન બોલ્યા— “હે લિશ્તુઓ, જાતિભૂમિમાં જન્મે અસ્પેષ્ય હોઈ લિશ્તુઓને અસ્પેષ્યતાની વાતો સંભળાવનાર, પોતે સંગુષ્ટ હોઈ લિશ્તુઓને સતોષની વાતો કહેનાર, જન્મે એકાન્તવાસી હોઈ એકાન્તવાસની...પોતે અસંગુષ્ટ હોઈ અસંસર્ગની...પોતે આરબ્ધવીર્ય હોઈ વીર્યારંભની...પોતે શીલસંપન્ન હોઈ શીલસંપદાની...પોતે સમાધિસંપન્ન હોઈ સમાધિસંપદાની...પોતે પ્રણાસંપન્ન હોઈ પ્રણાસંપદાની...પોતે વિમુક્તિસંપન્ન હોઈ વિમુક્તિસંપદાની...પોતે વિમુક્તિગાનદર્શનસંપન્ન હોઈ વિમુક્તિગાનદર્શનસંપદાની વાતો લિશ્તુઓને કહેનાર, સમ્બલચારીઓને ઉપદેશ આપનાર, અને તેમને સમુત્સાહિત કરનાર કેાણુ છે ? ”

ભિક્ષુ—“ભદ્રંત, જ્ઞતિભૂમિમાં રહેનારો આયુષ્માન પુણ્ય (પૂણ્ય) મન્તાણિપુત્ર એવી જાતનો ભિક્ષુ છે.”

તે વખતે આયુષ્માન સારીપુત્ર ભગવાનની પાસે હતો; તેણે મનમાં વિચાર્યું કે આ પુણ્યનું જો દર્શન કરી શકાય અને તેના સંભાષણનો લાભ મળે તો ઘણું જ ઉત્તમ.

ત્યારપછી રાજગૃહમાં ઠેકલોક કાળ રહ્યા પછી ભગવાન શ્રાવસ્તીના પ્રવાસે નીકળ્યા અને માર્ગમાં ધર્મોપદેશ કરતાકરતા શ્રાવસ્તી આવીને અનાથપિંડિકના આરામમાં રહ્યા. પુણ્યે આ વાત જાણી ત્યારે તેણે પોતાની જગ્યા સાફસૂક કરીને ખીજ ભિક્ષુને સોંપી, અને પાત્રચીવર લઈને તે શ્રાવસ્તી આવ્યો. ત્યાં તેણે ભગવાનની મુલાકાત લીધી. ભગવાને તેને ઉપદેશ આપીને સમુત્સાહિત કર્યો. ત્યારે તે ભગવાનને નમસ્કાર કરીને વિશ્રાંતિ લેવા માટે અંધવનમાં ગયો. તે જોઈ કોઈ એક ભિક્ષુ સારીપુત્ર પાસે આવ્યો અને જોલ્યો, “આયુષ્મન્ સારિપુત્ર જેની વારંવાર સ્તુતિ કરે છે તે પુણ્ય હમણાં જ ભગવાનને મળાને અંધવનમાં ગયેલ છે.”

આયુષ્માન્ સારિપુત્ર ઉતાવળેઉતાવળે પોતાનું આસન લઈને પુણ્યની પાછળ ચાલવા લાગ્યો. પુણ્ય એક ઝાડ નીચે બેઠો, અને સારિપુત્ર ખીજ ઝાડ નીચે બેઠો. ધ્યાનસમાધિ પૂરી કર્યા પછી સારિપુત્ર પુણ્યની પાસે ગયો અને કુશલસમાચાર પૂછીને જોલ્યો, “આપણે ભગવાનની આગેવાની તળે અહ્યયર્થનું આચરણ કરીએ છીએ; ખરુંને?” પુ—“હા.” સા—“પણ આ અહ્યયર્થ શીક્ષવિશુદ્ધિ માટે છે?” પુ—“ના.” સા—“તો પછી ચિત્તવિશુદ્ધિને અર્થે.”

છે ?” પુઁ—“ના.” સાઁ—“તો પછી દષ્ટિવિશુદ્ધિ માટે
 છે ? પુઁ—“ના.” સાઁ—“કાંક્ષાવિતરણવિશુદ્ધિ માટે છે ?”
 પુઁ—“ના.” સાઁ—“માર્ગમાર્ગજ્ઞાનદર્શનવિશુદ્ધિ માટે
 છે ?” પુઁ—“ના.” સાઁ—“પ્રતિપદાજ્ઞાનદર્શનવિશુદ્ધિ માટે
 છે ?” પુઁ—“ના.” સાઁ—“જ્ઞાનદર્શનવિશુદ્ધિ માટે છે ?”
 પુઁ—“ના.” સાઁ—“તો પછી આ બ્રહ્મચર્યનું આચરણ
 આપણે શા માટે કરીએ છીએ ?” પુઁ—“ઉપાદાન વગર
 જ પરિનિર્વાણ મેળવવા માટે આપણે બ્રહ્મચર્ય પાળીએ
 છીએ.” સાઁ—“શીલવિશુદ્ધિ વગરે (સાત) વિશુદ્ધિઓ પૈકી
 કોઈ એકાદ વિશુદ્ધિને ઉપાદાનરહિત પરિનિર્વાણ કહી શકાય
 ખરું ?” પુઁ—“ના.” સાઁ—“તો પછી તંમારા આ કહેવાનો
 અર્થ શા ?”

પુઁ—“જો ભગવાને એમ કહ્યું હોય કે આ સાત
 વિશુદ્ધિઓમાંથી એકાદ વિશુદ્ધિ ઉપાદાનરહિત પરિનિર્વાણ
 છે, તો ઉપાદાનસહિત વસ્તુને જ ઉપાદાનરહિત વસ્તુ એમ
 કહેવું પડે. જો આ સાત વિશુદ્ધિઓ વગર પરિનિર્વાણ
 પમાય છે એમ કહ્યું હોત તો પૃથગ્જન (આર્યધર્મનો
 અભ્યાસ જેણે નથી કર્યો એવો મનુષ્ય) પરિનિર્વાણ પામત.
 હવે આ વાત હું દાખલો આપીને સમજાવું. ધારો કે પત્તેનદિ
 રાજાને શ્રાવસ્તીથી સાકેત જરૂરી કામ માટે જવાનું થયું,
 અને રસ્તામાં સાત મુકામે તેણે સાત ઉત્તમ રથ તૈયાર
 કરાવી રાખ્યા. પોતાના અંતઃપુરમાંથી બહાર નીકળી પહેલા
 રથમાં બેસી તે પહેલા મુકામ ઉપર પહોંચ્યો, અને એ રીતે
 સાતમા રથમાં બેસીને સાકેતના અંતઃપુરમાં પહોંચ્યો. ત્યાં
 તેનાં મગાંવડાલાં બેઠાં થાય અને તેને પૂછે કે મહારાજ

આપ આ જ રથમાં બેસીને અહીં પધાર્યા? તો પસેનદિ રાજ્યએ પોતાના આ આત્મચિત્રને શો જવાળ આપવો?"

સાં—“તેણે દહેવું કે આવસ્તીથી અહીં સુધી પહોંચવામાં સાત રથો તૈયાર રાખ્યા હતા. પહેલા રથમાંથી બીજા રથમાં અને બીજામાંથી ત્રીજામાં, એમ સાતમા રથમાં બેસીને હું અહીં આવ્યો છું.”

પુણ્ય—“તે જ રીતે આ સાત વિશુદ્ધિ એ નિર્વાણ-માર્ગના સાત મુકામ છે. ચિત્તવિશુદ્ધિ માટે શીલવિશુદ્ધિની જરૂર છે. જ્ઞાનદર્શનવિશુદ્ધિ માટે પ્રતિપદાજ્ઞાનદર્શનવિશુદ્ધિની જરૂર છે. અને પરિનિર્વાણ માટે જ્ઞાનદર્શનવિશુદ્ધિની જરૂર છે. આટલા જ માટે આપણે ભગવાનની આગેવાની નીચે બ્રહ્મચર્યનું આચરણ કરીએ છીએ.”

સાં—“આપ આયુષ્માનનું નામ શું? સખ્યહચારીઓ આયુષ્માનને કયા નામથી ઓળખે છે?”

પુણ્ય—“મારું નામ પુણ્ય છે; પણ મને મન્તાણિપુત્ર નામથી પણ ઓળખે છે.”

સાં—“ધન્ય, ધન્ય. આયુષ્માન પુણ્ય મન્તાણિપુત્રે વિદ્વાન આવકને શોભે એવી રીતે આ ગંભીર પ્રશ્નોનું વિવરણ કર્યું છે. જેઓને આપના ઉપદેશનો લાભ મળે છે તેઓ ખરેખર ધન્ય છે. મને આજે આપના દર્શનનો મહાન લાભ મળ્યો.”

પુણ્ય—“આપનું નામ શું? સખ્યહચારીઓ આપને કયા નામથી ઓળખે છે?”

સાં—“ઉપતિસ્સ મારું નામ છે, પણ સખ્યહચારીઓ મને સારિપુત્રના નામે ઓળખે છે.”

પુણ્ણુ:—“ મારા ગુરુની જેટલી જ યોગ્યતાવાળાં
 શ્રાવકની સાથે હું વાતો કરું છું એ મેં જાણ્યું નહિ. આ
 વસ્તુની જે મને ખબર હોત તો આટલા વિસ્તારથી હું
 બોલત જ નહિ. ધન્ય, ધન્ય. આયુષ્માન સારિપુત્રે એક
 વિક્ષાન શ્રાવકને શોભે એવા ગંભીર પ્રશ્નો પૂછ્યા. જેઓ
 આયુષ્માન સારિપુત્રના ભાપણનો લાભ લે છે તેઓ ખરેખર
 ધન્ય છે. મને આજ આપના દર્શનનો મહાલાભ થયો.”

આ રીતે તે બન્ને મહાનાજોએ (મહાનિધ્યાય)
 એકબીજાના ભાપણનું અલિનંદન કર્યું:

સ્થવિનીતશુત્ત સમાપ્ત

ટીકા

શુદ્ધયોગાચાર્યના સમયમાં તો આ સૂત્ર ખૂબ પ્રસિદ્ધ હતું
 એમ જણાય છે. આચાર્ય એનો ઉદ્દેશ્ય પોતાના વિશુદ્ધિમાર્ગ
 નામના મંથમાં કર્યા છે, અને એમાં સાતે વિશુદ્ધિઓનું વિસ્તાર-
 પૂર્વક વિવરણ કર્યું છે. જીનનાં સૂત્રોના પ્રમાણમાં આ સૂત્રની
 અઠકથા ધણી વિસ્તૃત છે. જેમ સારિપુત્ત, કચ્ચાન, મોઆસ્થાન,
 આનંદ વગેરે પ્રમુખ શ્રાવકોના ઉપદેશ ધણી જગ્યાએ મળી આવે
 છે તેમ મન્તાણિપુત્ત પુણ્ણુના મળતા નથી. જીન એક પુણ્ણુનું
 નામ આ જ નિકાયમાં આવે છે—(પુણ્ણોવાદશુત્ત). પણ તે
 આથી ભિન્ન છે. તોય આ પુણ્ણુનું મહત્ત્વ ધણું હતું એમ
 આ સૂત્ર ઉપરથી આજ્ઞા જણાય છે. સ્વતઃ અલ્પેચ્છ દોષ
 ભિન્નુઓને અલ્પેચ્છતાની વાતો કહેવી, વગેરે વસ્તુઓને પાણી
 લાપામાં ફસકયાવત્ કહે છે. તેનાં મૂળ નામો અહીં આપું છું:

અપિચ્છકથા, સંતુર્લિકથા, પવિવેકકથા, અસંસંગકથા, વિરિયારંભકથા, સીલસંપદીકથા, સમાધિસંપદાકથા; પગસંપદાકથા, વિમુક્તિસંપદાકથા, અને વિમુક્તિગ્નણ્ડસ્સનસંપદાકથા.

આ દસે કથાઓની વાતો કરવામાં આવકને હરકત નથી, એટલું જ નહિ પરંતુ તે વસ્તુઓમાં નિંધણાત થવું એ તેનું કર્તવ્ય છે. કોઈ આવક અરહન્ત થાય તોપણ તેણે જુદાજુદા દાખલા-રૂપોમાંથી અકપેચ્છતા વગેરે શુભોની કિંમત ખીજીને સમજાવીને તેને નિર્વાણમાર્ગ તરફ વાળવાનું કાર્ય કરવું જ જોઈએ. લગવાને પોતે-પણ આ જ-કામ પોતાની ઉત્તરાવસ્થામાં કર્યું છે.

હવે દ્વંકમાં આનો અર્થ બતાવું. અકપેચ્છતા એટલે-યોડી ઇચ્છાઓ હોવી. જેમજેમ ઇચ્છાઓ વધતી જાય તેમતેમ ચિંતાઓ વધવાની જ. પણ એનો અર્થ એવો તો નથી જ કે લોકકલ્યાણનો માર્ગ છોડી દેવો. પોતાની જાતને જરૂરી એવી વસ્તુઓમાં જોડો ઘટાડો કરી શકાય તેટલો ઘટાડો કરવો; પોતાનો નિર્વાહ બહુ જ યોડી વસ્તુઓથી ચલાવવો એવો આનો અર્થ છે.

સંતુર્લિક એટલે કોઈવાર આપણને જરૂરી પદાર્થો ન મળે તો-પણ મનને ચલવિચલ ન થવા દેવું—સ્વસ્થતા રાખવી તે. કોઈવાર મિશ્રને સાતું ભોજન મળ્યું નથી, શરીર માટે પૂરતાં વસ્ત્રો નથી, મળતાં, ટાંટતડકાથી રક્ષણ કરવા માટે જ્યાં પવન ન લાગે એવી સારી જગ્યા મળતી નથી. આવી સ્થિતિમાં મનનું સમાધાન ન છોડતાં, સંતુષ્ટ રહેવું જોઈએ.

અસંસંગ એટલે જગતની ધમાલથી દૂર રહેવું. આજે એક-રાતની મુલાકાત લેવી, કાલ વળી અમુક પ્રધાનનું અભિનંદન કરવું, અમુક અમુક સરદારને સલાહ આપવી, અમુક શાહુકારનો સંદેશો વળી ખીજીને પહોંચાડવો, આવી જાતની ધમાલ કરવી તેને 'સંસર્ગ' કહે છે. સંજ્ઞાન મિત્રોની સંગતિ સંસર્ગમાં આવતી નથી.

વિરિયારંભ એટલે ઉત્સાહથી કાર્યારંભ કરવો,

કિં વીર્યં કુસાલોત્પાદસ્તદ્વિપક્ષઃ ક ઉચ્યતે ।

આલસ્યં કુરિષ્વતાસક્તિર્વિપાદાત્માવમન્યતા ॥

અર્થઃ—વીર્યં કયું? કુસાલ કર્મેના ઉત્પાદ્ય. તેનો વિપક્ષ શું? આલસ્ય, અરાગ વસ્તુઓ ઉપરની આસક્તિ, અને આત્મવિશ્વાસનો અભાવ એ તેનો વિપક્ષ છે.

‘બુદ્ધ, ધર્મ અને સંઘ’ નામના પુસ્તકમાં ધર્મના મથાળા નીચે અમે શીલ, સમાધિ અને મજ્ઞા એ ત્રણેનો અર્થ આપ્યો છે, તે નોંધ લેવો. વિશુદ્ધિ એટલે મોક્ષ; અને વિશુદ્ધિજ્ઞાન-દર્શન એટલે પોતાને મોક્ષ પ્રાપ્ત થયો છે કે નહિ તેનું યથાર્થ જ્ઞાન. થોડોક વિચાર કરતાં દેખાશે કે પહેલી આઠ મોક્ષનાં પગથિયાં છે, અને છેલ્લી બે કથાઓ મોક્ષપ્રાપ્તિ અને મોક્ષપ્રાપ્તિજ્ઞાન સંબંધે છે. શીલથી ધર્મવિશ્વાસનો ખરો આરંભ થાય છે. તોપણ અસ્પેષ્યતા વગેરે પહેલી પાંચ વસ્તુઓ એ ધર્મની પૂર્વતૈયારીની છે.

આયુષ્માન બુદ્ધે બતાવેલી સાત વિશુદ્ધિઓ પૈકી પહેલી શીલવિશુદ્ધિ એટલે નિર્મલ શીલ. બીજી ચિત્તવિશુદ્ધિ એટલે નિર્મલ સમાધિ. દૃષ્ટિવિશુદ્ધિ એટલે મિથ્યાદૃષ્ટિ તરફ ન વળતાં બુદ્ધ ભગવાને બતાવેલા ધર્મમાર્ગનું પોતાની બુદ્ધિથી આકલન કરવું—પોતાની દૃષ્ટિ વિશુદ્ધ કરવી. કાંક્ષાવિતરણવિશુદ્ધિ એટલે શંકાકુશંકાનું નિવારણ કરીને પોતાના મનનું સુકલન આર્યમાર્ગ તરફ વાળવું. માર્ગ કયો અને કુમાર્ગ કયો એના યથાર્થ જ્ઞાનને માર્ગમાર્ગજ્ઞાનદર્શનવિશુદ્ધિ કહે છે. જે માર્ગે આપણે જવાનું છે તે માર્ગનું યથાર્થ જ્ઞાન મેળવવું એને પ્રતિપદાજ્ઞાનદર્શન-વિશુદ્ધિ કહે છે. અને નિર્વાણના યથાર્થ જ્ઞાનને જ્ઞાનદર્શનવિશુદ્ધિ કહે છે. અહીં સંક્ષિપ્ત અર્થ આપ્યો છે. આનો વિસ્તાર કરવો હોય તો આખા વિશુદ્ધિમાર્ગનું જ અહીં બાબતર કરવું પડે.

રૂપવિનીતસુતની ટીકા સમાપ્ત

નિવાપચુત્ત

એવું મેં સાંભળ્યું છે. એકવાર ભગવાન આવરતી પાસેના જોતવનમાં અનાથપિંડિકના આરામમાં રહેતા હતા ત્યારે ભિક્ષુઓને ઉદ્દેશને બોલ્યા :

“હે ભિક્ષુઓ, કોઈ ખીડની જગ્યા તૈયાર કરનાર માણસ મૃગ ખડ ખાઈને દીર્ઘાયુષી અને મુંદર થાય એવી ઇચ્છાથી પોતાની ખીડની જગ્યા તૈયાર કરતો નથી; તેની તો એવી ઇચ્છા હોય છે કે મૃગ આ ખીડની અંદર પ્રવેશ કરીને યથેચ્છ ખડ ખાઈને મત્ત બને, બેદરકાર બને, અને તેથી અંતે તે પોતાના તાબામાં આવે. આવા એક ખીડની અંદર કેટલાક મૃગો ઘૂસ્યા અને યથેચ્છ ખડ ખાઈને મત્ત બન્યા, અને તેથી ખીડવાળાના તાબામાં ગયા.

“ખીડન કેટલાક મૃગોએ એવો વિચાર કર્યો કે મરજી મુજબ ખડ ખાવાને લીધે આ પહેલા મૃગો ખીડવાળાના તાબામાં ગયા, માટે આપણે એ ખીડની વાત જ છોડી દઈએ. તે વનમાં ઘૂસીને ખીડથી દૂર રહેવા લાગ્યા. પણ હિનાગાને અંતે ત્યાં ધાસ અને પાણી મળવું મુશ્કેલ થઈ

પડયું, અને તેથી તેઓ અત્યંત દુર્જન થયા; અને ખીજો કોઈ રસ્તો ન રહેવાથી તેઓ ખીડની અંદર ધૂસ્યા અને યથેચ્છ ધાસ ખાઈને મત્ત બન્યા, અને બેદરકાર બન્યા. આ રીતે તે મૃગો પણ ખીડવાળાના તાબામાં ગયા.

“ત્યારે ત્રીજા મૃગોએ એવો વિચાર કર્યો કે પહેલા બે પ્રકારના મૃગોએ સ્વીકારેલો માર્ગ આપણે છોડી દઈને ત્રીજા જ માર્ગનો સ્વીકાર કરીએ. આપણે આ ખીડ આસપાસની એક સુરક્ષિત જગ્યાએ રહેવું અને બહુ જ સાવધાનીથી આ ખીડમાં પ્રવેશ કરવો અને મત્ત તથા બેદરકાર ન બનતાં ખીડવાળાથી દૂર રહેવું. તેઓ તે પ્રમાણે વર્ત્યા તેથી ખીડવાળાના તાબામાં ગયા નહિ.

“ત્યારે ખીડવાળો અને તેના અનુયાયીઓ બોલ્યા કે: અરે, આ મૃગો તો લુચ્ચા દેખાય છે; આમનું સામર્થ્ય જખખર-લાગે છે. અમારા ખીડમાં આવીને ચરી જાય છે, પણ ક્યારે આવે છે ને ક્યારે જાય છે તેની અમને ખબર જ પડતી નથી. એટલે હવે અમે આ ખીડની અંદર મોટીમોટી જાળો પાથરી દઈશું. અને એ રીતે તેમને પકડી પાડીશું. તેમણે તેમ કર્યાથી તે મૃગો પકડાયા. આ રીતે આ ત્રીજા મૃગો પણ ખીડવાળાના હાથમાંથી છટકી શક્યા નહિ.

“પણ ચોથા પ્રકારના મૃગોએ આ ત્રણે માર્ગ છોડી દઈને એવો વિચાર કર્યો કે જ્યાં ખીડવાળો અને તેના અનુયાયીઓ પહોંચી ન શકે એવી જગ્યાએ રહીને સાવધાનીથી આ ખીડનો ઉપભોગ કરીશું. તેમણે તે રીતે કર્યું. ખીડવાળાએ અને તેના અનુયાયીઓએ જાળો પાથરી પણ તેઓ મૃગોને પકડી શક્યા નહિ, એટલે તેમણે એવો વિચાર-

કર્યો' કે ને આપણે આ મૃગોની પાછળ પંડીયું તો તેઓ
ખીજા મૃગોને ખબર આપી દેશે, અને તેથી બધા જ મૃગો
આપણા ખીડની જગ્યા છોડીને ચાલ્યા જશે, એટલે આમની
'ઉપેક્ષા' કરવી એ જ ચોખ્ખું છે. આ રીતે આ ચોથા મૃગો
'ખીડવાળાના' હાથમાં પકડાયા નહિ.

“હે લિસુઓ, આ તો રૂપક છે. ખીડ એટલે
પંચેન્દ્રિયોનાં વિષયો છે; ખીડવાળો એ માર; અને તેના
અનુયાયીઓ એટલે મારના અનુયાયીઓ.

“જે શ્રમણબ્રાહ્મણોએ વિચાર કર્યા વગર વિષયસુખનો
'યથેચ્છ' ઉપભોગ લીધો, તેથી મત્ત અને બેદરકાર બન્યા,
તેઓ પરિણામે મારના તાળામાં ગયા. આ પહેલા પ્રકારના
મૃગ.

“ખીજા શ્રમણબ્રાહ્મણોએ પહેલાનો માર્ગ છોડી દઈને
અરણ્યવાસ સ્વીકાર્યો. ત્યાં તેમણે શામાક, નીવાર, કંદમૂળ
વગેરે ખાઈને પોતાનો નિર્વાહ ચલાવ્યો. પણ ઉનાળામાં
આ પદાર્થોની તંગી પડવાથી તેમનાં શરીરમાં બળ ન રહ્યું,
અને તેથી તેમના ચિત્તની વિમુક્તિ નષ્ટ પામી. તેઓ દરી-
વાર મારના ખીડમાં પેદા અને યથેચ્છ ઉપભોગ ભોગવવા
લાગ્યા, મત્ત બન્યા, પ્રમત્ત બન્યા, અને મારના કબજામાં
ગયા. આ એ ખીજા પ્રકારના મૃગો.

“ત્રીજા શ્રમણબ્રાહ્મણોએ આ બે માર્ગ છોડી દીધા,
અને બહુ સાવધાનતાથી તેઓ લોકામિષ્ણો (અંદ્રિક
પદાર્થોનો) ઉપભોગ લેવા લાગ્યા. પરંતુ જગત સાશ્વત છે,
અશાશ્વત છે, અંતવાન છે, અંતવાન નથી, આ શુભ, આ
શરીર, શુભ જુદો અને શરીર જુદું, મૃત્યુ બાદ આત્મા જન્મ

લે છે કે નથી લેતો, વગેરે દષ્ટિઓમાં તેઓ બદ્ધ થયાં, અને તેથી તેઓ મારના તાળામાંથી છૂટ્યા નહિ. આ જ ત્રીજા મૃગ છે.

“પરંતુ ચોથા શ્રમણબ્રાહ્મણો લોકોમિપનો બહુ સાવધાનીથી ઉપભોગ લઈને આ દષ્ટિઓમાં બંધાયા નહિ, તેમણે જ્યાં માર અને તેના અનુયાયીઓ ન પહોંચી શકે એવી જગ્યાનો આશરો લીધો, અને તેથી તેઓ મારના સકંજમાં સપડાયા નહિ. આ જ એ ચોથા મૃગો.

“હે ભિક્ષુઓ, પ્રથમધ્યાન, દ્વિતીયધ્યાન, તૃતીયધ્યાન, ચતુર્થધ્યાન, આકાસાનંદ્યાયાતન, વિજ્ઞાણંદ્યાયાતન, આદિનંદ્યાયાતન, નેવસંજાનાસંજાયાતન, સજ્જાવેદ્યિતનિરોધ અને આસવોનો હાય, આ બધી જ્યાં મારની નજર પહોંચી ન શકે એવી જગ્યાઓ છે. આની જેમણે પ્રાપ્તિ કરી લીધી હોય તે ભિક્ષુ મારના ઝપાટામાંથી બચ્યો, તૃષ્ણાનદી પાર કરી ગયો એમ કહેવું જોઈએ.”

આમ ભગવાન બોલ્યા. તે ભિક્ષુઓએ ભગવાનના ભાષણનું મુદિત મનથી અભિનંદન કર્યું.

નિવાપશુત સમાપ્ત

ટીકા

આ સૂત્રમાંના રૂપક દ્વારા ભગવાને પોતાની પહેલાં થયેલા શ્રમણ-બ્રાહ્મણોના પંચમાં અને પોતાના પંચમાં શો ફરક છે એ રૂપક રીતે બતાવ્યું છે. પહેલાં શ્રમણબ્રાહ્મણ એટલે યજ્ઞયાગ વગેરે કરીને માંસભોજન, સોમપન વગેરે વિષયોનો યથેચ્છ ઉપભોગ

કરનારા. જીન બ્રમણ્યાદિઓ તે સર્વસ્વનો ત્યાગ કરીને અરણ્ય-
વાસમાં જ આપું આયુષ્ય ગાળવાના નિશ્ચયવાળા. ત્રીજા બ્રમણ્યા-
દિઓ એ બુદ્ધસમકાલીન ધર્મોપદેશકો. મહાજ્ઞાનિ ગોસાલ,
અન્નિત કેસકંબલ, નિમક નાયપુત્ર વગેરે બુદ્ધસમકાલીન ધર્મ
પ્રવર્તકો અને તેમના અનુયાયીઓ કામસુખનો ચયેચ્છ ઉપભોગ
લેતા નહોતા, અથવા એકદમ અરણ્યમાં જઈને પણ રહેતા નહોતા.
બૌદ્ધ સંઘની જેમ જ તેમના પણ સચો હતા, અને તેઓ ગામની
આત્મબાળુ જ રહેતા. પણ જગત સાક્ષત જો કે અસાક્ષત, વગેરે
દૃષ્ટિઓમાં બંધારી રહેવાથી તેમનામાં ભયંકર વાદવિવાદ થતા. આવી
જાતના વાદવિવાદોનો બુદ્ધ ભગવાને ધણી જગ્યાએ નિષેધ કર્યો છે.
કેવળ સંજ્ઞાને વળગી રહેવાથી વાદવિવાદ યાચ છે, એમ ભગવાન
કહે છે. આ દૃષ્ટિઓમાં બંધારી રહેવાને લીધે આ બ્રમણ્યાદિઓ
પણ સસારમાંથી તદ્દન મુક્ત થયા નહિ. પરંતુ બુદ્ધગુરુએ વિષય-
સુખ એ જ ધર્મ છે એમ માન્યું નહિ, અથવા તો એકદમ જગતને
ત્યાગ કરીને અરણ્યવાસ સ્વીકાર્યો નહિ. તેમના સમકાલમાં પ્રચલિત
એવી અનેક જાતની દૃષ્ટિઓમાં પણ તે બદ્ધ થયા નહિ. તેમનું
કહેવું એમ છે કે તેમણે જે માર્ગ શોધી કાઢ્યો તેમાં માર પોતાનો
અંતુપ્રવેશ કરી શકે એમ નથી. આ સૂત્રમાં ચાર ધ્યાન, ચાર
અરૂપાવચરસમાપત્તિ, નિરોધસમાપત્તિ અને આસવક્ષયજ્ઞાન એ દસ
વસ્તુઓ દ્વારા જ ભગવાને આ માર્ગ દર્શાવ્યો છે.

નિવાપસુતની દીક્ષા સમાપ્ત

અરિયપરિચેસનસુત્ત:

એવું મેં સાંભળ્યું છે. એકવાર ભગવાન આવસ્તી પાસેના જોતવનમાં-અનાથપિંડિકના આરામમાં રહેતા હતા. એક દિવસે સવારે ઓવર-પરિધાન કરીને અને હાથમાં બિક્ષાપાત્ર લઈને, બિક્ષા લેવા તેઓ આવસ્તીમાં ગયા. ત્યારે કેટલાક બિહુઓ આસુખમાન આનંદ પાસે આવ્યા અને-બોલ્યા, “ધણી, કાળથી અમે ભગવાનનો ઉપદેશ સાંભળ્યો નથી, તો એકવાર અમે સાંભળી શકીએ એવું કંઈક કરો.”

આનંદ—“તો પછી તમે રમક આહાણના આશ્રમમાં ચાલો. ત્યાં કદાચ તમે ભગવાનનો ઉપદેશ સાંભળી શકશો.”

ભગવાન પિંડપાત માટે આવસ્તીમાં ફર્યા અને પછી બોજન લીધા બાદ આનંદને કહ્યું, “આનંદ, ચાલ, આપણે વિશ્રાન્તિ લેવા માટે મિત્રારમાતાના ગ્રામમાં જઈએ.”

“હવે ભગવન” એવો આનંદે જવાબ આપ્યો, અને

પડે છે. સંકલેશધર્મો હોઈ સંકલેશધર્મો વસ્તુઓની પાછળ જ પડે છે. હે બિહુઓ, પુત્ર, ભાર્યા, દાસ, દાસી, ઘેટાં, બકરાં, ફકડા, હુક્કર, હાથી, ઘોડા, ગાય, સોનું, રૂપું, આ બધી વસ્તુઓ જન્મજરાદિથી બદ્ધ છે; અને એની પાછળ પડવાને અનાર્યપર્યેષણ કહેવામાં આવે છે. પણ જે માણસ પોતે જન્મજરાદિથી બદ્ધ છે, અને આ વસ્તુઓમાં આદીનવ છે એમ સમજીને અજરામર નિર્વાણની પાછળ જ પડે છે તેની તે પર્યેષણ આર્યપર્યેષણ ગણાય છે.

“ હે બિહુઓ, જ્યારે મને સંજોષ પ્રાપ્ત નહોતો થયો, અને હું કેવળ જોષિસત્ત્વ જ હતો ત્યારે હું પણ જન્મધર્મો હોઈ જન્મધર્મો વસ્તુઓની જ પાછળ પડ્યો હતો. —વં— પોતે સંકલેશધર્મો હોઈ સંકલેશધર્મો વસ્તુઓની જ પાછળ પડ્યો હતો. જ્યારે મને એમ લાગ્યું કે હું આ જે કરું છું તે યોગ્ય નથી, જન્મજરામરણાદિથી મુક્ત એવા નિર્વાણની જ પાછળ મારે પડવું જોઈએ. આવો વિચાર કરીને, જોકે હું તે વખતે જુવાન હતો, અને હું સંન્યાસ લઈ એવી મારાં માઆપની બિલકુલ ઇચ્છા નહોતી, તેઓ મારે માટે શોક કરતાં હતાં, તેપણ મુંઝવણ કરાવીને અને કપાય વસ્ત્રો પહેરીને હું સંન્યાસી થયો; અને કુશલ શું અને શાંતિસ્થાન કયું એની શોધ કરવા માટે હું આગાર કાઝામની પાસે ગયો અને જોડ્યો, ‘આયુષ્મન કાલામ, તારા આ ધર્મવિનયમાં રહીને મારો પ્રહત્યર્થ પાળવાનો વિચાર છે.’ ત્યારે કાલામે જવાબ આપ્યો, ‘બુદ્ધીથી રહે. મારો ધર્મ તો એવો છે કે જો કોઈ સગ પુરુષ મારા ધર્મને અંગીકાર કરે તો તેને જહ્નુ જ થોડા સમયમાં-સાક્ષાત્કાર થાય છે.’

“ હે ભિક્ષુઓ, થોડા વખતમાં મેં એનું અધ્યયન કર્યું; અને કેવળ પોપટની જેમ હું બોલવા લાગ્યો કે ‘આ ધર્મ હું સમજું છું, એમાં હું પ્રવીણ થયો છું.’ તેના બીજા શિષ્યો પણ આમ બોલતા. પણ મારા મનમાં એવો વિચાર આવ્યો કે કેવળ શ્રદ્ધાથી જ કાલામને આ ધર્મનો સાક્ષાત્કાર થયો નહિ હોય, પણ તેને ખરેખર જ સાક્ષાત્કાર થયો હશે. એટલે હું તેની પાસે ગયો અને પૂછ્યું, ‘આ ધર્મનો સાક્ષાત્કાર કયારીતે થાય?’ આથી આળાર કાલામેએ આક્રિય-આપતનનો ઉપદેશ કર્યો. તે સાંભળીને મેં મારા મનમાં વિચાર્યું, ‘શ્રદ્ધા, ચીર્ષ્ય, રમૂતિ, સમાધિ અને પ્રણા (આ પાંચ ઉદ્રિયો) ફક્ત આળાર કાલામને એકલાને જ છે એવું નથી; મારે પણ આ પાંચ ઉદ્રિયો છે. એટલે પ્રયત્ન કરીને આળારે બનાવેલી મજલ પૂરી કરી લઉં.’ થોડા વખતમાં જ આ મજલ મેં પૂરી કરી લીધી, અને કાલામને જઈને જણાવ્યું. ત્યારે તે બોલ્યો, ‘તમારા જેવો સખ્ખલચારી અમારી પાસે હોય એ તો અમને મોટો લાભ થયો મણવો જોઈએ. હવે જેટલું હું જાણું છું તેટલું જ તમે જાણો છો. માટે આપણે બન્ને મળીને આપણા શિષ્યોના આગેવાન થઈએ.’

“ આ રીતે આળાર કાલામ મારો આચાર્ય હતો ત્યારે તેણે મને પોતાના જેટલી જ યોગ્યતાએ પહેંચાડ્યો અને મારો ખૂબ સત્કાર કર્યો. પણ મને લાગ્યું કે આ ધર્મ વૈરાગ્યપ્રાપ્તિ માટે, નિરોધ માટે, ઉપશમ માટે, સંજોધ માટે, નિર્વોણ માટે ઉપયોગી થનારો નથી, પણ આક્રિય-આપતનમાં ઉત્પત્તિ થાય એટલા માટે ઉપયોગી છે. અને તેથી તેટલાથી મને સંતોષ ન થયો. હું તેનાથી કંટાળ્યો અને તે ધર્મપથ છોડ્યો; અને કુશલ

શું અને શાંતિસ્થાન કયું એ શોધવા માટે હું ઉદ્ધક રામપુત્ર પાસે ગયો ને કહ્યું, 'આયુષ્મન, તારા આ ધર્મવિનયમાં રહીને બ્રહ્મચર્યનું પાલન કરવાની મારી ઇચ્છા છે.' તેણે જવાબ આપ્યો, 'ખુશીથી રહે. આ ધર્મ એવો છે કે જો સુદ માણસ આ ધર્મનો અંગીકાર કરે તો તેને થોડા વખતમાં જ સાક્ષાત્કાર થાય છે.'

"થોડા વખતમાં જ તેના ધર્મનો મેં અભ્યાસ કરી લીધો, અને કેવળ પોપટની જેમ એમાં હું પ્રવીણ થયો છું એમ બોલવા લાગ્યો. તેના બીજા શિષ્યો પણ આમ જ કહેતા. પણ મને એમ લાગ્યું કે કેવળ વિશ્વાસથી જ મેં આ ધર્મ જાણ્યો. એમ ઉદ્ધક રામપુત્ર નહિ કહેતો હોય. એટલે તેની પાસે જઈને આ બાજતમાં તેને પૂછી જોયું. તેણે કહ્યું કે મારા ધર્મનું છેલ્લું પદ્યથિયું નેવસન્માનાસન્માયતન છે. તે ઉપરથી મેં મારા મનમાં જ વિચાર કર્યો કે શ્રદ્ધા, વીર્ય, સ્મૃતિ, સમાધિ અને પ્રણા આ (પાંચ ઇન્દ્રિયો) કેવળ રામને જ છે અને મારે નથી એવું નથી. મારે પણ તે છે. એટલે હું પણ પ્રયાત્નથી રામના ધર્મનો સાક્ષાત્કાર કરી લઉંશ. તે મુજબ અસ્પ કાળમાં જ તે ધર્મનો મને સાક્ષાત્કાર થયો. આ હકીકત મેં ઉદ્ધક રામપુત્રને જણાવી. ત્યારે તે બોલ્યો, 'આટલાથી જ આ ધર્મનો સાક્ષાત્કાર થાય છે. તમારા જેવો સખ્તચારી અમને મળ્યો એ મોટો લાભ જ ગણવો જોઈએ. હવે તમે અને હું મળીને આ શિષ્યપરિવારના આગેવાન થઈએ.' આ રીતે રામપુત્રે મને પોતાના જેટલી ચોગ્યતાએ પહોંચાડ્યો અને મારી પ્રશંસા કરી. પણ આ ધર્મ નિવેદ, વૈરાગ્ય, નિરોધ, ઉપશમ, સંબોધ અને નિર્વાણના કારણરૂપ નથી, કેવળ

નેવસઙ્ગાનાસઙ્ગાયતનમાં ઉત્પત્તિ થવા જોઈતો જ છે, એમ લાગવાથી અસંતુષ્ટ થઈને તે ધર્મથી હું પરાજિત થયો.

“ ત્યાંથી નીકળી મગધ દેશમાં ફરતાં ફરતાં ઉરુવેલા સેનાનિગમ નામની જગ્યાએ હું આવ્યો. ત્યાં અત્યંત રમણીય જગ્યા, અસમ વનરાજિ, અળખળ વહેતી નદી, અને બાણુએ સફેદ રેતીના પટ, અને આસપાસનાં શિક્ષાટન માટે યોગ્ય એવાં ગામે. જોઈને મને લાગ્યું કે કોઈ કુલપુત્રને માટે નિર્વાણ-માર્ગનો અભ્યાસ કરવા આ જગ્યા ઉત્તમ છે. આવો વિચાર કરીને હું ત્યાં જ બેઠો; અને જોતિ (જન્મ), જરા, મરણ વગેરેમાં આદીનવ છે એમ સમજીને જન્મજરામરણાદિથી વિરહિત એવું નિર્વાણ પ્રાપ્ત કરું. મને સ્પષ્ટ જ્ઞાન થયું કે મારી વિમુક્તિ બદલાય એવી નથી, આ મારો હેતુ જન્મ છે, અને હવે ધુનર્જન રહ્યો નથી.

“ ત્યારે મને એમ લાગ્યું કે આ અત્યંત મંજીરું, તર્કાતીત, કેવળ પંડિતો જ સમજી શકે એવો ધર્મ મેં જાણ્યો છે, અને લોકો તો વિષયોની પાછળ પડેલા છે. વિષયોની પાછળ પડેલા લોકો કાર્યકારણભાવથી બદલે એવો પ્રતીત્યસમુત્પાદ સમજી શકે એ અશક્ય છે. સર્વ સંસ્કારોનો ઉપશમ, સર્વ સાંસારિક વસ્તુઓનો ત્યાગ, તૃષ્ણાનો ક્ષય, વિરાગ, નિરોધ, નિર્વોણ, આ વસ્તુઓ પણ તેઓ સમજી શકે એમ નથી. હું જો ધર્મનો ઉપદેશ કરું અને લોકો ન સમજે તો તેથી બિલટો હું હેરાન થઈશ. એટલે મારા મનમાં જ મેં વિચાર્યું, “ મહાકષ્ટથી આ ધર્મનું જ્ઞાન મને પ્રાપ્ત થયું છે. હવે તે લોકોમાં પ્રસિદ્ધ કરવામાં કંઈ અર્થ નથી. કારણકે રાગદોષથી ઘેરાયેલા લોકો આ ધર્મ મુખેથી સમજવા અશક્ત છે. કામોસંકત, અધિકાર્યં

આવૃત થયેલા લોકો પ્રવાદની વિરુદ્ધ જનારો, ગંભીર અને અદૃશ્ય ધર્મ જોષ સકવાના નથી.

“આ વિચારને લીધે ધર્મોપદેશનું કામ છોડી દઈને નરાંતે ઓકાંતવાસ સેવવો એમ મને લાગ્યું. ત્યારે બ્રહ્મદેવ મારો વિચાર કળ્પ જઈને બોલ્યા કે ‘તથાગતનું ચિત્ત ધર્મદેશના તરફ વળતું નથી. અરેરે, જગતનો મહાનાય થવાનો ! મહાદાનિ ધરો !’ તે બ્રહ્મલોકમાં ગુપ્ત થયા, અને તત્કાળ મારી પાસે આવીને અને પોતાના ઉત્તરીય વસ્ત્રને એક ખલા ઉપર લઈને હાથ જોડીને બોલ્યા, ‘ભગવન, ધર્મનો ઉપદેશ કરો. ધણા મનુષ્યોમાં રજ આજો છે. ધર્મનો ચળદ કાને ન પડવાથી તેમની હાનિ થાય છે. તે પોતાનો ધર્મ સમજી શકશે. આ મગધદેશમાં મલિન લોકોએ શોધેલો ધર્મ ફેલાયેલો છે. નિર્મળ મનથી જાણેલો એવો આ તમારો ધર્મ તેમને સંભળાવો. આ અમૃતનાં દાર તેમને માટે ખુલાં મૂકો. જેમ કેાષ માણસ પર્વતના શિખર ઉપર જઈને નીચેના લોકો તરફ જુએ તેમ, હે સર્વદ, ધર્મ-પ્રાસાદ ઉપર ચઢીને અને શોકવિરહિત થઈને તમે આ શોકમાં દૂબેલા અને જન્મજરાદિથી પરાજીત થયેલા લોકો તરફ જુઓ. હે સંપ્રામમાં જીતેલા વીર, હે સાર્થવાદ, હે ઋણેમુક્ત પુરુષ, કોઠો અને લેકોમાં સંચાર કરો. ભગવન, હવે તમારા ધર્મનો ઉપદેશ કરો. આ જગતમાં ધર્મ જાણનારા ધણા મળશે !”

“એટલે બ્રહ્મદેવની વિનંતિ માન્ય કરીને, અને પ્રાણીમાત્ર ઉપરની કરુણાને લીધે શુદ્ધદષ્ટિથી આ જગતનું મેં અવલોકન કર્યું. તેમાં આજો રજવાળા, પુષ્કળ રજવાળા, લીલચ દિવ્યોવાળા, મૃદુ ઉદિયોવાળા, સારા આકારવાળા, ખરાબ આકારવાળા, સદેલાઈથી સમજે એવા, મુરકેલીથી સમજે એવા, અને કેટલાક

પરલોકની ખીંક રાખનારા પ્રાણીઓ જોયા. જેમ કેટલાંક કંમળો પાણીની અંદર જ વધે છે, કેટલાંક પાણીની સપાટી ઉપર આવે છે, કેટલાંક પાણીની સપાટીથી પણ જાણે વધે છે, પાણીનો સંપર્ક પણ તેઓને નથી થતો; તે રીતે અનેક જાતના બિજા બિજા પ્રાણીઓનું મેં અવલોકન કર્યું. ત્યારે મેં બ્રહ્મદેવને કહ્યું, 'હે બ્રહ્મ, જેઓ સાંભળવા સમર્થ છે તેમને માટે હું અમૃતનાં દાર ખોલું છું; તેઓ જાણે પોતાની જૂની કલ્પનાઓ છોડી દે. કદા હું હેરાન થાઉં એવી ઇચ્છાથી જ આ ધર્મ સોપામાં પ્રસિદ્ધ કરવાની મારી ઇચ્છા નહોતી.' એટલે બ્રહ્મદેવે મને નમસ્કાર કર્યો અને ત્યાં જ અંતર્ધાન પામ્યા.

■ પછી પ્રથમ કેને ધર્મોપદેશ કરવો એના વિચારમાં હું પડ્યો. મને લાગ્યું કે આજાર કાલામમાં રજા ઓછો છે, તે સુર છે, અને તે આ ધર્મ વહેંચે સમજશે. પરંતુ ત્યાંના દેવોએ મને જણાવ્યું કે આજાર કાલામને મરણ પામ્યે આજ સાત દિવસ થયા. મેં પણ આ વાત અંતર્ધાનથી જાણી. ત્યારે મેં મનમાં વિચાર્યું, 'આજાર કાલામ સુચિક્ષિત હતો. આ ધર્મ તે તરત સમજત. હવે હિલક રામપુત્ર મોટો પડેલ છે. તેના અંતઃકરણમાં રજા ઓછો છે. તેને જો ધર્મોપદેશ કરીશ તો વહેંચે બોધ થશે.' પણ દેવોએ મારી પાસે આવીને કહ્યું, 'હિલક રામપુત્ર ગઈ કાલે જ મરણ પામ્યો.' મેં પણ આ વાત અંતર્ધાનથી જાણી. ત્યારે મેં મનમાં વિચાર્યું, હિલક રામપુત્ર સુચિક્ષિત હતો. જો મારો ધર્મ તે સાંભળત તો તરત જ તે સમજી જત. હવે આ પંચવર્ષીય બિભુઓ મને ઠીક કામ લાગ્યા હતા. જ્યારે હું દેહદંડન કરતો હતો ત્યારે તેમણે મારી સેવા કરી છે. એટલે પ્રથમ તેમને જ ધર્મોપદેશ કરવો ઉચિત

છે. " તેઓ તે વખતે વારાણસીના ઇસિપત્તન નામના મૃગારણ્યમાં રહેતા હતા, એ મેં દિવ્યચક્ષુથી જાણ્યું, અને વારાણસી જવા માટે ઉરુવેશા છોડ્યું.

" જોશિ અને ગયાની વચમાં રસ્તામાં ઉપેક નામનો આગ્રવક મળ્યો અને જોલ્યો, ' આમુખ્મન, તારી છદ્વિયો પ્રસન્ન દેખાય છે, અને - કાંતિ પરિશુદ્ધ દેખાય છે. તે કેના નેત્રાવ નીચે અપ્રજ્ઞા લીધી છે ? તારો ગુરુ કોણ ? તને કેનો ધર્મ ગમે છે ? '

" મેં કહ્યું, ' બધા ક્ષેત્રોનો મેં પરાજય કર્યો છે. બધા ધર્મો મેં જાણ્યા છે. પણ બધા ધર્મોમાં હું બદ્ધ નથી થયો. મેં સર્વસ્વનો ત્યાગ કર્યો છે, અને તૃષ્ણાનો ક્ષય કરીને વિમુક્ત થયો છું. આ બધી વસ્તુઓ મેં જાતે જાણેલી હોવાથી મારો ગુરુ કોણ એ હું કેમ કહી શકું ? મારો - કોઈ ગુરુ નથી, તેમજ મારા જેટલી યોગ્યતાવાળો બીજો કોઈ મનુષ્ય હું દેખતો નથી. દેવલોકમાં અને મનુષ્યલોકમાં મારી સાથે કોઈ સ્પર્ધા કરી શકે એમ નથી. હું અરહન્ત છું. લોકોનો શ્રેષ્ઠ ગુરુ હું જ છું. હું એક જ સમ્યક્ સંશુદ્ધ છું. હું જ શાંત નિર્વાણ પામ્યો છું. આ આધ્યાત્મિકતામાં ધર્મચક્રનું પ્રવર્તન કરવા અને અમૃતકુટુંબિની ગર્જના કરવા માટે હું કારણ જાઉં છું. '

" ઉપક- ' પણ તું અનંતજિન થવા માટે યોગ્ય છે શું ? '

" હું- ' મારા જેવા આસ્રવોનો ક્ષય કરીને જિન થાય છે. હે ઉપક, પાપધર્મ મેં છૂટી લીધા છે. માટે હું જિન છું. '

" ' દરો, ' એમ કહી, માથું દલાવી ઉપક આડે રસ્તે ત્યાંથી ચાલતો થયો.

" એટલે હું મજ્જ દરમજ્જ કરતો વારાણસીમાં

ધસિપત્તનમાં પહોંચ્યો. ત્યાં પંચવર્ગીય બિશ્વુઓએ અને બોધને એવો નિશ્ચય કર્યો કે આ ઢોંગી શ્રમણ ગોતમ અહીં આવે છે, તેને આપણે વંદન ન કરવું, સામા ન જવું, અથવા તેનાં પાત્રચીવર ન લેવાં; પણ તેને માટે એક આસન માંદી રાખવું, તેની ધ્વજા હોય તો બલે તે આસન ઉપર બેસે. પણ જેમજેમ હું પાસે આવતો ગયો તેમતેમ પંચવર્ગીય બિશ્વુઓનો આ નિશ્ચય ડગમગવા લાગ્યો. ફેટલાકે આગળ આવી મારાં પાત્રચીવર લઈ લીધાં, ફેટલાકે આસન પાચડું, અને ફેટલાકે પૂગ ધોવા પાણી આણી આપ્યું. તોય મને નામથી અને આયુષ્મન કહીને સંબોધવા લાગ્યા. એટલે મેં તેમને કહ્યું, 'હું બિશ્વુઓ, તથાગતને નામથી અને આયુષ્મન શબ્દથી બોલાવો નહિ. તથાગત અરહન્ત સમ્યક્ સંશુદ્ધ છે. ધ્યાન આપો. અમૃત મળ્યું છે. હું તમને શીખવું, ધર્મનો ઉપદેશ આપું. જે મારા શીખવ્યા પ્રમાણે વર્તશો તો જે બ્રહ્મચર્યના શ્રેષ્ઠ ધ્યેય માટે કુલપુત્રો ગૃહત્યાગ કરીને પ્રવ્રજ્યા લે છે તે ધ્યેય તમે આ જ જન્મમાં જાતે મેળવશો.'

"પં બિન્—'આયુષ્મન ગોતમ, તે સમયે અત્યંત દેહદંડન કર્યા છતાં ત્રેકોત્તર ધર્મનું તને જ્ઞાન ન થયું. તો હવે તો તું ખાવાપીવા પાછળ પડ્યો છે. તે તને ત્રેકોત્તર ધર્મનું જ્ઞાન કેમ થાય ?'

"હું—'હું બિશ્વુઓ, તથાગત ખાવાપીવા પાછળ પડેલો નથી કે ધ્યેયથી ચ્યુત થયો નથી. તથાગત અરહન્ત સમ્યક્ સંશુદ્ધ છે. ધ્યાન દર્શને સાંભળો. અમૃત મળ્યું છે. હું તમને શીખવું, ધર્મોપદેશ કરું. જે મારા શીખવ્યા પ્રમાણે તમે વર્તશો તો જે બ્રહ્મચર્યના શ્રેષ્ઠ ધ્યેય માટે કુલપુત્રો ગૃહત્યાગ

કરીને પ્રવળ્યા લે છે તે ધ્યેય તમે આ જ જન્મમાં
જાતે મેળવશો.' "

(પંચવર્ગીય ભિક્ષુઓએ બીજીવાર અને ત્રીજીવાર પણ
એ જ પ્રશ્ન પૂછ્યો, અને ભગવાને એ જ જવાબ આપ્યો.)

"હું—' હે ભિક્ષુઓ, તમે પૂર્વે મારું એવું કથન સાંભળ્યું
હો ખરું? "

"પં० ભિ०—' ના, ભદ્રંત. "

"હું—' તથાગત અરહન્ત —વે०— જાતે મેળવશો. "

"આ રીતે પંચવર્ગીય ભિક્ષુઓનું મન વાળવાનું હું
શીખ્યો. એને હું ઉપદેશ આપતો અને ત્રણ જણ પિંડપાત
માટે જતા. તેઓએ આણેલી ભિક્ષા ઉપર છ. જણનો નિર્વાદ
આસતો. ત્રણને હું ઉપદેશ આપતો અને બે જણ પિંડપાત
માટે જતા; અને તેઓ જે ભિક્ષા લાવતા તેના ઉપર અમારો
નિર્વાદ આસતો.

"આ રીતે પંચવર્ગીય ભિક્ષુઓને ઉપદેશ કરવાથી તેમણે
જન્મધર્મી હોઈ જન્મમાં આદીનવ છે એમ જાણીને અજાત
નિર્વાણ મેળવ્યું —વે०— જાતે સંકસેશધર્મી હોઈ સંકસેશધર્મમાં
આદીનવ જાણીને અસંકલ્પિત શ્રેષ્ઠ નિર્વાણ મેળવ્યું. તેમને
ચાનદષ્ટિ પ્રાપ્ત થઈ કે આપણી વિમુક્તિ અટક છે, આ
જન્મ ઉત્તેજ છે, ને હવે આપણો પુનર્જન્મ નથી.

"હે ભિક્ષુઓ, આંખને ગમનારાં રૂપો, કાનને ગમનારા
શબ્દો, નાકને ગમનારા વાસ, જીભને ગમનારા રસ, અને
કાયાને ગમનારા સ્પર્શ પદાર્થો, એ પાંચ વિષય છે. જે
આપણે આ પાંચ વિષયમાં જદ થઈને તેનો મથેઅ ઉપ-
બોગ લે છે તેઓ સંકટમાં સપડાયા, વ્યસનમાં ઘેરાયા, મારને

તાબે થયા, એમ જાણવું. જેમ જાળમાં સપડાયેલો મૃગ ત્યાં જ પડ્યો રહે છે, દુઃખમાં આવી પડે છે, પારધિના તાજામાં જાય છે, અને જ્યારે પારધિ ત્યાં આવે છે ત્યારે તે બીજી તરફ જઈ શકતો નથી; તેમ આ શ્રમજીવ્યાહણો મારને તાબે થાય છે. પણ જે શ્રમજીવ્યાહણો આ પાંચ વિષયોના સાધનતાથી ઉપભોગ કરે છે, કેવળ મુક્ત થવા માટે તેમનું સેવન કરે છે તેઓ સંકટમાં સપડતા નથી અને મારને તાબે થતા નથી. જેમ જાળમાં ન ફસાયેલો મૃગ જાળની પાસે જ સૂવા છતાં તે સંકટમાં આવી પડતો નથી, અને પારધિ આવ્યો હોય તો તેના તાજામાં ન જતાં મરજી પડે ત્યાં ભાગી જઈ શકે છે, તેમ આ શ્રમજીવ્યાહણો મારના કબજામાં જતા નથી.

“જેમ અરણ્યમાં રહેનારો મૃગ નિર્ભય વિહાર કરે છે, કારણકે પારધિ તેને જોઈ શકતો નથી, તે રીતે જે શિશુ પ્રથમધ્યાન, દ્વિતીયધ્યાન, તૃતીયધ્યાન, ચતુર્થધ્યાન, આકાસાન-ચ્યાયતન, વિઝ્ઞાણચ્યાયતન, આકિચ્છાન-ચ્યાયતન, નેવસચ્ચાના-સચ્ચાયતન અને સંચાવેદચિત્તનિરોધ પ્રાપ્ત કરે છે, અને પ્રણાથી જેના આસવો ક્ષય પામે છે, તે મારની નજર બહાર રહે છે, ઇહલોકની તૃષ્ણા તરી જાય છે, અને નિર્ભય વિહાર કરે છે. કારણકે માર તેને જોઈ શકતો નથી.”

આમ ભગવાન બોલ્યા. તે શિશુઓએ મુદિત મનથી ભગવાનના બાવણનું અભિનંદન કર્યું.

અરિયપરિચેસનસુત્ત સમાપ્ત

સૂળહસ્તિપદોપમસુતં

એવું મેં સોંભળ્યું છે. એકવારે ભગવાન શ્રાવસ્તી પાસેનાં જોતવનમાં અનાથપિડિકના આંરામમાં રહેતા હતા. તે વખતે જનુરસોણિ નામનો બ્રાહ્મણ સર્વ સફેદ ઘોડા જોડેલા રથમાં બેસીને દિવસે શ્રાવસ્તીમાંથી બહાર નીકળ્યો. રસ્તામાં તેને પિલોતિકા નામનો પરિવ્રાજક મળ્યો. તેને તેણે કહ્યું, "હે વાતસાયન, આં ખરે બપોરે તું ક્યાંથી આવે છે ?"

પિલોતિકા—“હું શ્રમણ જોતમ પાસે હતો, અને ત્યાંથી જ આવું છું.”

જનુ—“શ્રમણ જોતમનું યાન કેવું છે ? તે મોટું પડિત છે ખરું ?”

પિ—“જોતમના યાનની પરીક્ષા કરનાર હું કાંઈ ? તેના જેટલી યોગ્યતા ધરાવનારો માણસ જ તેની પરીક્ષા કરી શકે.”

જનુ—“તમે જોતમની સ્મૃતિ તો બદ્ધ કરો છો. પણ જોતમનો કોઈ પરચો બનાવશો ?”

પિન્ન-“જેમ કાઈ હાથીને શોધી કાઢનાર માણસ નાગવનમાં એક મોટું હાથીનું પગલું પડેલું જોઈને” અનુમાન બાધે કે આ હાથી મોટો હોવો જોઈએ, તેમ શ્રમણ ગોતમનાં ચાર પમલાં પડેલાં જોઈને મારી ખાતરી થઈ કે આ ભગવાન સંમ્પદ સંપુદ છે, ભગવાને હિતમ રીતે ધર્મનો ઉપદેશ આપ્યો છે, અને ભગવાનનો સંઘ સારે રસ્તે ચાલનારો છે. કેટલાક ક્ષત્રિય પંડિતો વાદવિવાદમાં ખૂબ કુચળ હોય છે, તે બીજાની ફાલો તોડી પાડે છે. શ્રમણ ગોતમ અમુક ગામમાં છે એમ તેમને ખબર પડતાં તરત જ તેઓ પ્રશ્નો તૈયાર કરીને વાદવિવાદમાં તેમ જીતવાના હેતુથી તેની પાસે આવે છે. પણ ભગવાનનો ધર્મોપદેશ સાંભળ્યા પછી પોતાના પ્રશ્નો ન પૂછતાં પોતે જ તેનાં શ્રાવક બની જાય છે. આ શ્રમણ ગોતમનું પ્રથમ પગલું છે. કેટલાક બ્રાહ્મણ પંડિતો ... કેટલાક શૂદ્રપતિ પંડિતો ... (બધું ઉપર મુજબ અનુક્રમે બીજું પમલું અને ત્રીજું પગલું.) કેટલાક શ્રમણ પંડિતો પણ વાદવિવાદમાં જીતવાના હેતુથી ગોતમ પાસે આવે છે. પણ જ્યારે ભગવાનનો ધર્મોપદેશ સાંભળે છે ત્યારે તેમની પાસે પ્રવ્રજ્યા માગે છે, અને પ્રવ્રજ્યા પ્રાપ્ત થયા પછી બ્રહ્મચર્યના શ્રેષ્ઠ પર્વવસાન—નિર્વાણને પામે છે; અને કહે છે કે અમે ખાલી નાશ પામતા હતા, શ્રમણ નહોતા હતાં અમારી જાતને શ્રમણ કહેવરાવતા હતા, બ્રાહ્મણ નહોતા હતાં અમારી જાતને બ્રાહ્મણ મણાવતા હતા, અને અરહન્ત નહોતા હતાં અમારી જાતને અરહન્ત તરીકે ઓળખાવતા હતા. પણ હવે અમે ખરા શ્રમણ, ખરા બ્રાહ્મણ અને ખરા અરહન્ત થયા છીએ. આ શ્રમણ ગોતમનું ચોથું પગલું.”

આ સાંભળીને જનુસ્સોણિ બ્રાહ્મણ પોતાના રથમાંથી નીચે જતરો, અને ઉત્તરીય વસ્ત્ર એક ખભે લઈને જે બાજુમાં ભગવાન હતા તે દિશામાં હાથ જોડીને તથ્યવાર બોલ્યો, "તે ભગવાન અરહન્ત સમ્યક્ સંબુદ્ધને નમસ્કાર હો. મને પણ તેની મુલાકાત થાઓ, અને તેમની સાથે સંભાષણ કરવાનો પ્રસંગ મળો." આમ બોલીને જનુસ્સોણિ બ્રાહ્મણ ભગવાન પાસે આવ્યો અને કુશલ સમાચાર પૂછીને એક બાજુએ બેઠો. પિસોતિકા પરિવ્રાજકની સાથે થયેલા સંવાદ તેણે ભગવાનને નિવેદિત કર્યો.

ત્યારે ભગવાન બોલ્યા, "હે બ્રાહ્મણ, આટલાથી હસ્તિપદની ઉપમા બરાબર બંધબેસતી નથી થતી. તેને કેમ બંધ બેસારી શકાય એ હું કહું છું. તેનું સાવધાનતાથી શ્રવણ કર.

"નામવનમાં ફરનારો કેઈ માણસ દાથીનું મોટું પગઈ જુએ છે. પણ જો તે કુશલ હોય તો ને પગલા તરફ જોઈને આ મોટો દાથી હોવો જોઈએ એમ એકદમ ખાતરી કરી લેતો નથી, કારણકે વામનિકા નામની દાઘણીઓનાં પગથાં પણ મોટાં હોય છે. તે જે રસ્તે પગથાં પડ્યાં હોય તે રસ્તે એમને એમ આગળ જાય છે. ત્યાં બહુ ગિચાઈએ પણ દાથીના પગ ધસાયા હોય એવું તે જુએ છે. પણ એટલાથીયે તેને સમાધાન થતું નથી, કારણકે ઉચ્ચાકાળારિકા નામની દાઘણીઓના પગ પણ ગિચા દોઈ શકે છે એમ તેને લાગે છે. વળી તે એમને એમ પગમાંવાળે રસ્તે આગળ જાય છે. ત્યાં દાથીના દાંતથી ઝાડ ઉપર ખૂન ગિચે ઉઝરડા થયેલા જુએ છે. છતાં તેટલાથી તે પોતાની ખાતરી કરી લેતો નથી, કારણ ઉચ્ચાકરેણિકા નામની દાઘણીઓનાં પગથાં ટોવાનો

પણું સંભવ છે. પણ તે પગલાંની સાંચે આગળ ને આગળ અનુસરીતાં. હાંચેની ગ્રાણીઓ હાથીએ ભાંગી નાખેલી જોવામાં આવે છે; અને અને તે હાથી ત્યાં ચાલેલા, જોડેલા, જોડેલા કે સુતેલા તેનાં જોવામાં આવે છે. એટલે આ જ તે હાથી એમ તેની ખાતરી થાય છે.

“તે જ રીતે ઇહલોકમાં અરહન્ત, સમ્યક્ સંબુદ્ધ, વિદ્યાચરણસંપન્ન, સુમત, લોકવેત્તા, શ્રેષ્ઠ, પુરુષદમ્યોનો સારથિ, દેવમનુષ્યોનો શાસ્તા બુદ્ધ ભગવાન તથાગત થાય છે. તે આ સર્વ વિશ્વનું જ્ઞાન સંપાદન કરે છે; અને આદિકલ્યાણ, મધ્યકલ્યાણ અને પર્યવસાનકલ્યાણ એવા ધર્મનો સાંગોપાંગ ઉપદેશ આપે છે; અને પરિપૂર્ણ પરિશુદ્ધ અઘર્યર્થ પ્રકાશિત કરે છે. તેનાં તે ધર્મ કોઈ ગૃહપતિ કે ગૃહપતિપુત્ર કે ખીન્ને કોઈ હસકી કૃષ્ણમાં જન્મેલા માણસ સાંભળે છે. તેનાથી તથાગત ઉપર તેને શ્રદ્ધા પેદા થાય છે. તે એવા વિચાર કરે છે કે ગૃહવસતીમાં બહુ ગરદી છે, રજ બહુ છે, પ્રમત્ત્યા બુદ્ધી દવા જેવી છે; ઘરમાં રહેનારો માણસ એકાન્ત પરિશુદ્ધ, એકાન્ત પરિપૂર્ણ અઘર્યર્થનું પાલન કરી શકે એ અશક્ય છે; માટે મુંડન કરીને અને કષાય વસ્ત્રો ધારણ કરીને પ્રમત્ત્યા લેવી એ જ ઉત્તમ છે. પછી નાની કે મોટી સંપત્તિનો ત્યાગ કરીને, નાના કે મોટા શાતિસમુદાયનો ત્યાગ કરીને અને કષાય વસ્ત્રો ધારણ કરીને તે પ્રમત્ત્યા લે છે.

“પછી બિહુઓના નિયમોને અનુસરીને તે પ્રાણાતિપાતનો ત્યાગ કરીને પ્રાણાતિપાતથી પ્રતિવિરત થાય છે; હંડ અને ચન્દ્રનો ખીન્ન પ્રાણીઓ વિરુદ્ધ ઉપયોગ કરતો નથી; સત્ત્વગુણ દયાળુ ચર્મ બધાં પ્રાણીઓ ઉપર દિતાનુકંપા રાખે

છે. અદત્તાદાન છોડી દઈને અદત્તાદાનથી પ્રતિવિરત થાય છે; આપેલી વસ્તુઓ જ ગ્રહણ કરે છે; આપેલી વસ્તુઓની જ ઇચ્છા કરે છે; ચોરીથી સુક્ત થયેલ શુદ્ધ અંતઃકરણપૂર્વક વર્તે છે. અધ્યક્ષત્વ છોડીને બ્રહ્મચારી થાય છે; સ્ત્રીસંગથી વિરત થાય છે. મૃષાવાદ છોડીને મૃષાવાદથી પ્રતિવિરત થાય છે; સત્યવાદી, સત્યસંધ, વિશ્વાસુ, અને લોકોને સાચો માર્ગ બતાવવાવાળો થાય છે. પિશુનવાચ્યા છોડીને પિશુનવાચ્યાથી પ્રતિવિરત થાય છે; એકેનું સાંભળા બીજા પાસે જઈ તે બંનેને લડાવી મારવાની ઇચ્છાથી વાતો સંભળાવતો નથી; અથવા તો બીજાનું સાંભળા બંનેને લડાવી મારવાની ઇચ્છાથી પહેલાને કહી સંભળાવતો નથી; આ રીતે જેમને તકરાર થઈ હોય તેમની તકરાર મિટાવે છે, અને જેમનામાં સંપ હોય તેમને ઉત્તેજન આપે છે; સંપ તેને બહુ ગમે છે; જેનાથી સંપ થાય એવી જ વાતો તે હમેશાં કરે છે. પરુષવાચ્યા છોડીને પરુષવાચ્યાથી પ્રતિવિરત થાય છે; કાનને ગમે એવા, હૃદયગમ, અને બીજાને સારા લાગનારા શબ્દો જ બોલે છે. સંશિન્ન-પ્રસાપ (વૃથા બગડાટ) છોડી દઈને સંશિન્નપ્રસાપથી પ્રતિવિરત થાય છે; વખત વરતીને બોલે છે, સત્ય હોય તે જ બોલે છે; અર્થયુક્ત બોલે છે, ધર્મયુક્ત વિનયયુક્ત બોલે છે, સદૃશ બોલે છે.

“તે બીજા અને વનસ્પતિના નાશમાંથી પ્રતિવિરત થાય છે. એકવાર જ બોજન લે છે, રાત્રે જમતો નથી, વિકાસ બોજન કરતો નથી. નૃત્ય, ગીત, વાદન અને વિરુદ્ધર્શનથી પ્રતિવિરત થાય છે. માલા, ગંધ, વિશેષન, મારણ, મંડન, વિશૂ-પણથી પ્રતિવિરત થાય છે. ઊંચા અને મોટા શયનથી પ્રતિવિરત થાય છે. સોનું અને રૂપું ભેટાં અટકે છે. કાચું ધાન્ય

લેતાં અટકે છે. કાચું માંસ લેતાં અટકે છે. સ્ત્રી અને કુમારિકા લેતાં અટકે છે. દાસી અને દાસ લેતાં અટકે છે. બકરાં અને ઘેટાં લેતાં અટકે છે. હાથી, ગાય, ઘોડા અને ઘોડીઓ લેતાં અટકે છે. ખેતર અને બાગબગીચા લેતાં અટકે છે. દૂતકર્મમાંથી નિવૃત્ત થાય છે. ક્યવિક્ય કરતાં અટકે છે. ત્રાજવાથી, કાંસાથી કે માપથી બીજાને હેતરતાં અટકે છે. લાંચ લેતાં, ઠગતાં કે હેતરતાં અટકે છે. કાપવું, મારવું, બાંધવું, ઠગવું, લૂંટવું, ધાક પાડવી વગેરેથી પ્રતિવિરત થાય છે.

“તે દેહ ઢાંકવા માટે પૂરવું થાય એટલા ચીવરથી અને પેટનો ખાડો પુરાય એટલા પિંડપાતથી સંતુષ્ટ થાય છે. જ્યાંજ્યાં જાય છે ત્યાંત્યાં પોતાનો સામાન પોતાની સાથે જ લઈ જાય છે. જેમ પક્ષી જે જે દિશામાં જીડે છે તે તે દિશામાં પોતાની પાંખોના બાર સહિત જ જીડે છે, તેમ જ આ બિશ્નુ દેહને જરૂરજેગા વસ્ત્રથી અને પેટપૂરતા પિંડપાતથી સંતુષ્ટ થઈને જ્યાં જાય ત્યાં પોતાનો સામાન સાથે લઈને જ જાય છે. તે આ આર્યશીલથી યુક્ત થઈને પોતાના અંતઃકરણમાં અનવદ્ય સુખનો અનુભવ લે છે.

“તે આંખોથી ૨૫ જોઈને નિમિત્તનું અને હાવભાવાદિનું પ્રદર્શ કરતો નથી. જે ચક્ષુરિન્દ્રિયમાં સંવર ન હોવાથી અભિધ્યા, દૌર્મનસ્ય વગેરે પાપકારક અકુશલ ધર્મ અંતઃકરણમાં પેસવાનો સંભવ હોય છે તે ચક્ષુરિન્દ્રિયનો સંવર કરે છે. કાનથી શબ્દ સાંભળીને...નાકથી ગંધની વાસ લઈને...જીભથી રસનો આસ્વાદ લઈને...હાથથી રૂપસ્પર્શ પદાર્થોને સ્પર્શ કરીને...મનથી મનોવૃત્તિ જાણીને નિમિત્તનું અને હાવભાવાદિનું પ્રદર્શ કરતો નથી...મનઈન્દ્રિયનો સંવર કરે છે. તે આ આર્ય

ઈન્દ્રિયસંવરથી યુક્ત થઈને અંતઃકરણમાં નિષ્પાપ સુખનો અનુભવ કરે છે.

“તે જવાઆવવામાં, આમતેમ જોવામાં, બેસવાઊઠવામાં, પાત્ર ચીવર વગેરે ધારણ કરવામાં, જમવામાં, ખાવામાં, પીવામાં, આખવામાં, મલમૂત્રોત્સર્ગ કરવામાં, જવામાં, ઊભા રહેવામાં, બેસવામાં, સૂતામાં, જાગવામાં, જોલવામાં, મૂંગા રહેવામાં, સાવધાનતાથી વર્તે છે.

“તે આ આર્ય શીલસમુદાયથી, આ આર્ય ઈન્દ્રિયસંવરથી, અને આ આર્ય સ્મૃતિસંગ્રજન્યથી યુક્ત થઈને એકાંતમાં—અરણ્યમાં, ઝાડ નીચે, ઢુંગર ઉપર, ખીણમાં, શુદ્ધમાં, રમચાનમાં, વનમાં, ખુલ્લી જગ્યામાં, ખડની-ગંગા ઉપર—પોતાનું આસન જમાવે છે; અને જમ્યા પછી પલાંડી વાળી, દેહને સીધી રાખી અને સ્મૃતિને જાગૃત રાખીને બેસે છે. તે અભિધ્યાનો ત્યાગ કરીને નિર્લોભચિત્ત થાય છે, અભિધ્યામાંથી ચિત્તનું પરિશોધન કરે છે. વ્યાપાદ દ્વેષ છોડીને અર્દ્વપચિત્ત થાય છે, દ્વેષમાંથી ચિત્તનું પરિશોધન કરે છે. આજસં છોડીને નિરસ-થાય છે, પ્રકાશની સંઘા જાગૃત રાખે છે, અને આ રીતે આજસ-માંથી ચિત્તનું પરિશોધન કરે છે. ભ્રાન્તતા છોડીને શાન્ત થાય છે, અંતઃકરણનું સમાધાન કરીને ભ્રાન્તતામાંથી ચિત્તનું પરિશોધન કરે છે. કુશંકાનો ત્યાગ કરીને નિઃશંક થાય છે. કુશલ ધર્મ સંગ્રહી પોતે ખાતરી કરી લઈને કુશંકામાંથી પોતાના ચિત્તનું પરિશોધન કરે છે.

“આ ચિત્તને મક્કિન કરનારાં અને પ્રમાણે દુર્બળ બનાવનારાં પાંચ નીવરણો છોડી દઈને તે વિપયોથી અને અકુશલ ધર્મોથી પરાવૃત્ત થઈને વિતર્ક અને વિચારથી યુક્ત એકાન્ત-

વાસને લીધે પ્રાપ્ત થતું પ્રીતિસુખ જોમાં છે એવું પ્રથમ ધ્યાન પ્રાપ્ત કરે છે. હે પ્રાણણ, આને જ તથાગતનું પગલું કહે છે. પણ આટલાથી આર્યશ્રાવક ખાતરી કરી લેતો નથી. તે વિતર્કવિચારનો ઉપશમ કરીને, અંતઃકરણને શાંત કરનારું, ચિત્તને એકાગ્ર કરનારું, વિતર્કવિચારવિરહિત, સમાધિમાંથી પેદા થતું પ્રીતિ-સુખ જોમાં ■ એવું દ્વિતીયધ્યાન પ્રાપ્ત કરે છે. આ પણ તથાગતનું પગલું છે. પણ આટલાથી જ તથાગત સમ્યક્ સંશુદ્ધ છે, તથાગતે ઉત્તમ રીતે ધર્મનો ઉપદેશ આપ્યો છે, અને સંધ સીધે રસ્તે જનારો છે એવી આર્ય શ્રાવકને ખાતરી થતી નથી. તે ફરી પ્રીતિના વૈરાગ્યને લીધે ઉપેક્ષક, જાગૃત અને સાવધ થાય છે, અને દેહથી સુખનો અનુભવ સે છે. આર્ય જોને ઉપેક્ષક, સ્મૃતિમાન અને સુખવિહારી મહે છે તેવી જાતનું તૃતીયધ્યાન પ્રાપ્ત કરે છે. આ પણ તથાગતનું પગલું છે. પણ આટલાથી આર્મ શ્રાવકનું સમાધાન થતું નથી. તે સુખ અને દુઃખનો ત્યાગ કરીને સૌમનસ્ય અને દૌર્ભનસ્ય તો પહેલાં જ નાશ પામ્યા હોવાથી સુખદુઃખવિરહિત, ઉપેક્ષા અને સ્મૃતિથી પરિશુદ્ધ એવું ચતુર્થધ્યાન પ્રાપ્ત કરે છે. પણ આટલાથી તેનું સમાધાન થતું નથી.

“આ રીતે ચિત્તનું સમાધાન થયા પછી પૂર્વજન્મનું સ્મરણ કરવા માટે તે પોતાના ચિત્તની પૂર્વતેવારી કરે છે—
 પે૦—અનેક રીતે પૂર્વજન્મનું સ્મરણ કરે છે. આને પણ તથાગતનું પગલું કહે છે. પણ આટલાથી આર્યશ્રાવકનું સમાધાન થતું નથી. તે પ્રાણીઓનાં જન્મમૃત્યુ જાણવા માટે ચિત્તને તૈવાર કરે છે—પે૦—કર્મ પ્રમાણે ઉત્પન્ન થતાં પ્રાણીઓ ઓળખે છે. આને પણ તથાગતનું પગલું કહે છે. પણ આર્યશ્રાવકનું

એટલાથી સમાધાન થતું નથી. તે આસવોના ક્ષયનું જ્ઞાન મેળવવા માટે ચિત્તની તૈયારી કરે છે. આ દુઃખ, આ દુઃખોનો સમુદય, આ દુઃખનો નિરોધ, અને આ દુઃખનિરોધનો માર્ગ, એ તે બરાબર જાણે છે. આને પણ તથાગતનું પગલું કહે છે. આનાથી તથાગત સંમ્યક્ સંશુદ્ધ છે, ધર્મને તેણે ઉત્તમ રીતે ઉપદેશ કર્યો છે, અને સંઘ સીધે રસ્તે જનારો છે, એ બાબતમાં આર્યશ્રાવકની ખાતરી થાય છે. પણ તે કૃતકૃત્ય નથી થતો. આ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયાથી કામાસવ, બવાસવ અને અવિદ્યાસવથી તેનું ચિત્ત મુક્ત થાય છે, અને તે વિમુક્ત થયું છે એવું તેને જ્ઞાન થાય છે. તે જાણે છે કે જન્મનો ક્ષય થયો, બ્રહ્મચર્ય-વાસ પૂરો થયો, કર્તવ્ય ખલાસ થયું, અને હવે છદ્મોક્ષમાં ફરી અવતરવાનું નથી. આને પણ તથાગતનું પગલું કહે છે. અહીં આર્યશ્રાવક કૃતકૃત્ય થાય છે. તથાગત સંમ્યક્ સંશુદ્ધ છે, ધર્મને ઉત્તમ રીતે ઉપદેશવામાં આવ્યો છે, સંઘ સીધે માર્ગે ચાલનારો છે, એની તેના મનમાં એકસ ખાતરી થાય છે. આ રીતે હસ્તિપદની ઉપમા વિસ્તારથી આપી શકાય.”

આ સાંભળ્યા પછી જનુરસોણિ બ્રાહ્મણ બોલ્યો, “બહુ જ સરસ ! બહુ જ સરસ ! જેમ બિધું વાળેલું પાત્ર સવળું કરવામાં આવે, હાકેલું પાત્ર ઉઘાડવામાં આવે, માર્ગ જૂલેલાને માર્ગ ખતાવવામાં આવે, અથવા તો દેખતા માણસને વસ્તુઓ દેખાય માટે અંધકારમાં મથાલ સળગાવવામાં આવે, તે રીતે આપે અનેક પ્રકારે ધર્મને પ્રકાશિત કર્યો છે. આ હું આપને, ધર્મને અને બિંદુસંધને યરણે જાણું છું. હું આજથી આપનો આમરણ યરણે બેસી ઉપાસક છું એમ માની મારું મદન કરો.”

નૂતનવિષયોપમમુત સમાપ્ત

મહાહત્થિપદોપમસુત્ત

એવું મેં સાંભળ્યું છે. એકવાર જગવાન આવસ્તી પાસેના જોતવનમાં અનાથપિંકિકના આરામમાં રહેતા હતા. ત્યાં આયુષ્માન સારિપુત્તે બિશુઓને ઉદ્દેશીને કહ્યું, “બંધુઓ, બધાં જંત્રમ પ્રાણીઓનાં પગલાં દાથીના પગલામાં સમાઈ જાય છે; દાથીનું પગલું બધા કરતાં મોટું છે. તે રીતે બધા કુશલ ધર્મોને સમાવેશ દુઃખ, દુઃખસમુદાય, દુઃખનિરોધ અને દુઃખનિરોધનો માર્ગ એ ચાર આર્યસત્યોમાં થાય છે.”

“આમાં દુઃખ આર્યસત્ય કયું ? જાતિ (જન્મ), જરા, મરણ, રોક, પરિદેવ, દુઃખ, દૌર્ભનસ્ય, ઉપાધાસ, એ બધાં દુઃખદાયક છે. ઇચ્છા કર્યો છતાં જે વસ્તુ નથી મળતી તેનાથી પણ દુઃખ થાય છે. દુઃખમાં પાંચ ઉપાદાન (વાસનામય) રહ્યા દુઃખકારક છે. રૂપ, વેદના, સંઘા, સંસ્કાર અને વિગ્ધાન, આ તે પાંચ રહ્યા છે. ચાર મહાજૂત અને ચાર મહાજૂતોમાંથી

ઉત્પન્ન થયેલા પદાર્થોને રૂપરક્ક ડહે છે. આ ચાર મહાભૂતો તે પૃથ્વી, આપ, તેજ અને વાયુ છે.

“આમાં કઈ પૃથ્વીધાતુ ? અંતર્ગત અને બાહ્ય એવા પૃથ્વીધાતુના બે પ્રકાર છે. કેશ, લોમ, નખ, દંત, ત્વચા વગેરે કર્મથી ઉત્પન્ન થયેલા આબ્યંતર જડ પદાર્થો અંતર્ગત પૃથ્વી ગણાય છે. આ અથવા તો બહારની પૃથ્વી પૃથ્વી જ છે; તે મારી નથી, તે હું પોતે નથી, તે મારો આત્મા નથી, એમ યથાર્થ રીતે સમજવું. આમ યથાર્થપણે જાણવાથી પૃથ્વીધાતુ વિષે ચિત્ત વિરક્ત થાય છે. એવો એક સમય આવે છે કે જ્યારે બાહ્ય આયોધાતુ કુખ્ય થાય છે, અને બાહ્ય પૃથ્વીધાતુ તે વખતે હુમપ્રાય થાય છે. તેને વખતે આપડી મોટી બાહ્ય પૃથ્વીધાતુની પણ અનિત્યતા દેખાઈ આવે છે; તેની ક્ષયધર્મતા, ક્ષયધર્મતા, વિપરિણામધર્મતા દેખાઈ આવે છે. તો પછી તુષ્ણામાંથી ઉત્પન્ન થયેલા ક્ષયજંચુર દેહને, તે હું છું અથવા તો તે મારો છે એમ કેમ કહી શકાય ? એમાં કઈ જ નથી એમ દેખાઈ આવે છે.

“જે કાઈ ભિક્ષુને બીજા લોકો માળો લાડવા લાગે તો તે એવો વિચાર કરે છે કે શ્રોતરૂપણથી ઉત્પન્ન થયેલી આ હુમકારક વેદના છે; ને કારણમાંથી જ ઉત્પન્ન થઈ છે, અને તેનું કારણ રૂપણ છે. રૂપણ, વેદના, સંગ, સંસ્કાર અને વિદ્યાન, એ બધાં અનિત્ય છે એ તે સમજે છે. તેનું ચિત્ત ધાતુઓ ઉપર જ દોડે છે, ત્યાં જ પ્રસન્ન થાય છે, ત્યાં જ સ્થિર થાય છે, ત્યાં જ વિશ્વાસ મેળવે છે; અને જે તેના શરીર ઉપર બીજા લોકો હાથેથી, પંચરાથી, લાકડીઓથી અથવા તો શસ્ત્રોથી પ્રહાર કરે, અને તેની સાથે ખરાબ રીતે વર્તે

તોપણ તે તો એવો જ વિચાર કરે છે કે આ દેહ જ એવા પ્રકારનો છે તેથી આ પ્રહાર વાગે છે.

“ભગવાને પણ કકચપ્રમોવાદમાં કહ્યું છે કે બન્ને બાળુ પકડવા માટેની મૂઠાવાળી કરતથી ચોરો પોતાના અવયવ જાપતા હોય ત્યારે પણ જે કોષ કરે તે મારો સાચો શિષ્ય નથી. માટે હું ઉત્સાહથી વર્તીશ; મારી સ્મૃતિ જાગૃત રહે, દેહ શાંત રહે, અને ચિત્ત એકાગ્ર રહે એવો હું પ્રયત્ન કરીશ; બન્ને મારા આ ચરીર ઉપર દસ્તપ્રહાર, લોહપ્રહાર, કંડપ્રહાર કે શસ્ત્રપ્રહાર થાય, મારાથી શુદ્ધોની આગનો લાંમ થવાનો નથી. આ રીતે શુદ્ધ, ધર્મ અને સંધનું સ્મરણ કરતાં જો કુશલ ઉપેક્ષા ઉત્પન્ન ન થાય તો તેને સંવેગ ઉત્પન્ન થાય છે. અરે, હું કેવો દુર્દેવી માણસ છું કે શુદ્ધ, ધર્મ અને સંધની સ્મૃતિથી પણ કુશલ ઉપેક્ષા ઉત્પન્ન કરતાં મને આવડતું નથી ! જેમ કોષ પુત્રવધૂ પોતાના સસરાને જોઈને લગ્ન પામે છે તેમ પોતે કુશલ ઉપેક્ષા ઉત્પન્ન નથી કરી શકે તો એ જોઈ આ લિપ્તુ લગ્નિજત થાય છે. પણ શુદ્ધ, ધર્મ અને સંધના અનુસ્મરણથી તે લિપ્તુ કુશલ ઉપેક્ષા પેદા કરી શકે તો તે તેટલાથી જ મુદિત થાય છે. આટલું કોઈ લિપ્તુ કરી શકે તોપણ તેણે ધણું કર્યું એમ કહી શકાય.

“હવે આપોષાતુ કઈ એ કહું. અંતર્ગત અને બાહ્ય એવા એવા તેના પણ બે પ્રકાર છે. અંતર્ગત આપોષાતુ એટલે પડ, લોહી, પરસેવો, મેદ, અશ્રુ, ચરબી વગેરે પૂર્વકર્મથી ઉત્પન્ન કરેલી દેહની અંદરની આપોષાતુ. અંતર્ગત કે બાહ્ય આપોષાતુ એ આપોષાતુ જ છે, તે મારી નથી, તે દૃ પોતે નથી, તે મારો આત્મા નથી, તે પોતાની પ્રગલ્ભી યથાર્થપણે

જાણવું. આ જાણવાથી ચિત્ત આપોધાતુથી વિરક્ત થાય છે. એવો એક સમય આવે છે કે જ્યારે બાહ્ય આપોધાતુ પ્રક્ષુબ્ધ થાય છે અને તેથી આમનિગમજનપદાદિ તણાઈ જાય છે. પણ તે પણ કોઈકવાર ક્ષય પામે છે. મહાસમુદ્રનું પાણી પણ ધીમેધીમે ક્ષય પામતું જાય છે. આવી મોટી બાહ્ય આપોધાતુની અનિત્યતા દેખાય છે—પે૦—આટલું થાય તોપણ તે ભિક્ષુએ ઘણું કર્યું એમ કહી શકાય.

“અંધુઓ, તેજોધાતુ કઈ? અંતર્ગત અને બાહ્ય એવા તેના બે પ્રકાર છે. જેનાથી સંતાપ થાય છે, માણસ વૃદ્ધિ પામે છે, જેનાથી ખાધેલું અનાજ પચી જાય છે, એ પૂર્વકર્મથી ઉત્પન્ન થયેલી અંતર્ગત તેજોધાતુ છે. અંતર્ગત તેજોધાતુ કે બાહ્ય તેજોધાતુ એ તેજોધાતુ જ છે, તે મારી નથી, તે હું પોતે નથી, તે મારો આત્મા નથી, એમ પ્રણયી વચાર્થપણે સમજવું. આ જાણવાથી ચિત્ત તેજોધાતુથી વિરક્ત થાય છે. એવો એક સમય આવે છે કે જ્યારે બાહ્ય તેજોધાતુ પ્રક્ષુબ્ધ થાય છે, અને તે આમનિગમાદિને બાળી મૂકે છે. પણ તે જ વળા સીતા ધાસ પાસે, રસ્તા પાસે, કુંગરની તળેટી પાસે, પાણીના કાંઠા ઉપર અથવા રમ્ય ભૂમિભાગ પાસે આવીને આપોઆપ ઠરી જાય છે; અને એવો એકાદ સમય આવે છે કે જ્યારે અગ્નિનો એક તણુઓ મેળવવો પણ મુશ્કેલ થઈ પડે છે. આ આવડી મોટી બાહ્ય તેજોધાતુની પણ આવી અનિત્યતા દેખાય છે—પે૦—આટલું તે ભિક્ષુ કરી શકે તોપણ ઘણું કર્યું એમ કહી શકાય.

“અંધુઓ, વાયુધાતુ કઈ? અંતર્ગત અને બાહ્ય એવા તેના બે પ્રકાર છે. અંતર્ગત વાયુધાતુ એટલે હિર્વગમ,

અધોગમ વગેરે પૂર્વકર્મને લીધે ઉત્પન્ન થયેલ દેહની અંદરના વાત. અંતર્ગત વાયુધાતુ અને બાહ્ય વાયુધાતુ એ વાયુધાતુ જ છે, તે માંરી નથી, તે ફૂં પોતે નથી, તે મારો આત્મા નથી, એ પ્રમાથી મયાર્થ રીતે જાણવું. આ જાણવાથી વાયુધાતુથી ચિત્ત વિરક્ત થાય છે. એવો એક સમય આવે છે કે, ત્યારે બાહ્ય વાયુધાતુ પ્રક્ષુબ્ધ થાય છે. તે ગ્રામનિગમાદિને કના કરી નાખે છે. પણ કનાજામાં (તેના જ અભાવને લીધે) પંખાથી પવન લેવો પડે છે. આ આવડી મોટી બાજી વાયુ-ધાતુની પણ અનિત્યતા દેખાઈ આવે છે—પેઠ—આટલું થાય તોપણ તે બિહુએ ધણું કર્યું એમ કહી શકાય.

“કાષ્ઠ, વક્ષી માટી વગેરેથી આકાશનો થોડોક ભાગ વ્યાપ્ત થાય ત્યારે તેને ધર એવી સંગા આપવામાં આવે છે. તે રીતે અસ્થિ, સ્નાયુ, માંસ અને ચર્મથી આકાશ-માંને કંઈક ભાગ વ્યાપ્ત થાય ત્યારે તેને દેહ એવી સંગા આપવામાં આવે છે. અંતર્ગત ચક્ષુ સાખૂત હોવા છતાં બહારનાં રૂપો ન જોઈ શકાતાં હોય, અને તે જોવાનો પ્રયત્ન ન હોય તો તેનાથી વિજ્ઞાન ઉત્પન્ન થતું નથી. પણ આ ત્રણે વસ્તુઓ ભેગી થાય તો વિજ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે. તે પ્રસંગે તે માણસનું ૨૫ ૨૫ઉપાદાનરકંધમાં ગણાય છે; તેની વેદના વેદનાઉપાદાન-રકંધમાં ગણાય છે; તેની સંગા સંગાઉપાદાનરકંધમાં ગણાય છે; તેના સંસ્કાર સંસ્કારઉપાદાનરકંધમાં ગણાય છે; અને તેનું વિજ્ઞાન વિજ્ઞાનઉપાદાનરકંધમાં ગણાય છે. તે એમ જાણે છે કે આ રીતે આ પાંચ ઉપાદાનરકંધોનો સમવાય થાય છે. ભગવાને પણ કહ્યું છે કે જે પ્રતીત્યસમુત્પાદ જુએ છે તે ધર્મ જુએ છે, જે ધર્મ જુએ છે તે પ્રતીત્યસમુત્પાદ જુએ છે. આ પાંચ ઉપાદાનરકંધ

પ્રતીત્યંસમુત્પન્ન છે. આ પાંચ ઉપાદાનસ્કંધ માટેનો હંદ એજ
કુઃખનો સમુદય છે. તે હંદ છાદી દેવા એ કુઃખનો નિરોધ છે.
આંટહું યાવ તોપણ બિંહુએ ધણું કર્યું એમ કહી શકાય.

“અંતર્ગત ઓન—પેં૦—ધાણ—પેં૦—જીરું—પેં૦—કાવ
—પેં૦—મન સાબૂત હોય પણ—પેં૦—વગેરે. આંટહું યાવ
તોપણ બિંહુએ ધણું કર્યું એમ કહી શકાય.”

આ રીતે આયુષ્માન સારિપુત્ર બોલ્યો. તે બિંહુઓએ
શ્રુતિ મનથી તેનું અભિનંદન કર્યું.

મહાહત્યિપદોપમસુત સમાપ્ત

દીક્ષા

ચાર આર્યસત્યોમાં બધા કુશલ ઉપદેશોનો કઈ રીતે સમાવેશ
કરી શકાય એ જ બતાવવાનો આયુષ્માન સારિપુત્રનો ઉદ્દેશ હોય
એમ લાગે છે. આ સૂત્રમાં મુખ્યત્વે ચાર મહાભૂતોનું જ વર્ણન
કરીને તેમાંથી આપણે શો જોધ લેવા એ કહેલું છે. તોપણ પરંપરાથી
ચાર આર્યસત્યોની સાથે પણ તેનો સંબંધ કેમ લેવી શકાય એ
પણ બતાવવામાં આવ્યું છે. ત્રિપિટક મંથમાં એવો એક પણ ઉપદેશ
નથી કે જેનો સંબંધ કોઈને કોઈ રીતે આ ચાર આર્યસત્યો સાથે
ન હોય. એટલે કે આર્યસત્યોને સારિપુત્રે હસ્તિપદની ઉપમા આપી
છે તે ચંપાર્ય છે. મહાહત્યિપદોપમનો અર્થ હાથીનું મોઢું પગલું
એવો નંદી, પંજી પગલાંની ઉપમાનું મોઢું સૂત્ર એવો યોગ છે. બંન્ન
સૂત્રો એક જ ભવનાં હોય તોપણ તે વચ્ચેનો ભેદ બતાવવા માટે
ચૂંકી એને મહા સબ્દો યોજવામાં આવે છે.

મહાહત્યિપદોપમસુતની દીક્ષા સમાપ્ત

મહાસારોપમસુત્ત.

એવું મેં સાંભળ્યું છે. એકવાર દેવદત્ત હજી તાજેતરમાં જ ધર્મવિનય છોડી ગયો હતો ત્યારે ભગવાન રાજગૃહ પાસેના ગૃધ્રકૂટ પર્વત ઉપર રહેતા હતા. તે વખતે દેવદત્ત વિશે તેમણે બિશુઓને કહ્યું :

“હે બિશુઓ, કોઈ કુલપુત્ર એવા હેતુથી શ્રદ્ધાપૂર્વક ગૃહત્યાગ કરીને પ્રમન્યા લે છે કે હું જાતિ (જન્મ), જરા, મરણ વગેરેથી પીડિત થયેલો છું, અને (પ્રમન્યા લેવાથી) આ દુઃખનો અંત હું લાવી શકીશ. અને એમ કરીને લાભ, સત્કાર અને કીર્તિ મેળવે છે. એનાથી એ સુદિત અને કૃત-કૃત્ય થાય છે ; પોતાની સ્તુતિ કરે છે અને પારકાની નિંદા કરે છે ; બેદરકાર બને છે, અને બેદરકારીને લીધે દુઃખ પામે છે. જેમ કોઈ માણસ સારવાન વૃક્ષનો સાર લેવા માટે જાય છે, પણ તે સાર, સાર છોડવું પોતું લાકડું, તેના કપરની

છાલ, અને છાલ ઉપરની પણ ઝીણી છાલ પડતી મૂકીને ડાળાઓ અને પાંદડાં લઈ જાય છે, અને તે જ સાર છે એમ માને છે ! પણ ડાહ્યો માણસ તેને જોઈને કહે છે કે અરેરે, બીયારો સાર કયો તે ન જાણી શક્યો ! સારથી જે કામ થાય તે આ ડાળો અને પાંદડાંથી થવાનું નથી ! જે માણસ લાલસત્કારથી સંતુષ્ટ થાય છે તેની પણ આ જ સ્થિતિ સમજવી.

“બીજો કોઈ કુલપુત્ર જાતિ-જરા-મરણથી પીડિત થઈને દુઃખનો અંત લાવવાની ઇચ્છાથી શ્રદ્ધાપૂર્વક ગૃહત્યાગ કરીને પ્રવ્રજ્યા લે છે, અને લાલ, સત્કાર તથા કીર્તિ મેળવે છે. તેટલાથી તે પ્રમુદિત અને કૃતકૃત્ય થતો નથી ; આત્મસ્તુતિ અને પરનિદા કરતો નથી ; અને બેદરકાર બનતો નથી. તે સાવધાનતાથી શીલસંપત્તિ પ્રાપ્ત કરે છે, અને તે શીલસંપત્તિથી પ્રમુદિત અને કૃતકૃત્ય થાય છે ; આત્મસ્તુતિ અને પરનિદા કરે છે ; બેદરકાર બને છે, અને બેદરકારીને લીધે દુઃખ પામે છે. જેમ કોઈ માણસ સારવાન વૃક્ષનો સાર લાવવા માટે જાય છે ; પણ સાર, સાર ઉપરનું પોચું લાકડું અને તેના ઉપરની છાલ છોડીને છાલ ઉપરની ઝીણી છાલ લઈ જાય છે, અને તે જ સાર છે એમ માને છે. તેને જોઈ ડાહ્યો માણસ કહે છે કે અરેરે, સાર કયો એ બીયારો ન જાણી શક્યો ! છાલ ઉપરની ઝીણી છાલને જ આ સાર છે એમ ગણે છે ! પણ જે કામ સારથી થવાનું છે તે આનાથી નથી થવાનું ! શીલસંપત્તિથી કૃતકૃત્ય થનારાની આ જ સ્થિતિ સમજવી.

“બીજો કોઈ કુલપુત્ર જાતિજરાદિથી પીડિત થઈને

દુઃખનો અંત કરવાથી ઇચ્છાથી શ્રદ્ધાપૂર્વક ગૃહત્યાગ કરીને પ્રવ્રજ્યા લે છે, અને લાભસત્કાર તથા કીર્તિ મેળવે છે. તેટલાથી તે પ્રમુદિત અને કૃતકૃત્ય થતો નથી; આત્મરત્નુતિ અને પરનિંદા કરતો નથી; બેદરકાર બનતો નથી; સાવધાનીથી શીલસંપત્તિ પ્રાપ્ત કરે છે. શીલસંપત્તિથી પણ તે સંતુષ્ટ થતો નથી. આત્મ-રત્નુતિ અને પરનિંદા કરતો નથી, બેદરકાર બનતો નથી, સાવધાનતાથી સમાધિસંપત્તિ પ્રાપ્ત કરે છે. આ સમાધિ-સંપત્તિથી પ્રમુદિત અને કૃતકૃત્ય થાય છે, આત્મરત્નુતિ અને પરનિંદા કરે છે, બેદરકાર બને છે, અને બેદરકારીથી દુઃખ પામે છે. જેમ કોઈ માણસ સારવાન વૃક્ષને સાર લાવવા માટે જાય છે, પણ સાર અને ઉપરનું પોચું લાકડું છોડી દબને ઉપરની છાલ જ લઈ જાય છે, અને તે જ સાર છે એમ સમજે છે! તેને જોઈ કાલો માણસ કહે છે કે અરેરે, બીયારો સાર કયો તે ન જાણી શકયો! છાલને જ આ માણસ સાર સમજે છે! પણ સારથી જે કામ થવાનું તે આ છાલથી નથી થવાનું! સમાધિસંપત્તિથી કૃતકૃત્ય થનાર કુલપુત્રની આ જ સ્થિતિ સમજવી.

"બીજો કોઈ કુલપુત્ર જાતિજરાદિથી પીડિત થઈને દુઃખનો અંત કરવા માટે શ્રદ્ધાપૂર્વક ગૃહત્યાગ કરીને પ્રવ્રજ્યા લે છે, અને લાભ, સત્કાર તથા કીર્તિ મેળવે છે. તેટલાથી કૃતકૃત્ય ન થતાં શીલસંપત્તિ અને સમાધિસંપત્તિ પ્રાપ્ત કરે છે. તે આ સંપત્તિથી પ્રમુદિત થાય છે, પણ કૃતકૃત્ય થતો નથી; આત્મરત્નુતિ અને પરનિંદા કરતો નથી, બેદરકાર બનતો નથી, સાવધાનતાથી યાનદર્શન પ્રાપ્ત કરે છે. યાનદર્શનથી તે પ્રમુદિત અને કૃતકૃત્ય થાય છે, આત્મસ્તુતિ અને પરનિંદા કરે છે,

બેદરકાર બને છે, અને બેદરકારીથી દુઃખ પામે છે. જેમ કોઈ માણસ સારવાન વૃક્ષનો સાર લાવવા માટે જાય છે; પણ સારને બદલે ઉપરનું પોચું લાકડું લઈ આવે છે, અને તે જ સાર છે એમ માને છે! ડાહ્યા માણસ તેને જોઈને કહે છે કે અરેરે, સાર કયો એ બીયારો ન જણી શક્યો! સાર ઉપરના પોચા લાકડાને જ આ માણસ સાર સમજે છે! જ્ઞાનદર્શનથી કૃતકૃત્ય થનારાની એ જ સ્થિતિ સમજવી.

“બીજો કોઈ કુલપુત્ર જાતિજરાદિથી પીડિત થઈને દુઃખનો અંત કરવાની ઇચ્છાથી શ્રદ્ધાપૂર્વક ગૃહત્યાગ કરીને પ્રવ્રજ્યા લે છે, અને લાભસત્કાર તથા કીર્તિ મેળવે છે; પણ તેટલાથી તે પ્રમુદિત અને કૃતકૃત્ય થતો નથી. તે સાવધાનતાથી શીલ-સંપત્તિ, સમાધિસંપત્તિ અને જ્ઞાનદર્શન પ્રાપ્ત કરે છે. આનાથી તે પ્રમુદિત થાય છે, પણ કૃતકૃત્ય થતો નથી; આત્મસ્થુતિ અને પરનિદા કરતો નથી, બેદરકાર બનતો નથી, સાવધાનતાથી સમયવિમોક્ષ (તાવત્કાલિક વિમુક્તિ) મેળવે છે. તે વિમુક્તિમાંથી બ્રહ્મ થવાનો સંભવ હોય છે, પણ પછી આગળ જતાં તે જે વિમુક્તિમાંથી કદી બ્રહ્મ થવાનો સંભવ નથી હોતો એવી અસમયવિમુક્તિ (કામમની વિમુક્તિ) મેળવે છે. જેમ કોઈ માણસ સારવાન વૃક્ષનો સાર લેવા જાય છે અને અંદરનો સાર જ લઈને પાછો આવે છે, અને તે સાર છે એમ સમજે છે. ડાહ્યા માણસ તેને જોઈને કહે છે કે ધન્ય છે. આ માણસ સાર કયો તે બરાબર જાણખી શક્યો; સારથી જે કામ કરવાનું છે તે આ કરી શકશે. જે કુલપુત્ર અસમયવિમોક્ષ મેળવે છે તેની પણ આ જ સ્થિતિ સમજવી.

“ હે બિહુઓ, આ રીતે આ બ્રહ્મચર્ય લાભ, સત્કાર, અને કીર્તિ માટે નથી, શીલસંપત્તિ માટે નથી, સમાધિ-સંપત્તિ માટે નથી, જ્ઞાનદર્શન માટે નથી; અક્ષોભ્ય ચિત્ત-વિમુક્તિ માટે આ બ્રહ્મચર્ય છે, અક્ષોભ્ય ચિત્તવિમુક્તિ એ જ આ બ્રહ્મચર્યનો સાર છે, અને એ જ બ્રહ્મચર્યનું પર્યવસાન છે. ”

આમ ભગવાન બોલ્યા. મુદિત મનથી તે બિહુઓએ ભગવાનના બાપણનું અભિનંદન કર્યું.

મહાસારોપમસુત્ર સમાપ્ત.

ચૂળસારોપમસુત

એવું મેં સાંભળ્યું છે. એકવાર ભગવાન શ્રાવરતી પાસેનાં જોતવનમાં અનાયપિડિકના આરામમાં રહેતા હતા. તે વખતે પિંગલ ક્રોચ્છ (પિંગલ કૌત્સ) નામનો એક બ્રાહ્મણ ભગવાન પાસે આવ્યો અને કુશલસમાચાર પૂછીને એક બાળુએ બેઠો અને બોલ્યો, “હે ગોતમ, પૂણ્ય કરસપ, મકખસિ ગોસાલ, અજિત કેસકંબલી, પકુધ કચ્ચાવન, સંજય વેલ્લૂપુત, અને નિર્ગંઠ નાયપુત્ત આ (૭) આચાર્યો મોટા સંધોના નાયક છે, પ્રસિદ્ધ છે, અને ધણા લોકોને માન્ય છે. તેઓ જે ઉપદેશ આપે તે તેમણે અનુભવ્યો છે ? કે તેમને થોડો અનુભવ મળ્યો છે અને બાકીનો અનુભવ નથી મળ્યો ?”

ભગવાને જવાબ આપ્યો, “હે બ્રાહ્મણ, એ વાત જવા દો. હું ધર્મોપદેશ આપું છું તે સાવધાનતાથી સાંભળો [અર્થાત્ પછીની બધી દક્ષીકત આગલા સૂત્રમાં આવી ગઈ છે. આ સૂત્રમાં સારની ઉપમા પ્રથમ આપેલી છે અને પાછળથી લાભ,

સત્કાર, શીલ, સમાધિ અને જ્ઞાનદર્શનનું વર્ણન કરેલું છે. જેટલું વધારે છે તે નીચે આપું છું.] તે જ્ઞાનદર્શન પ્રાપ્ત કરે છે, અને તેનાથી પ્રમુદિત થાય છે, પણ કૃતકૃત્ય થતો નથી; આત્મરુદ્ધિ અને પરનિદા કરતો નથી, જ્ઞાનદર્શન કરતાં પણ ઉચ્ચતર ધર્મનું પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન મેળવવા માટે મધ્યે છે, હિસાવી થાય છે.

“ હે બ્રાહ્મણ જ્ઞાનદર્શન કરતાં ઉચ્ચતર ધર્મો કયા કયા છે? કોઈ ભિક્ષુ વિધયોથી અને અકુશલધર્મોથી અસિન્ન થઈને વિતર્ક વિચારથી યુક્ત, એકાન્તવાસમાંથી હિતપત્ર થયેલ પ્રીતિસુખ જેમાં છે એવું પ્રથમધ્યાન પ્રાપ્ત કરે છે. આ પણ જ્ઞાનદર્શન કરતાં જોયા દરજ્જાનું છે. ફરી પાછો—પેઠ—દ્વિતીયધ્યાન—પેઠ—તૃતીયધ્યાન—પેઠ—ચતુર્થધ્યાન—પેઠ—આકાશાનંદાવતન—પેઠ—વિઞ્જ્યાન્યાવતન—પેઠ—આકિંચન્યાવતન—પેઠ—નેવસંજ્ઞાનાસંજ્ઞાવતન પ્રાપ્ત કરે છે. આ ધર્મ પણ જ્ઞાનદર્શન કરતાં જોયા દરજ્જાનો છે. ફરી પાછો ભિક્ષુ નેવસંજ્ઞાનાસંજ્ઞાવતનનું સમતિક્રમણ કરીને સંજ્ઞાવેદ્યિતનિરોધ પ્રાપ્ત કરે છે, અને પ્રણાથી તેના આસવોનો ક્ષય થાય છે. આ ધર્મ પણ જ્ઞાનદર્શન કરતાં જોયા દરજ્જાનો છે. જેમ કોઈ માણસ સારવાન વૃક્ષનો સાર લેવા માટે જાય છે, અને સાર જ લાવે છે, અને તે સાર જ છે એમ સમજે છે, અને સારથી જે કામ કરવાનું હોય તે કરે છે; તેવી જ રીતિ આ ભિક્ષુની છે. આ રીતે હે બ્રાહ્મણ, આ બ્રહ્મચર્ય લાભસત્કાર અને કીર્તિ માટે નથી, શીલસંપત્તિ માટે નથી, સમાધિસંપત્તિ માટે નથી, જ્ઞાનદર્શન માટે નથી; અક્ષોભ્ય ચિત્તવિમુક્તિ એ બ્રહ્મચર્યનો સાર છે અને પર્યવસાન છે.”

તે સાંભળીને પિંગવ કોચ્છ બ્રાહ્મણ બોલ્યો, “હે ગોતમ, બહુ જ ઉત્તમ ! ઘણું જ ઉત્તમ ! જેમ કોઈ જિંધું કરેલું વાસણ સંવળું કરે, દાંડેલી વસ્તુ ઉઘાડે, માર્ગ જૂલેલાને માર્ગ બતાવે, અથવા દેખતા માણસને પદાર્થો દેખાય એ માટે અંધારામાં કોઈ મશાલ પેટાવે, તે રીતે આપે અનેક પ્રકારે ધર્મ પ્રકાશિત કર્યો છે. આ હું આપને, ધર્મને અને બિશ્વસંધને શરણે ભૂંડું, આજથી યાવજીવ્ય શરણે ગયેલો હું આપનો ઉપાસક છું એમ ગણુજો.”

ટીકા

આ સૂત્રમાં અને આની પહેલાના સૂત્રમાં આવેલું જ્ઞાનદર્શન એ સામાન્ય માણસનું જ્ઞાનદર્શન છે, અને અરહન્તનું જ્ઞાનદર્શન નથી, એવી ભૂતનો ખુલાસો અદ્ભુત્યમાં કરેલો છે; અને એ જો ન માનીએ તો આ સૂત્રનો અર્થ બેસતો નથી. કારણકે અરું જ્ઞાનદર્શન જોને પ્રાપ્ત થયું હોય તે માણસ આત્મસ્તુતિ અને પરનિંદા કરે એ સંભવત્ નથી. પ્રથમધ્યાનાદિ ધર્મો જ્ઞાનદર્શન કરતાં બિચારા દરજ્જાના છે એમ આ સૂત્રમાં કહેલું છે. જો આ જ્ઞાન અરહન્તનું છે એમ માનીએ તો ધ્યાનાદિ ધર્મો જ્ઞાનદર્શન કરતાં અડિયાતા હોઈ શકે જ નહિ. અર્થાત્ અહીં કહેલ જ્ઞાનદર્શન સામાન્ય છે; અને અરહન્તના જ્ઞાનના આધારભૂત પ્રથમધ્યાનાદિ ધર્મોની ગણના ઉપલા દરજ્જામાં કરેલી છે. પ્રથમધ્યાનાદિ પ્રાપ્ત કરીને છેલ્લે નિરોધસમાપત્તિ મેળવી અને તે દ્વારા આસવેનો દાય કરવો એ ધર્મનો સાર છે, એ ધર્મનું ધ્યેય છે. આ આસવક્ષયમાં ઉપયોગી એવાં ચાર ધ્યાનો, ચાર આયતનો અને નિરોધસમાપત્તિની ગણના ઉપરના દરજ્જામાં કરવામાં આવી છે.

ચૂળસારોપમસુત્તની ટીકા સમાપ્ત.

વગ્ગ ત્રીજો સમાપ્ત

(વગ્ગ ચોથો)

૩૧

ચૂળગોસિંગમુક્ત

એવું મેં સાંભળ્યું છે. એકવાર ભગવાન નાદિક નામના ગામમાં ગિજકાવસથમાં રહેતા હતા. તે વખતે આયુષ્માન અનુરુદ્ધ, આયુષ્માન નંદિય અને આયુષ્માન કિંખિલ ગોસિંગ-સાક્ષવનમાં રહેતા હતા. ભગવાન સાંજે ખાનભાવનાદિ આટોપીને ગોસિંગસાક્ષવનમાં આવ્યા. તેને જોઈને વનપાળે કહ્યું, “હે શ્રમણ, આ અરણ્યમાં જતો નહિ. તથા કુલપુત્રો પરમાર્થ સાધવા માટે આ જગ્યાએ રહે છે, તેમને હેરાન ન કર.” આ સંવાદ સાંભળીને અનુરુદ્ધે વનપાળને કહ્યું, “હે વનપાળ, ભગવાનને ન અટકાવ. ને અમારા શાસ્ત્ર છે.” એમ બોલીને અનુરુદ્ધ નંદિય અને કિંખિલની પાસે ગયો અને બોલ્યો, “જંધુઓ, જલદી બહાર નીકળો. આપણા શાસ્ત્રા પ્રમાણ છે.” તેઓ ભગવાનની સામે ગયા, અને

તેમાંના એકે ભગવાનનું પાત્રચીવર લીધું, એકે આસન આપ્યું અને એકે પગ ધોવા પાણી આપ્યું. ભગવાને પગ ધોયા અને બિછાવેલા આસન ઉપર બેઠા. તે ત્રણે પણ ભગવાનને વંદન કરીને એક બાજુએ બેઠા.

ત્યારે ભગવાને અનુરુદ્ધને પૂછ્યું, “બધું બરાબર ચાલે છેને ? પિંડપાત મેળવવામાં હરકત તો નથી આવતીને ?”

અનુરુદ્ધ—“ભગવન્, અમારું બધું બરાબર ચાલે છે. પિંડપાત મેળવવામાં અમને હરકત આવતી નથી.”

ભગવાન—“અને તમે તકરાર ક્યાં વગર દૂધપાણીની માફક એકબીજાને પ્રેમથી જોઈને આનંદમાં અને સંપીને રહો છોને ?”

અનુ૦—“હા, બહંત. અમે ખૂબ આનંદથી અને સંપીને રહીએ છીએ.

ભગવાન—“કઈ રીતે ?”

અનુ૦—“બહંત, મને એમ લાગે છે કે આવા સપ્તભ્રમચારીઓ મળ્યા એ મહાલાભ જ છે, અને તેથી કાયા, વાચા અને મનથી, સમક્ષ અને અસમક્ષ મારો આમના ઉપર પ્રેમ છે. જાણે કે મારા પોતાના મનને એક કોરે રાખીને આમના મનથી જ હું વ્યવહાર કરું છું. અમારા શરીર જ રૂકત બિન્ન છે, પણ મન એક છે, એમ હું સમજું છું.”

નાંદય અને કિંબલે પણ પોતાનો આવો જ અનુભવ કહી સંભળાવ્યો. ત્યારે ભગવાન બોલ્યા, “હવે સરસ, પણ અનુરુદ્ધ, તમે ઉદ્યોગદક્ષતાથી અને સાવધાનતાથી વર્તો છોને ?”

અનુ૦—“હા, બહંત. અમે ખૂબ દક્ષતાથી વર્તીએ છીએ.”

ભગ૦—“કઈ રીતે ?”

અનુ૦—“ ભદ્રંત, અમારામાંથી જે પ્રથમતઃ ગામમાં પિંડપાત માટે જન્મ છે તે આસનો માંડી રાખે છે, પીવાનું અને હાથપગ ધોવાનું પાણી ભરી રાખે છે, (અને) વધારાનો ભાત કાઢી રાખવાનું વાસણ સાફસૂક કરી રાખે છે. જે પિંડપાત લઈને બધાથી છેલ્લો આવે છે, તે તેની મરજી પડે તો વધેલું અનાજ જમે છે, અથવા તેની જરૂર ન હોય તો જ્યાં લીધું ખડ ન હોય એવી જગ્યાએ અથવા તો જંગલ વગરના પાણીમાં ફેંકી દે છે. આસનો ઉપાડીને એક કોરે મૂકે છે, પીવાનું અને હાથપગ ધોવાનું પાણી એક બાજુ મૂકી દે છે, વધારાનો ભાત મૂકવાનું વાસણ સાફસૂક કરે છે, અને જમવાની જગ્યા ચોખ્ખી કરી વાળા નાખે છે. જો પીવાના પાણીનો, હાથપગ ધોવાના પાણીનો કે શૌચ માટે વાપરવાના પાણીનો ખડો ખાલી જાય તો તે ભરી રાખે છે. જો તે ખડો તે ઉપાડી ન શકે તો સાન કરીને બીજાને બોલાવે છે; અને બન્ને મળીને તે ઉપાડીને જગ્યાએ મૂકે છે. તેટલા માટે અમે મોટેથી એકબીજાને બોલાવતા નથી. દર પાંચમે દિવસે અમે ધર્મ સંબંધે આખી રાત સંભાષણ કરીએ છીએ. આ રીતે અમે ઉદ્યોગક્ષતાથી અને સાવધાનતાથી રહીએ છીએ.”

ભગવાન—“ ઘણું સરસ! અનુરુદ્ધ, ઘણું સરસ! પણ આવી રીતે સાવધાનીથી વર્તતાં તમને આયોને શોભે એવા લોકોત્તર જ્ઞાનનો લાભ થયો છે ખરો?”

અનુ૦—“ ભદ્રંત, કેમ ન થાય? અમે જેટલો વખત ઇચ્છા કરીએ છીએ એટલો વખત વિષયોથી અને અકુશલ ધર્મોથી વિમુક્ત થઈને વિનર્કવિચારથી યુક્ત, એકાન્તવાસ-

માંથી પેદાં થયેલું પ્રીતિસુખ જેમાં છે એવું પ્રથમધ્યાન પ્રાપ્ત કરી લઈએ છીએ. આ અમારું આર્યોને શોભે એવું લોકોત્તર જ્ઞાન છે. આને લીધે અમે સુખમાં રહીએ છીએ. "

ભગવાન—“ ધણું સરસ! અનુરુદ્ધ, ધણું સરસ! પણ અનુરુદ્ધ, આ સમાપત્તિથી પણ પર, સુખ થાય એવું અને આર્યોને શોભે એવું લોકોત્તર જ્ઞાન તમને પ્રાપ્ત થયું છે? ”

; [અહીં અનુરુદ્ધ અનુક્રમે દ્વિતીયધ્યાન, તૃતીયધ્યાન, ચતુર્થધ્યાન, આઠાસાનંચાયતન, વિઝ્ઞાણંચાયતન, આર્કિચ્ચંચાયતન, નેવસજ્જ્ઞાનાસજ્જાયતન અને આસવક્ષયસહિત સંઘાવેદ્ધપિત-નિરોધસમાપત્તિનો ઉત્સેખ કરે છે. દરેક વખતે ભગવાન તેને સાબાશી આપીને ઉપલી કક્ષાના સંબંધે પ્રશ્ન પૂછે છે, અને એ કક્ષાનો લાભ થયો છે એમ અનુરુદ્ધ જવાબ આપે છે.]

એટલે ભગવાને તે ત્રણેને ઉપદેશ આપ્યો, અને ત્યાંથી ગયા. થોડેક દૂર સુધી એ ત્રણે ભગવાનને વળાવવા ગયા અને પછી પાછા આવ્યા. ત્યારે નંદિય અને કિંબિલે અનુરુદ્ધને પૂછ્યું, “ અમે તને કહી એમ કહ્યું છે ખરું કે અમને અમુકઅમુક સમાપત્તિનો લાભ થયો છે? તેમ છતાં અમે આસવોના ક્ષય સુધીનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યું છે એમ ભગવાનને કેમ કહ્યું? ”

અનુ૦—“ તમે મને આ વાત કરી નથી; પણ તો વાત મેં અંતર્યોનથી જાણી અને દેવતાઓએ પણ એ જ હકીકત મને જણાવી. ભગવાને મને પ્રશ્ન પૂછ્યો એટલે તે હકીકત મેં તેમને કહી. ”

આ જાણુ, દીધપરજન નામનો એક યક્ષ ભગવાન પાસે આવ્યો અને નમસ્કાર કરીને એક જાણુએ બેઠો અને બોલ્યો,

“ભદ્રન્ત, આ દેશમાં તથાગત સમ્યક્સંબુદ્ધ અને આ ત્રણ કુલપુત્રો—અનુરુદ્ધ નંદિય અને કિન્નિય—રહે છે એ વજ્રજ્યોતે તો મોટો લાભ છે ! વજ્રજ્યોતે લોકોનું એ મહાલાભજ છે !”

તે યક્ષનું બોલવું સાંભળીને જમીન ઉપરના દેવાએ તેનો પુનરુચ્ચાર કર્યો; તેમના ભાષણનો ચાતુર્મહારાજિક દેવાએ, તેમના ભાષણનો તાવર્તિસ દેવાએ, તેમનો યામ દેવાએ, તેમનો વૃસિત દેવાએ, તેમનો નિમ્માનરતિ દેવાએ, તેમનો પરનિમ્મિતવસવતી દેવાએ, અને તેમનો બ્રહ્મલોકમાંના દેવાએ પુનરુચ્ચાર કર્યો. આ રીતે એક ક્ષણમાં દીધપરજન યક્ષના ઉદ્દગારો બ્રહ્મલોકમાં પહોંચ્યા.

ત્યારે ભગવાને કહ્યું, “હે દીધ, તેં ખરાખર જાણી લીધું. જે કુળમાંથી આ કુલપુત્રો નીકળ્યા તે કુળો જે પ્રસન્નચિત્તથી તેમનું સ્મરણ કરશે તો તે વાત તે કુળોને ચિરકાલ હિતકારક અને સુખકારક થશે. જે ચાતિસમુદાયમાંથી આ નીકળ્યા—પેઠ—જે ગામમાંથી—પેઠ—જે નિગમમાંથી—પેઠ—જે નગરમાંથી—પેઠ—જે જનપદમાંથી (પ્રદેશમાંથી) આ કુલપુત્રો નીકળ્યા તે જનપદ જે આમનું પ્રસન્નચિત્તથી સ્મરણ કરશે તો, તે વાત તે જનપદને ચિરકાલ હિતકારક અને સુખકારક થશે. જધા ક્ષત્રિયો જે આમનું સ્મરણ કરશે તો તે તેમને ચિરકાલ હિતકારક અને સુખકારક થશે. જધા બ્રાહ્મણો, જધા વૈશ્યો, જધા શૂદ્રો જે આમનું પ્રસન્નચિત્તે સ્મરણ કરશે તો તે તેમને હિતકારક અને સુખકારક થશે. માર, બ્રહ્મા, શ્રમણબ્રાહ્મણ, દેવ, મનુષ્યો વગેરે સહિત જે આપું જગત આમનું પ્રસન્નચિત્તે સ્મરણ કરશે તો તે જગતને ચિરકાલ હિતકારક અને સુખકારક થશે. હે દીધ, જે, આ

ત્રણે જણા ધણાના હિત માટે, ધણાના સુખ માટે, જગત ઉપરની અનુકંપાને લીધે, દેવમનુષ્યોના અર્થ માટે, હિત માટે, સુખ માટે કેવા પ્રયત્નો કરે છે ? ”

આમ ભગવાન બોલ્યા. દીવપરજન યક્ષે ભગવાનના ભાષણનું મુદિત મનથી અભિનંદન કર્યું.

ચૂળગોસિંગસુત્ત સમાપ્ત.

ટીકા

સંધમાં એકમ કેતું હોતું જોઈએ એ બતાવવાનો આ સૂત્રનો ઉદ્દેશ હોય એમ લાગે છે. અનુરુદ્ધ, નંદિય અને કિંબિલ ત્રણે જણા જે રીતે રહેતા હતા તે રીતે સો કે હજાર બિશુઓ એકીસાથે રહે તોપણ તેઓમાં વાદવિવાદ અને તકરાર ચવાતો સંભવ નથી. ખુદ ભગવાનના સમયમાં પણ જૈનસંધમાં તકરારો થતી. કોસમ્બી ગામના બિશુઓમાં તકરાર થઈને તેઓના બે પક્ષો પડી ગયા હતા એ વાત આ જ અંધના કોસંબિયસુત્તમાં તેમજ મહાવગ્ગમાંના કોસંબિય ખંડકમાં આવે છે. આવી તકરારોથી ધર્મકાર્યમાં બહુજ અડચણ આવતી, અને તે તકરારો ઉપસ્થિત ન થાય માટે ભગવાન અને તેમની પછી મહાકારયપ વગેરે મહાસચિવોને બહુ કાળજી રાખતી પડેલી. સંધક્ષેદ કરનારને માટે ત્રિનયસંધમા મોટું પ્રાયાશ્વત્ત બતાવવામાં આવ્યું છે, અને બીજી જગ્યાઓએ સંધના સંધની ખૂબ પ્રશંસા કરી છે.

સુત્તો સુદ્ધાનં વપ્પાદો સુત્તા સદ્દમ્મદેસના ।

સુત્તા સંઘસસ સામગ્ગી સમગ્ગાનં તપો સુત્તો ॥

અર્થ:—બુદ્ધોનો પ્રાદુર્ભાવ સુખકારક છે, સદ્ધર્મનો ઉપદેશ સુખકારક છે, સંઘની સામગ્રી (સંપ) સુખકારક છે અને સંપથી રહેનારા બિહુઓનું તપાચરણ સુખકારક છે.

ઉપર લખેલી ગાથાનું આ સૂત્રમાં ઘંટાહરણ સાથે સંપર્ષીકરણ કરેલું છે એમ કહેવામાં આવ્યું નથી. ઉપરાંત, બુદ્ધસમકાલીન બિહુઓ કેટલા પ્રેમથી અને સરળતાથી રહેતા હતા એ વસ્તુ પણ જોવા મળે છે.

ચૂળગોસિંજસુતની ટીકા સમાપ્ત.

૩૨

મહાગોસિંગમુત્ત

એવું મેં સાંભળ્યું છે. એકવાર ભગવાન આયુષ્માન સારિ-
પુત્ત, આયુષ્માન મહામોગ્ગસ્થાન, આયુષ્માન મહાકરસપ,
આયુષ્માન અનુરુદ્ધ, આયુષ્માન રેવત, આયુષ્માન આનંદ અને
બીજા પ્રસિદ્ધ શ્રાવકો સાથે ગોસિંગસાલવનમાં રહેતા હતા.
તે વખતે સાંજને વખતે મહામોગ્ગસ્થાન ધ્યાનસમાધિ આટા-
પીને મહાકરસપ પાસે ગયો અને બોલ્યો, “આયુષ્મન્ કરસપ,
ચાલ, આપણે સારિપુત્ત પાસે ધર્મોપદેશ સાંભળવા જઈએ.”
તે બંને અનુરુદ્ધને સાથે લઈને સારિપુત્ત પાસે જવા નીકળ્યા.
તેને જોઈને આનંદ રેવત પાસે ગયો અને બોલ્યો, “આ ત્રણે
સારિપુત્ત પાસે ધર્મશ્રવણ કરવા માટે જાય છે, તો ચાલ,
આપણે પણ ત્યાં જઈએ.” એટલે તેઓ બધા જ સારિપુત્ત
પાસે ગયા.

આનંદને જોઈને સારિપુત્રે કહ્યું, “આયુષ્મન્ આનંદ, તું

ભગવાનનો અનુચારી છે, ભગવાનની પાસે રહેનારો છે ; આવ, તારું સ્વાગત હો. આ વન અત્યંત રમણીય છે, ચાંદની રાત છે, બધાં શાલવૃક્ષો નીચેથી હિપર સુધી પુષ્પથી ભરપૂર છે, અને જાણે કે ચારે તરફ સ્વર્ગીય સુવાસ ફેલાઈ રહી છે ! આ વખતે કેવી જાતના બિશુથી આ ગોસિંહસાલવન સુશોભિત થાય ? ”

આનંદ : “ આયુષ્મન સારિપુત્ર, જે બિશુ બહુશ્રુત, શ્રુતધર, શ્રુતને સંધરી રાખનારો હોય, જે આદિકથાણ, મધ્યકથાણ અને પર્વવસાનકથાણ, બ્રહ્મચર્યનું સાગોપાંગ વિવેચન કરનારા ધર્મો (વાતો) સરસ રીતે જાણે છે, જેણે વાચાથી આવા ધર્મોના પરિચય સાધેલો હોય છે, મનથી ચિંતન કરેલું હોય છે, અને દર્શનથી આ ધર્મોને બરાબર જાણેલા હોય છે, જે ચારે જાતની સભામાં શ્રોતાઓના અનુશયનાશ માટે સરસ શબ્દોમાં ધર્મોપદેશ કરે છે તેનાથી જ આવે વખતે વન સુશોભિત થાય. ”

તે પછી રેવતને સારિપુત્રે કહ્યું, “ પોતાને જે યોગ્ય લાગ્યું તે આનંદે કહ્યું ; હવે તું આ પ્રશ્નનો જવાબ આપ. ”

રેવત : “ જે બિશુને એકાન્તવાસ ગમે છે, જે એકાન્તવાસમાં આનંદ લે છે, આનંદભાવનામાં દક્ષ હોય છે, પ્રયાયુક્ત હોય છે અને બધો વખત એકાન્તવાસમાં જ ગાળે છે તેનાથી જ આ વન સુશોભિત થાય. ”

તે પછી આ જ પ્રશ્ન સારિપુત્રે અનુરુદ્ધને પૂછ્યો.

અનુરુદ્ધે જવાબ આપ્યો, “ જેમ કોઈ દેખતો માણસ મોટા મહેલ ઉપર ચઢીને નીચે પડેલાં દબાર રથચક્રો એક સાથે જોઈ શકે છે, તેમ જે બિશુ વિશુદ્ધ અને દિવ્ય દષ્ટિથી

હજાર વિશ્વમંડળો જુઓ તેનાથી જ આ વન સુશોભિત થાય. ”

ત્યારપછી સારિપુત્રે આ જ પ્રશ્ન મહાકાશ્યપને પૂછ્યો. ત્યારે મહાકાશ્યપે જવાબ આપ્યો, “ જે પોતે અરણ્યવાસી થાય છે અને બીજને અરણ્યવાસના કાયદા બતાવે છે, પોતે પિંડપાતિક બને છે અને બીજને પિંડપાતિકત્વના કાયદા બતાવે છે, પોતે પાંસુકલિક થાય છે અને પાંસુકલિત્વની સ્તુતિ કરે છે, જાતે ત્રૈવીરિક (ત્રણ ચીવર ધારણ કરનારો) થાય છે અને ત્રૈવીરિકત્વની સ્તુતિ કરે છે, જાતે અદ્યેચ્છ યર્ધને અદ્યેચ્છતાની સ્તુતિ કરે છે, જાતે સંતુષ્ટ યર્ધને સંતુષ્ટની સ્તુતિ કરે છે, જાતે એકાન્તવાસી યર્ધને એકાન્તવાસનાં વખાણ કરે છે, જાતે અસંસૃષ્ટ (અખદ્) યર્ધને અસંસર્ગની સ્તુતિ કરે છે, જાતે આરબ્ધપીર્ય યર્ધને વીર્યારંભનાં વખાણ કરે છે, જાતે શીલસંપન્ન યર્ધને શીલસંપત્તિની સ્તુતિ કરે છે, જાતે સમાધિસંપન્ન યર્ધને સમાધિસંપત્તિની સ્તુતિ કરે છે, જાતે પ્રણસંપન્ન યર્ધને પ્રણસંપત્તિની સ્તુતિ કરે છે, જાતે વિમુક્તિસંપન્ન યર્ધને વિમુક્તિસંપત્તિની સ્તુતિ કરે છે, જાતે વિમુક્તિઘાનદર્શનસંપન્ન યર્ધને વિમુક્તિઘાનદર્શનસંપત્તિની સ્તુતિ કરે છે, તે લિહુથી જ આ વન સુશોભિત થાય. ”

ત્યારપછી સારિપુત્રે આ જ પ્રશ્ન મહામોગ્ગલ્લાનને પૂછ્યો, ત્યારે તેણે જવાબ આપ્યો, “ અહીં બે લિહુઓ અભિધર્મ સંબંધે પરસ્પર પ્રશ્નો પૂછે, તેમનો તે સંવાદ અરબ્ધિત ચાલુ રહે, અને તે ધાર્મિક જ હોય—આવી જાતના લિહુથી જ આ વન સુશોભિત થાય. ”

ત્યારબાદ મહામોગ્ગલ્લાને સારિપુત્રને કહ્યું, “ બધાએ પોતપોતાની સુદ્ધિ મુજબ આ પ્રશ્નના જવાબ આપ્યા છે. હવે

અમે તમને પૂછીએ છીએ કે કેવા પ્રકારના બિહુથી આ વન શોભે ? ”

સારિપુત્ર—જેમ કોઈ રાજા પાસે અથવા મહામાત્ર પાસે નાના તરેહનાં રંગીન વસ્ત્રોથી ભરેલી એક પેટી હોય, અને સવારે, બપોરે અને સાંજે જે જાતનાં કપડાં પહેરવાની ઇચ્છા હોય તે જાતનાં કપડાં તે પેટીમાંથી કાઢીને તે પહેરે; તે રીતે જે બિહુ પોતાના ચિત્તને પૂર્ણ રીતે તાણે રાખી શકે, જે જે સમાપત્તિથી તે સવારે, બપોરે અને સાંજે રહેવા માગે તે તે સમાપત્તિથી રહે, તેનાથી જ આ વન સુશોભિત થાય. ”

આટલો સંવાદ થયા પછી સારિપુત્ર બોલ્યો, “ પોતપોતાની શુદ્ધિ પ્રમાણે બધાએ આ પ્રશ્નને ઉકેલ્યો છે. હવે આપણે આ સંબંધે ભગવાનને જ પૂછીએ. ”

આનંદે આપેલો જવાબ સારિપુત્રે ભગવાનને જણાવ્યા પછી ભગવાન બોલ્યા, “ આનંદ આ જ જાતનો બિહુ છે. તે બહુશ્રુત, શ્રુતધર અને શ્રુતને સંધરી રાખનારો છે—પેઠ—સરસ શબ્દોમાં ધર્મોપદેશ કરે છે. ”

રેવતનો જવાબ સાંભળ્યા પછી ભગવાન બોલ્યા, “ ધન્ય, ધન્ય, રેવત જ આ પ્રશ્નનો જવાબ આપી શકે, કારણકે રેવત જ આ જાતનો બિહુ છે. ” અનુરુદ્ધનો જવાબ સાંભળીને આ જ રીતે ભગવાને અનુરુદ્ધની પણ સ્તુતિ કરી, અને મોગ્ગલ્લાનનો જવાબ સાંભળીને તેની પણ સ્તુતિ કરી. ત્યારપછી મોગ્ગલ્લાને સારિપુત્રનો જવાબ ભગવાનને જણાવ્યો, ત્યારે તે સારિપુત્રનો જ મોગ્ગ જવાબ છે એ પ્રકારે તેની પણ સ્તુતિ કરી. ત્યારે સારિપુત્રે ભગવાનને પૂછ્યું, “ ભદ્રત, અમારા બધામાંથી કોનું દહેવું યથાર્થ છે ? ”

ભગવાન—“ એક રીતે તમારા બધાનું કથન થોગ્ય જ છે, છતાં મારું કથન પણ સાબળો. જે બિહુ પિંડપાતમાંથી પાછો ફર્યા પછી પોતાનો દેહ સીધો રાખીને અને સ્મૃતિ ભગૃત રાખીને પક્ષાંડી વાળી બેસે, અને નિશ્ચય કરે કે ત્યાં મુઘી મારું ચિત્ત આસવોમાંથી વિમુક્ત થયું નથી ત્યાં મુઘી હું આ આસનમાંથી ચલિત થવાનો નથી, તે જ આ વનને આ વખતે સુશોભિત કરશે. ”

આમ ભગવાન બોલ્યા. તેઓએ મુક્તિ મનથી ભગવાનના ભાષણનું અભિનંદન કર્યું.

મહાગોસ્સિંઝસુત્ત સમાપ્ત.

ટીકા

આ સૂત્રમાં જે જે બિહુએ જે જે શુભોની પ્રશંસા કરી તે તે શુભોમાં તેઓ તે કાળે પ્રસિદ્ધ હતા. બહુમુનનામાં આનંદની પ્રથમ મળુના થતી, અંશુત્તરનિકાયના એક નિપાતમાં કથ્યું છે—

પતદર્ગં મિક્કલ્લવે મમ સાવકાનં મિક્કલ્લનં ચહુ-
સ્સુતાનં ચદિદં આમંદો ।

અર્થ:—હે બિહુઓ, મારા બહુમુન ત્રિભુધાવકોમાં આનંદ મેટું છે.

પતદર્ગં મિક્કલ્લવે મમ સાવકાનં મિક્કલ્લનં જ્ઞાપીનં
ચદિદં કંઝારેવતો ।

અર્થ:—હે બિહુઓ, ધ્યાન કરનારા મારા ત્રિભુધાવકોમાં કંઝારેવત મેટું છે.

પતદગ્ગં મિક્ખવે મમ સાવકાનં મિક્ખૂનં ધુતંગ-
ધરાનં યદિદં મહાકસ્સપો ।

અર્થ:—ધુતંગ ધારણ કરનારા મારા બિશુધાવકોમાં મહાકાશ્યપ
શ્રેષ્ઠ છે.

પતદગ્ગં મિક્ખવે મમ સાવકાનં મિક્ખૂનં દ્વિ-
મંતાનં યદિદં મોગ્ગલ્લાનો ।

અર્થ:—હે બિશુઓ, મારા અદ્વિમાન બિશુધાવકોમાં મોગ્ગ-
લ્લાન શ્રેષ્ઠ છે.

પતદગ્ગં મિક્ખવે મમ સાવકાનં મિક્ખૂનં મહા-
પબ્બાનં યદિદં સારિપુત્તો ।

અર્થ:—હે બિશુઓ, મારા પ્રજ્ઞાવાન બિશુધાવકોમાં સારિપુત્ત
શ્રેષ્ઠ છે.

આ સૂત્રમાં જુદાજુદા ગુણો માટે જુદાજુદા બિશુઓ શ્રેષ્ઠ
એમ બતાવ્યું છે. અને આ બધું પ્રસ્તુત સૂત્ર સાથે મળતું આવે
છે; પરંતુ મોગ્ગલ્લાના અને સારિપુત્તના ગુણોની અહીં અદ્વા-
બદલી થઈ ગઈ હોય એવો વાસ થાય છે. તે સારિપુત્ત અને
મોગ્ગલ્લાનની મૈત્રી એટલી બધી અપ્રતિમ હતી કે તેઓએ પોતાના
ગુણોની રત્નતિ ન કરતાં પોતાના મિત્રના ગુણોની જ રત્નતિ કરી હતી.

મહાગોસિંહસુત્તની ટીકા સમાપ્ત.

મહાગોપાલકસ્તુત

એવું મેં સાંભળ્યું છે. એકવાર ભગવાન શ્રાવસ્તી પાસેના જેતવનમાં અનાથપિંડિકના આરામમાં રહેતા હતા, ત્યારે ભિક્ષુઓને ઉદ્દેશીને બોલ્યા :-

“હે ભિક્ષુઓ, જે ગોપાલ અગિયાર અંગોથી યુક્ત હોય તે ગાયો રાખવા અને અભિવૃદ્ધિ કરવા સમર્થ નથી. આ અંગો કયાં ? (૧) જે ગાયનું સ્વરૂપ ઓળખતો નથી, (૨) તેમના ઉપર કરેલી નિશાનીઓ ઓળખતો નથી, (૩) ગાયના શરીર ઉપર જીવડાં હોય તો તેમને દૂર કરતો નથી, (૪) ગાયોને ચયેલ જખમ ઉપર પાટાપીંટી નથી કરતો, (૫) તેમની આગળ (મચ્છરોના ઉપદ્રવ અટકાવવા) ધુમાડો નથી કરતો, (૬) નદીનો આરો જે જાણતો નથી, (૭) ગાયના પાણી પીવાની જે બરાબર કલ્પના નથી કરી શકતો, (૮) જે રસ્તો નથી ઓળખતો, (૯) ખીડની જગ્યાની જેને બરા-

અર ખબર નથી. (૧૦) ગાયનું બધું દૂધ જે લઈ લે છે, અને (૧૧) જે પ્રમુખ બળદોની યોગ્ય પૂજા નથી કરતો. તે જ રીતે જે ભિક્ષુ આ અગિયારે અંગથી યુક્ત હોય તે ધર્મવિનયમાં વૃદ્ધિ પામવા અસમર્થ છે.

"હવે ભિક્ષુઓ, ભિક્ષુ સ્વરૂપ ઓળખતો નથી એટલે શું ? (૧) જગતમાં જે રૂપ છે તે ચાર મહાબૂતો છે અને તેમાંથી ઉત્પન્ન થયેલું છે, એ તે જાણતો નથી. (૨) નિશાની ઓળખતો નથી એટલે કર્મનાં ચિહ્નથી (લક્ષણથી) માણસ મૂર્ખ અને છે અને કર્મનાં ચિહ્નથી અનુબ્ધ પંડિત બને છે, એ તે યથાર્થ રીતે જાણતો નથી. (૩) જીવડાંને દૂર કરતો નથી એટલે મનમાં પેદા થયેલ કાર્માવતર્ક, વ્યાપાદવિતર્ક, વિહિસાવિતર્ક અને અકુશલ ધર્મોનો તે તરત જ નાશ કરતો નથી, તેને પોતાના મનમાં વધવા દે છે. (૪) જખમ ઉપર પાટા પીંડી કરતો નથી એટલે ચક્ષુ વગેરે ઇન્દ્રિયોના વિષયો ઓળખીને તેનું નિમિત્ત ગ્રહણ કરે છે; આ ઇન્દ્રિયો અસંવૃત્ત થતાં અભિધ્યા વગેરે અકુશલ ધર્મ અંતઃકરણમાં પ્રવેશે છે. આમ હોવા છતાં તેમના સંસ્કાર માટે તે પ્રયત્ન કરતો નથી. (૫) ધુમાડો કરતો નથી એટલે પોતે સાંભળેલ ધર્મ બીજાને વિસ્તારથી કહેતો નથી. (૬) નહીનો આરો જાણતો નથી એટલે જે ધર્મધર અને વિનયધર ભિક્ષુઓ હોય તેમની પાસે જઈને પરિપૂજા કરતો નથી, અને અર્થ બરાબર સમજી લેતો નથી; એટલે તે યાતા લોકો તે ભિક્ષુ ન જાણતો હોય એવી વાતો તેને કહેતા નથી, જે વાતો તે સ્પષ્ટ રીતે સમજી ન શકતો હોય તેનું સ્પષ્ટીકરણ તેઓ કરતા નથી, અને તેની શંકાનું સમાધાન થતું

નથી. (૭) પાણી પીવાની કલ્પના નથી કરી શકતો એટલે
જ્યારે તથાગતના ધર્મવિનયનો ઉપદેશ થતો હોય ત્યારે તેમાં
તે ભિક્ષુને આનંદ આવતો નથી. (૮) રસ્તો જાણતો નથી
એટલે ભિક્ષુ આર્ય અષ્ટાંગિક માર્ગ ખરાબર રીતે જાણતો
નથી. (૯) ખીડની જગ્યાની ખબર નથી એટલે ચાર સતિ-
પદ્ધતિનો (સ્મૃત્યુપસથાનો) યથાર્થ રીતે જાણતો નથી. (૧૦)
બધું દૂધ લઈ લે છે એટલે ગૃહસ્થો ભિક્ષુને પિંડપાત, ચીવર,
શયનાસન અને બેષજ્ય પદાર્થો લેવા માટે આમંત્રણ આપે
તો તે લેવામાં જે મર્યાદા નથી રાખતો. (૧૧) પ્રમુખ બળદની
ખરાબર પૂજા નથી કરતો એટલે જેઓ સંઘના આગેવાન
ચિરકાળ પ્રવર્જિત સ્થવિર ભિક્ષુ હોય તેમની તે યોગ્ય પૂજા
કરતો નથી; તેમના સંબંધમાં તે ભિક્ષુ પ્રસિદ્ધ રીતે કે
અપ્રસિદ્ધ રીતે પોતાનું મૈત્રીમય કાયકર્મ, મૈત્રીમય વાચાકર્મ અને
મૈત્રીમય મનાકર્મ રાખતો નથી. આ અગિયાર અંગોથી યુક્ત
એવો ભિક્ષુ આ ધર્મવિનયમાં વૃદ્ધિ પામવા અસમર્થ છે. પણ
આનાથી વિરુદ્ધનાં જે અગિયાર અંગો છે તેનાથી યુક્ત ભિક્ષુ
આ ધર્મવિનયમાં વૃદ્ધિ પામવા સમર્થ છે.”

આમ જગવાન બોલ્યા. તે ભિક્ષુઓએ મુદિત મનથી
જગવાનના ભાષણનું અભિનંદન કર્યું.

મહાગોપાલકમુત્ત સમાપ્ત.

ચૂળગોપાલકસુત

એવું મેં સાંભળ્યું છે. એકવાર છુદ્ધ ભગવાન વનજી દેશમાં આવેલા ઉછાચેલા નામના નગરમાં ગંગા નદીને કઠિ રહેતા હતા, ત્યારે ભિક્ષુઓને ઉદ્દેશીને યોત્સ્યા :

“ હે ભિક્ષુઓ, પ્રાચીન કાળમાં મગધ દેશમાંના એક મુખી ગોવાળે ચોમાસા પછી શરદઋતુમાં ઝૂંગાની આ બાજુના અને પેલી બાજુના કાંઠાનો વિચાર ન કરતાં કોઈ જુદા જ આરામાંથી ગાયોને વિદેહ દેશમાં (સામે પાર) લઈ જવાનો પ્રયત્ન કર્યો. પણ ગાયો નદીના પ્રવાહમાં મંડળ કરીને ત્યાં જ નાશ પામી. તે રીતે જે શ્રમણબ્રાહ્મણો દહલોક અને પરલોક, મારધેય અને અમારધેય, મૃત્યુધેય અને અમૃત્યુધેય જાણવા સમર્થ નથી તેમના ઉપદેશને અનુસરનારા લોકોની ચિરકાલ દાનિ થાય છે, તેમનું તે દૃત્ય અદિતકર અને દુઃખકર થાય છે.

“ પ્રાચીન કાળમાં મગધ દેશના એક કાલ્યા ગોવાળે ચોમાસા પછી શરદઋતુમાં આ કાઠો અને પેલો કાઠો ખરાબર જોઈને વિદેહ દેશને માટે ચોગ્ધ એવા આરામાંથી ગાયોને લઈ જવાનો પ્રયત્ન કર્યો. તેણે પ્રથમ પ્રમુખ બળદોને સુખરૂપ લઈ જવાનો પ્રયત્ન કર્યો, અને તે બળદો પ્રવાહને કાપીને સુખેથી સામે પાર પહોંચ્યા. ત્યાર પછી દમ્ય (અણુ-પક્ષોટ) બળદોને પ્રવાહમાં મૂક્યા અને તેઓ પણ નિર્વિઘ્ને સામે પાર પહોંચ્યા. પછી વોડડીઓને અને પછી વાછડાંને તેણે પાણીના પ્રવાહમાં મૂક્યાં અને તે બધાં નિર્વિઘ્ને સામે પાર પહોંચ્યાં. તદ્દન નાનાં વાછડાં પણ માયોના શબ્દને અનુસરીને તે પ્રવાહમાં થઈને નિર્વિઘ્ને સામે પાર ગયાં. આમ થવાનું કારણ તે ગોપાલક કાલો હતો. તે રીતે જે શ્રમણ-બ્રાહ્મણો, ઇલ્લોલક અને પરલોલક, મારધેય અને અમારધેય, મૃત્યુધેય અને અમૃત્યુધેય ઉત્તમ રીતે સમજે છે તેમના ઉપદેશને અનુસરનારા લોકોનું ચિરકાલ દિત થાય છે અને તેઓ ચિરકાલ સુખી થાય છે. પ્રમુખ બળદો જેવા જેઓ ક્ષીણાન્નવ અરહન્ત ભિક્ષુઓ હોય છે તેઓ મારનો પ્રવાહ વીધીને નિર્વિઘ્ને સામે પાર જાય છે. જે પાંચ ઓરંભાગીય નીવરણોનો નાશ કરીને અનાગામી થાય છે તે અણુપક્ષોટ બળદો પ્રમાણે મારનો પ્રવાહ વીધીને નિર્વિઘ્ને સામે પાર જાય છે. ત્રણ સંયોજનોનો નાશ કરીને અને રાગ, દ્વેષ, મોહને ધટાડીને જે સકદાગામી થાય છે તે વોડડીઓની (વત્સતરીની) માફક મારનો પ્રવાહ વીધીને નિર્વિઘ્ને સામે પાર જાય છે. ત્રણ સંયોજનના નાશથી જે સોતાપન્ન થાય છે તે વાછડાં પ્રમાણે મારના પ્રવાહમાંથી નિર્વિઘ્ને બહાર નીકળે છે. જે ભિક્ષુઓ

ધર્માનુસારી અને શ્રદ્ધાનુસારી હોય છે તે તે ગાયોના શબ્દને અનુસરનારાં અત્યંત નાનાં વાછડાંની માફક મારના પ્રવાહમાંથી પાર જાય છે. હે લિક્ષુઓ, ધહલોક અને પરલોક, મારધેય અને અમારધેય, મૃત્યુધેય અને અમૃત્યુધેય જાણુવા માટે હું સમર્થ છું. અને જેઓ મારા ઉપદેશને અનુસરશે તેઓનું ચિરકાલ સિત થશે, તેઓ ચિરકાલ સુખી થશે.”

આમ ભગવાન બોલ્યા. ત્યારપછી પાછા બોલ્યા, “આ લોક અને પરલોક, મારે જે પ્રાપ્ત કર્યું છે અને જે પ્રાપ્ત નથી કર્યું—તે અધું જાણનારા સંશુદ્ધ નિર્વાણપ્રાપ્તિ અર્થે ક્ષેમ અમૃતનું દ્વાર ઉઘાડ્યું છે, પાપી મારનો પ્રવાહ વીધીને તેનો ધ્વંસ કર્યો છે. માટે હે લિક્ષુઓ, પ્રમુદિત થાઓ અને નિર્વાણ મેળવી લો.”

• ચૂળગોપાલકમુત સમાપ્ત.

૩૫

ચૂળસચ્ચક્રુત

એવું મેં સાંભળ્યું છે. એકવાર ભગવાન વૈશાલી પાસે આવેલા મહાવનમાં કૂટામારશાળામાં રહેતા હતા. તે વખતે સચ્ચક્ર નિર્ગંધપુત્ર વૈશાલીમાં રહેતો હતો. તે મહા ભાષ્યપ્રવાદક હતો. તે પોતાની જાતને પંડિત માનતો અને ધણી સોકો પણ તેને માનતા. વૈશાલીની પરિષદમાં તે કહેતો કે "સંધનો કે મણનો એવો કેઈ શુરુ શ્રમણ કે બ્રાહ્મણ—પછી તે બંને પોતાની જાતને અરહન્ત સમ્યક્સંશુદ્ધ કહેવરાવતો હોય તો પણ—મારા જોવામાં નથી આવ્યો કે જે હું વાદવિવાદની શરૂઆત કરું કે તરત જ થરથર ધ્રુજવા ન લાગે કે જેની બમણમાંથી પરસેવાના રેલા ન ચાલે. કેઈ જાડના સુકાઈ મચેલા ફૂંકાની સાથે પણ જો હું વાદવિવાદ કરવા તૈયાર થાઉં તો તે પણ થરથર ધ્રુજવા લાગે તો માણસ તે કેણુ ? "

તે વખતે આયુધ્યમાન અસ્સજિ સવારમાં પોશાક પહેરીને અને પોતાનાં પાત્રચીવર ધર્ષને વૈશાલીમાં પિંડપાત માટે ગયો. સચ્ચંક નિગંઠપુત્ર કરવા નીકળ્યો હતો તેણે અસ્સજિને જોયો અને કુશલ સમાચાર પૂછીને એક બાણુ ઊભો રહ્યો અને બોલ્યો, "હે અસ્સજિ, શ્રમણુ ગોતમ પોતાના આવકોને શું શીખવે છે ? અને તેના આવકો તેના કયા ઉપદેશને મહત્ત્વનો ગણે છે ?"

અસ્સજિ—“રૂપ, વેદનાં, સંઘા, સંસ્કાર અને વિજ્ઞાન અનિત્ય છે અને અનાત્મા છે. જ્યાં સંસ્કાર અનિત્ય છે અને જ્યાં મનોવૃત્તિઓ અનાત્મા છે, એવું ભગવાન શીખવે છે અને આવકો તેમના આ જ ઉપદેશને મહત્ત્વનો ગણે છે.”

સચ્ચંક—“અરેરે, અગ્રે ગોતમ સંબંધે આ વિચિત્ર હકીકત સાંભળી. તેની અને અમારી મુલાકાત યદ્ય હોત તો ઠીક થાત. તેની સાથે સંભાષણ થાત અને તેને આ કુદૃષ્ટિમાંથી પરાવૃત્ત કરત.”

તે વખતે કંઈ કારણસર પાંચસો સિચ્છવીઓ સંઘાગારમાં ભેગા થયા હતા. સચ્ચંક તેમની પાસે ગયો અને બોલ્યો, “હે સિચ્છવીઓ, ચાલો મારી સાથે. આજે શ્રમણુ ગોતમ સાથે હું વાદવિવાદ કરવાનો છું. તેના આવકે અસ્સજિએ કહેલ મતનું જ જે તે પ્રતિપાદન કરતો હોય તો જેમ કોઈ બળવાન માણસ ધાંખા વાળવાળા ઘેટાને વાળથી પકડી આમતેમ હલાવી ફેંકી દે તેમ વાદમાં હું તેને આડોઅવળો ફેરવી ચીત કરીશ. અથવા તો કોઈ કલાલ પોતાની સાદરી પાણીમાં નાખીને આમતેમ જોરથી હલાવે તેમ હું શ્રમણુ ગોતમને વાદમાં આમતેમ હલાવીને ચીત કરીશ. અથવા તો કોઈ

જાણ્યાર દારૂખાજ દારૂ માળવાની કોથળાને છેડાથી પકડી આમ-
તેમ હલાવ્યો કરે, અથવા તો કોઈ મોટો હાથી ઉડાતગાવમાં
અવગાહન કરીને શણુ ધોવાની રમત કર્યા કરે છે તેમ હું
શ્રમણુ ગોતમને વાદવિવાદમાં જર્જરિત કરી નાખીશ. ચાલો,
તમે બધા મારી સાથે ચાલો.”

કેટલાક સિચ્છવીઓ બોલ્યા કે “વાદવિવાદમાં સમ્યક્તે
શ્રમણુ ગોતમ જીતી શકવાનો નથી, સમ્યક્ જ ગોતમને
જીતશે.” પણ બીજા કેટલાક બોલ્યા કે “ભગવાનને વાદ-
વિવાદમાં જીતી જાય એવો કોણ છે? ભગવાન જ સમ્યક્તે
વાદમાં જીતી જશે એ નિઃશંક છે.”

પછી પાંચસો સિચ્છવીઓને સાથે લઈને સમ્યક્ મહાવનમાંની
કુટાગરશાલામાં આવ્યો. ત્યાં કેટલાક ભિક્ષુઓને બહાર ચંક્રમણ
કરતા જોઈ ને તે બોલ્યો, “ભગવાન ગોતમ અત્યારે ક્યાં
છે? અમે તેને મળવા માટે આવ્યા છીએ.”

તેમણે જવાબ આપ્યો, “હે અગ્ગિવેસ્સન, ભગવાન મહા-
વનમાં પ્રવેશીને એક ઝાડની નીચે બેઠા છે.”

એટલે એ મોટા સિચ્છવી સમુદાયને સાથે લઈને સમ્યક્
જ્યાં ભગવાન બેઠા હતા તે મહાવનમાં ગયો, અને ભગવાનને
કુશલ સમાચાર પૂછીને એક બાણુએ બેઠો. કેટલાક સિચ્છવીઓ
ભગવાનને વંદન કરીને એક બાણુએ બેઠા, કેટલાક કુશલ
સમાચાર પૂછીને, કેટલાક ભગવાનને જે હાથ જોડીને નમસ્કાર
કરીને, અને કેટલાક પોતાનાં નામ તથા મોત જણાવીને એક
બાણુએ બેઠા. અને કેટલાક કંઈ પણ બોલ્યા સિવાય મૂંઝા
મૂંઝા જ એક બાણુએ બેઠા. ત્યારપછી સમ્યક્ પૂછ્યું, “જો
આપ રજા આપો તો હું કેટલાક પ્રશ્નો પૂછવા માગું છું.”

ભગવાન—“હે અગ્નિવેસ્સન, તારી મરણ પડે તે પ્રશ્ન પૂછ.”

સમ્યક્—“આવકોને આપ શું શીખવો છો? અને કયો ઉપદેશ આપ વિશેષ મહત્ત્વનો મળ્યો છે?”

ભગવાન—“રૂપ, વેદના, સંઘા, સંસ્કાર અને વિજ્ઞાન અનિત્ય છે અને અનાત્મા છે, બધા સંસ્કાર અનિત્ય છે અને બધા પદાર્થો અનાત્મા છે એવો ઉપદેશ હું આવકોને કરું છું, અને આ જ ઉપદેશને હું વધારે મહત્ત્વ આપું છું.”

સમ્યક્—“મને એક ઉપમા સાંભરે છે.”

ભગવાન—“તે કહે. કહેવામાં કર્યા દરકન નથી.”

સમ્યક્—“જેમ બધી વનસ્પતિ પૃથ્વી ઉપર જ વધે છે અને પૃથ્વી ઉપર જ અવલંબે છે; અથવા ખેતી, વેપાર વગેરે કર્મો પૃથ્વીના આશ્રયથી જ કરવામાં આવે છે, પૃથ્વી ઉપર જ અવલંબે છે; તે રીતે માણસ રૂપ, વેદના, સંઘા, સંસ્કાર અને વિજ્ઞાનને લીધે જ, તેમના ઉપર અવલંબીને જ પુણ્ય કે અપુણ્ય પ્રાપ્ત કરે છે.”

ભગવાન—“હે અગ્નિવેસ્સન, રૂપ, વેદના, સંઘા, સંસ્કાર અને વિજ્ઞાન એ પોતાનો આત્મા છે એમ તારું કહેવું છે?”

સમ્યક્—“હા. હું અને આ બધા લોકો પણ એમ જ કહીએ છીએ.”

ભગવાન—“બધા લોકોને દમણું છોડી દે. તારા કથનનું જ તું રપટીકરણ કર.”

સમ્યક્—“મારું કહેવું એટલું જ છે કે રૂપ, વેદના, સંઘા, સંસ્કાર અને વિજ્ઞાન એ આપણો આત્મા છે.”

ભગવાન—“ અહીં હું તને એવો પ્રશ્ન પૂછું છું કે કોઈ પસેનદિ કોસલ જેવો કે વેદેદિપુત્ર અગ્નતસત્તુ જેવો દાત્રિય મૂર્ધા-ભિષિક્ત રાજા પોતાના રાજ્યમાં મારવાયોગ્ય માણસને મારી શકે ખરો ? દંડ કરવાલાયક માણસને દંડ કરી શકે ખરો ? અથવા હૃદયાર કરવાલાયક માણસને હૃદયાર કરી શકે ખરો ? ”

સમ્યક—“ પસેનદિ કોસલ જેવો કે અગ્નતસત્તુ જેવો રાજા આ કામ પુર્ણાપી કરી શકે, વળી જેવા અને મક્ક જેવા સંધો અને ગણો પણ આ કામ કરી શકે, તો પછી મૂર્ધાભિષિક્ત રાજાનો પ્રશ્ન જ રહેતો નથી. ”

ભગવાન—“ ૩૫ એ આત્મા છે એમ તું કહે છે, તો કહે હું તને એમ પૂછું છું કે મારું ૩૫ આવું થવું જોઈ એ અને આવું ન થવું જોઈએ, એવી જાતની સત્તા તેના ઉપર આપણે ચલાવી શકીએ ખરો ? ”

ભગવાનનું આ ભાષણ સાંભળીને સમ્યક અવાક રહ્યો. ખીણ અને ત્રીણવાર પણ ભગવાને આ જ પ્રશ્ન પૂછ્યો. પણ સમ્યકે તેનો જવાબ ન આપ્યો. એટલે ભગવાને કહ્યું, “ જો તું આ પ્રશ્નનો ઉત્તર ન આપે તો તે યોગ્ય નથી. તથાગતે ત્રણવાર પ્રશ્ન પૂછ્યા છતાં જો જવાબ નથી આપતો તેના માથાના ત્યાં ને ત્યાં સાત કટકા થાય છે. ”

તે વખતે, સમ્યક જો ભગવાનના પ્રશ્નનો જવાબ ન આપે તો તેના માથાના સાત કટકા કરવા માટે વજ્રપાણિ યક્ષ દાયમાં ઝગમગતું મોટું લોખંડી વજ્ર લઈને તેના માથા ઉપર અંતરિક્ષમાં ઊભો હતો. ભગવાન અને સમ્યક બે જ જણા તેને જોઈ શકતા હતા. આ જોઈ સમ્યક એકદમ ભયભીત બન્યો અને ભગવાનને શરણે આવીને બોલ્યો, “ આપનો પ્રશ્ન

ફરીવાર પૂછો એટલે હું તેનો જવાબ આપું છું. ” એટલે :
ભગવાને એ જ પ્રશ્ન ફરીવાર પૂછ્યો અને સમ્યક્ તેનો
નકારાત્મક જવાબ આપ્યો.

ભગવાન—“ હે અગ્નિવેસ્સન, વિચાર કર, વિચાર કર.
તારા બાષણનો પૂર્વોપર સંબંધ બેસતો નથી. હવે તને એવો
પ્રશ્ન પૂછું છું કે રૂપ, વેદના, સંઘા, સંસ્કાર અને વિદ્યાનને તું
આત્મા સમજે છે. પણ આ બધાં તારે સ્વાર્ધાન છે ખરાં ? તે
આવાં યાચ અને આવાં ન યાચ એમ તું કરી શકે ખરાં ? ”

સમ્યક્ જવાબ આપ્યો, “ હે જોતમ, એમ મારાથી નહિ
કહી શકાય. ”

ભગવાન—“ રૂપ, વેદના, સંઘા, સંસ્કાર અને વિદ્યાન
નિત્ય છે કે અનિત્ય છે ? ”

સમ્યક્—“ અનિત્ય છે. ”

ભગવાન—“ અને જે અનિત્ય છે તે સુખકારક છે કે
દુઃખકારક ? ”

સમ્યક્—“ દુઃખકારક. ”

ભગવાન—“ અને જે અનિત્ય, દુઃખકારક, અને
વિપરિણામધર્મી છે તે મારો આત્મા છે, તે હું પોતે છું, અને
તે મારાં છે એમ સમજવું યોગ્ય છે ખરું ? ”

સમ્યક્—“ ના. ”

ભગવાન—“ અને માણસ આ દુઃખકારક વસ્તુને વગગી
રહે, તે મારી છે, તે હું પોતે છું અને તે મારો આત્મા છે
એમ સમજે, તે કોઈ દિવસ દુઃખનો અંત કરી શકે ખરાં ?
અથવા દુઃખનો નાશ કરે ખરાં ? ”

સમ્યક્—“ હે જોતમ, એમ કહી બનવાનું નથી. ”

ભગવાન:—“જેમ કેઈ માણસ વૃક્ષનો સાર લેવા માટે અરણ્યમાં જાય, અને ત્યાં એક સીધું કેળવું ઝાડ જોઈને તે તોડીને તેમાંથી સાર લાવવાનો પ્રયત્ન કરે. પણ તે કેળમાં તેને પોતું લાકડું પણ મેળવવું મુશ્કેલ થઈ પડે તો સાર તો ક્યાંથી જ મળવાનો? તે રીતે તું તારો પોતાનો મત આગળ લાવીને મારી સાથે વાદવિવાદ કરવા તૈયાર થયો, પણ તારા વાદમાં તો કેઈ જ સાર દેખાયો નહિ. વૈશાલીની પરિપદમાં તું બોલતો હતો કે એવો કેઈ સંધનો કે ગણનો ગુરુ શ્રમણ કે બ્રાહ્મણ—પછી બલે તે પોતાની જાતને અરદન્ત, સમ્યક્સંબુદ્ધ કહેવરાવતો હોય તોપણ—મારા જોવામાં નથી આવ્યો કે જેની સાથે મેં વાદ-વિવાદ કરવાનું શરૂ કરતાં તરત જ ચરચર ધૂળવા ન લાગે અને જેની જમણમાંથી પરસેવાના રેલા ન ચાલે. કેઈ ઝાડના ખાલી ફૂંદા સાથે પણ જે હું વાદવિવાદ કરવા તૈયાર થાઉં તો તે ફૂંદું પણ ચરચર ધૂળવા લાગે તો પછી મનુષ્યની વાત જ શું કરવી? પણ તારા કપાળે મોટાંમોટાં પરસેવાનાં દીપાં દેખાય છે, અને તારા ઉત્તરીય વસ્ત્રમાં થઈને પણ પરસેવાનાં દીપાં બહાર નીકળે છે. પણ મારા શરીરમાં ઉપર પરસેવો દેખાતો નથી.” એમ કહીને ભગવાને પોતાનું ઉત્તરીય વસ્ત્ર દૂર કરીને સુવર્ણવર્ણ અંગ સમ્યક્ને જતાવ્યું. સમ્યક્ આપંન અંખચણો પડીને નીચું માથું રાખી બેસી રહ્યો. સમ્યક્ને આ રિયતિમાં જોઈને દુર્મુખ લિચ્છવીપુત્રે ભગવાનને કહ્યું, “બદન્ત, ગામ કે શહેરની પાસેના એકાદ તળાવમાં કેઈ ઠરચણો દોષ, અને ગામના કે શહેરના કુમારો કે કુમારીઓ તેને બદાર કાઢીને તેના એક પછી એક આંકડા તોડી નાખે તો તે પાછો તળાવમાં જવા અસમર્થ થાય છે, તેવી જ રિયતિ સમ્યક્ની થઈ છે. સમ્યક્ના બધા બોટા મનો ભગવાને તોડી પાડ્યા છે. દવે

સમ્યક ફરી ભગવાન પાસે વાદવિવાદ કરવા આવે એ સંભવિત નથી.”

સમ્યકે દુર્મુખને કહ્યું, “ જરા થોભ. તારી સાથે હું વાત નથી કરતો. અહીં ભગવાન ગોતમ સાથે વાતો કરવા અમે આવ્યા છીએ. ” તેણે ભગવાનને કહ્યું, “ હે ગોતમ, અમારા અને આ બીજા શ્રમણબ્રાહ્મણોનો બબડાટ એક બાણુએ રહેવા દો. હવે આપનો આવક ઉપદેશ માનનારો, કુસંકાનો ત્યાગ કરનારો, નિર્ભય અને અનુભવી કંઈ રીતે થાય છે તે અમને કહો. ”

ભગવાન—“ હે અગ્નિવેરસન, ૩૫, વેદના, સંઘા, સંસ્કાર અને વિદ્યાન એ બધા—ચૂળકે સક્ષમ, હીન કે પ્રજ્ઞીત, પાસેનાં અથવા દૂરનાં—મારાં નથી, તે હું પેતે નથી અને તે મારો આત્મા નથી, એમ મારો આવક યથાર્થ રીતે સમજે છે. આ રીતે મારો આવક ઉપદેશ માનનારો, કુસંકાનો ત્યાગ કરનારો, નિર્ભય અને સ્વાનુભવી થાય છે. ”

સમ્યક—“ અને કોઈ બિહુ આસવોનો ક્ષય કરનારો, અરહન્ત અને કૃતકૃત્ય કંઈ રીતે થાય છે ? ”

ભગવાન—“ ૩૫, વેદના,—વે०—મારો આત્મા નથી એમ યથાર્થ રીતે સમજીને ઉપાદાનમાંથી વિમુક્ત થાય છે. આ રીતે બિહુ આસવોનો ક્ષય કરનારો, અરહન્ત અને કૃતકૃત્ય થાય છે. આ પ્રમાણે વિમુક્ત થયેલો બિહુ દર્શનાનુત્તરીય, પ્રતિપદાનુત્તરીય, અને વિમુક્ત્યનુત્તરીય એ ત્રણે અનુત્તરીયથી યુક્ત થાય છે. અને તે બિહુ, ભગવાન શુદ્ધ થઈને બોધ માટે ધર્મોપદેશ કરે છે, દાન્ત ધર્મને દમનો ઉપદેશ કરે છે, શાંત ધર્મ સમનો ઉપદેશ કરે છે, તીર્થ હોઈ તરી જવા માટે ઉપદેશ કરે છે, પરિનિર્વૃત્ત ધર્મ પરિનિર્વાણ માટે ઉપદેશ કરે છે, એમ જાણીને તથાગતને જ માને છે, તથાગતનો જ સત્કાર કરે છે, તથાગતની જ પૂજા કરે છે. ”

ત્યારપછી સમ્યકે કહ્યું, “અમે ભગવાનની સાથે વાદ-વિવાદ કરવાનું સાદસ કર્યું તે અમે જ ઉદ્ધત કહેવાઈએ. કોઈ મટોન્મત દાવીની સામે થઈને કોઈ માણસ મુખી થવાનો સંભવ છે; ભજૂકતી આગમાં ફેંકેડો મારીને, અથવા મોટા સાપને જાલી રાખીને કોઈ માણસ મુખી થવાનો સંભવ છે; પણ ભવાન ગોતમની સામે થઈને કોઈ માણસ મુખી થવાનો સંભવ નથી. માટે હું કહું છું કે અમે જ અહીં ઉદ્ધતાઈ કરી. દવે આવતી કાલે આપ આપના શિશુ-સંધની સાથે મારા આશ્રમમાં ભોજન માટે પધારશો.”

ભગવાને મૌનથી સમ્યક્ના આમંત્રણનો સ્વીકાર કર્યો. એટલે સમ્યકે શિષ્યવીઓને કહ્યું, “આવતી કાલે મેં અમણ ગોતમને આમંત્રણ આપ્યું છે, માટે તમારી યોગ્યતા મુજબ જે કંઈ યોગ્ય હોય તે સહનિ આવજો.” બીજો દિવસે શિષ્ય-વીઓ ધાણીપાકથી બરેલાં પાંચસો વાસણો સમ્યક્ના આશ્રમમાં સહ આવ્યા. સમ્યકે ભગવાનને નિમંત્રણ આપીને સ્વદસ્તે ભગવાનનું અને શિશુસંધનું સંતર્પણ કર્યું, અને ભોજન થઈ રળા બાદ એક નાનું આસન લાવીને ભગવાનની પાસે આવી એક બાજુએ બેઠો અને બોલ્યો, “ભો ગોતમ, આ દાનથી જે પુણ્ય થયું હોય તે દાયકોના મુખાર્થ થાઓ.”

ભગવાન—“હે અગ્નિવેરસન, તારા જેવા દરિદ્ર! દેવાયોગ્ય, અવીનરાગ, અવીનદેય અને અવીનમોદ માણસને દાન રહીને જે પુણ્ય થાય તે દાયકોને મળે અને મારા જેવા વીતરાગ, વીનદેય અને વીનમોદને આપીને જે પુણ્ય મળે તે બધું તને મળે.”

૩૬

મહાસમ્યકસુત

એવું મેં સાંભળ્યું છે. એકવાર ભગવાન વૈશાલી પાસેના મહાવનમાં કૂટાગારશાળામાં રહેતા હતા. તે વખતે સવારે ભગવાન પોશાક પહેરીને અને પાત્રચીવર હાથમાં લઈને વૈશાલીમાં પિંડપાત માટે જવાની તૈયારી કરતા હતા, એટલામાં સમ્યક નિર્ગંધપુત્ર દ્વરતો દ્વરતો તે જગ્યાએ આવી ચડ્યો. તેને જોઈને આયુષ્માન આનંદે ભગવાનને કહ્યું, “ભદ્રત, આ પોતાની જાતને પંડિત ગણનારો, અને જેને ઘણા લોકો માન આપે છે એવો મહાભાખ્યવ્રવાદક સમ્યક નિર્ગંધપુત્ર અહીં આવે છે, બુદ્ધ, ધર્મ અને સંઘની તે ખોડખાંપણો જ જોયા કરે છે. માટે આપ કૃપા કરીને થોડો વખત અહીં જ બેસો.”

ત્યાં મૂકેલા આસન ઉપર ભગવાન બેઠા. સમ્યક તેમની પાસે આવી કુશલ સમાચાર પૂછી એક બાળુએ બેઠો અને બોલ્યો, “હે ગોતમ, કેટલાક અમણ્યાલણો એવા છે કે

તેઓ કાયભાવના કરે છે પણ ચિત્તભાવના કરતા નથી. કોઈ કોઈવાર આપણને શારીરિક દુઃખકારક વેદનાઓ અનુભવવી પડે છે. અને આવે વખતે મનુષ્યને પક્ષાઘાતનો આચક્ર લાગ્યાનું, હૃદય બંધ પડ્યાનું, મુખવાટે ગરમ રક્ત પડ્યાનું અથવા ઉન્માદ થયાનું ઘણીવાર દેખાય છે. તેવે વખતે ચિત્ત દેહ ઉપર અવલંબે છે, કારણકે ચિત્તની ભાવના થઈ હોતી નથી. કેટલાક શ્રમણબ્રાહ્મણો ચિત્તભાવના કરે છે પણ કાયભાવના કરતા નથી. કોઈવાર ચેતસિક દુઃખકારક વેદના ઉત્પન્ન થાય છે, અને તે પ્રસંગે પક્ષાઘાત થયાનું, હૃદય બંધ પડ્યાનું, ગરમ લોહી મુખ વાટે બહાર પડ્યાનું અથવા ઉન્માદ થયાનું જોવામાં આવે છે. તેવે પ્રસંગે દેહ ચિત્ત ઉપર અવલંબેલો હોય છે, ચિત્તને તાળે હોય છે એમ કહેવું જોઈએ કારણકે કાયભાવના થયેલી હોતી નથી. મને એમ લાગે છે કે આપના આચક્ર કેવળ ચિત્તભાવના કરે છે પણ કાયભાવના કરતા નથી.”

ભગવાન—“હે અગ્નિવેરસન, કાયભાવના એટલે શું?”

સંન્યક—“નંદવચ્ચ, કિમ્મકંચ અને મકખલિ ગોસાલ એ બધા નમે, આચાર ન માનનારા, દાચ-ચાટનારા—વેઠ— (બારમા સુત્તમાં બતાવ્યા પ્રમાણે તપ કરે છે)”

ભગવાન—“હે અગ્નિવેરસન, આ જ રીતે તેઓ પોતાના નિર્બોધ ચલાવે છે?”

સંન્યક—“બો જોતમ, એમ નથી. કોઈકોઈવાર તેઓ સારું બોળના જમે છે, સારા ખાદ્ય પદાર્થો ખાય છે, સારાં બિજાતાં વાપરે છે, અને સારા પીવાના પદાર્થો પીએ છે. આનાથી તેઓ શરીરમાં બળ લાવે છે, દેહની અભિવૃદ્ધિ કરે છે, દેહને સ્થૂળ બનાવે છે.”

ભગવાન—“પણ તપવડે દેહને કૃશ કરવાનું પડતું મૂકીને ફરી સરસ અન્ન ગ્રહણ કરવાથી ફક્ત દેહ જ આછોવધારે થાય છે. હવે તારી ચિત્તભાવના તે કઈ?”

ચિત્તભાવના સંબંધે સમ્યક કંઈ ન કહી શક્યો, એટલે ભગવાન બોલ્યા, “હે અગ્નિવેરસન, તું જે કાયભાવના બતાવી તેને આર્યોના વિનયમાં ધાર્મિક કાયભાવના કહેતા નથી. કાયભાવના કંઈ એ પણ તું જાણતો નથી, તો પછી ચિત્તભાવના તો તું ક્યાંથી જ જાણે? હવે કાઈ ભિક્ષુ અભાવિતકાય અને અભાવિતચિત્ત, તેમજ ભાવિતકાય અને ભાવિતચિત્ત કેમ થાય એ હું તને કહું છું, તે ઉપર બરાબર ધ્યાન દે.”

સમ્યકે કહ્યું, “કહો.” એટલે ભગવાન બોલ્યા, “અવિદ્યાન અને સામાન્ય માણસને જો મુખ્યકારક વેદના ઉત્પન્ન થાય તો તે મુખ્યકારક વેદનાનો તે લોભ રાખે છે. પણ તેનો નિરોધ થયા પછી દુઃખકારક વેદના ઉત્પન્ન થાય છે, તેનાથી તે શોક કરે છે અને હેરાન થાય છે, છાતી ફટીને રોવા લાગે છે, સંમોહ પામે છે. આ રીતે ઉત્પન્ન થયેલી મુખ્યકારક વેદના કાયભાવનાના અભાવને લીધે તેના ચિત્તનો પરાજય કરે છે અને ઉત્પન્ન થયેલી દુઃખકારક વેદના ચિત્તભાવનાના અભાવને લીધે ચિત્તનો પરાજય કરે છે. આ રીતે કાયભાવનાના અભાવને લીધે મુખ્યકારક વેદના જેના ચિત્તનો પરાજય કરે છે, અને ચિત્તભાવનાના અભાવને લીધે દુઃખકારક વેદના જેના ચિત્તનો પરાજય કરે છે, તેને જ અભાવિતકાય” અને અભાવિતચિત્ત કહેવામાં આવે છે. પણ શ્રુતવાન આર્યશ્રાવકને મુખ્યકારક વેદના ઉત્પન્ન થાય તો તે વેદનાનો લોભ કરતો નથી,

તેમાં આસક્ત થતો નથી. આ સુખકારક વેદનાનો નિરોધ થઈને ખીછ દુઃખકારક વેદના ઉત્પન્ન થાય તો તે શોક કરતો નથી, હેરાન થતો નથી, આક્રોશ કરતો નથી, સંમોહ પામતો નથી. ઉત્પન્ન થયેલી સુખકારક વેદના કાયલાવનાને લીધે તેના ચિત્તનો પરાજય કરી શકતી નથી, અને ચિત્તલાવનાને લીધે વેદના તેના ચિત્તનો પરાજય કરી શકતી નથી. આ રીતે તે લાવિતકાય અને લાવિતચિત્ત થાય છે.”

સમ્યક—“હું ભવાન ગોતમ ઉપર ખૂબ જ પ્રસન્ન થયો છું, કારણકે ભવાન લાવિતકાય અને લાવિતચિત્ત છે.”

ભગવાન—“હે અગ્ગિવેસ્સન, આ તો તું સાવ વ્યક્તિ વિશે બોલે છે. છતાં હું તને કહું છું કે ત્યારથી મુંડન કરીને કપાલ વસ્ત્રો ધારણ કરીને અને ગૃહત્યાગ કરીને મેં પ્રવ્રજ્યા લીધી છે ત્યારથી સુખકારક કે દુઃખકારક વેદનાએ મારા ચિત્તનો પરાજય કયો હોય તેવું કોઈ કાળે બન્યું નથી.

સમ્યક—“જેવી જાતની સુખકારક કે દુઃખકારક વેદનાઓથી ચિત્તનો પરાજય થાય એવી જાતની વેદના જ ભવાન ગોતમને ઉત્પન્ન નહિ થઈ હોય.”

ભગવાન—“એમ ન કહી શકાય. હે અગ્ગિવેસ્સન, સંમોહ પ્રાપ્ત થયા પહેલાં હું ત્યારે બોધિસત્ત્વ હતો ત્યારે જ મને એમ લાગ્યું કે ગૃહવાસમાં ગિરદી છે, ગૃહવાસ ધૃગતી જગ્યા છે, અને પ્રવ્રજ્યા એ ખુલ્લી જગ્યા છે. ઘરમાં રહીને અત્યંત પરિશુદ્ધ બ્રહ્મચર્યનું આચરણ શક્ય નથી. માટે મુંડન કરીને, કપાલ વસ્ત્રો ધારણ કરીને, ઘર છોડીને, ગૃહવિપુક્ત , પ્રવ્રજ્યા લેવી એ વધારે સારું છે. એવા વિચારથી જો

તે સમયે હું યુવાન હતો તોપણ—વેદ—(અરિયપરિચેસનસુત્ર જુઓ) આ જગ્યા સરસ છે એવો વિચાર કરીને હું ત્યાં જ બેઠો.

“તે વખતે મેં પહેલાં કદી નહોતી સાંભળી એવી આ ત્રણ ઉપમાઓ મને સૂઝી. જેમ કોઈ માણસને પાણીમાં પડેલું પાણીમાં પડેલું કાષ મળે, અને ઉત્તરારણી લઈને તે જો તે લાકડામાંથી અગ્નિ પ્રગટાવવાનો પ્રયત્ન કરે તો તે બીના લાકડાથી અગ્નિ પ્રગટાવી શકે ખરો ? ”

સચ્ચક્ર—“ના. તે મહેનતથી તે માણસ બિલકો હોરાન થશે. ”

ભગવાન—“તે જ રીતે જે અમણુપ્રાહ્મણો વિષયોથી પોતાના દેહને અલ્પિત રાખતા નથી, અને જેમની વિષયવાસના, વિષયરસેહ, વિષયતૃષ્ણા નષ્ટ થઈ નથી તેઓ દેહદંડનથી તીવ્ર દુઃખ,કારક વેદના ભોગવતા હોવા છતાં ન્યાય જાણવા માટે, યોગ્ય દર્શન જાણવા માટે, અને શ્રેષ્ઠ સંજોધ મેળવવા માટે સમર્થ થવાના નથી. અને તેઓ તીવ્ર દુઃખકારક વેદના ન અનુભવે છતાં ન્યાયદર્શન અને અનુત્તર સંજોધ મેળવવા સમર્થ થવાના નથી. આ મને પ્રથમ ઉપમા સૂઝી.

“બીજી ઉપમા એ સૂઝી કે જેમ કોઈ લીલું લાકડું પાણીથી દૂર પડ્યું હોય, અને ઉત્તરારણી લઈને કોઈ માણસ તે બીના લાકડામાંથી અગ્નિ ઉત્પન્ન કરવાનો પ્રયત્ન કરે, તો તને એમ લાગે છે કે તે માણસ તેમાંથી અગ્નિ ઉત્પન્ન કરી શકે ? ”

સચ્ચક્ર—“ના. કારણકે તે પાણીથી દૂર હોવા છતાં બીનું હોવાથી તેમાંથી અગ્નિ ઉત્પન્ન થશે નહિ. ”

ભગવાન—“તે જ રીતે જે અમણ્યાહણો વિષયોથી દેહને અલિપ્ત રાખે છે, પણ જેમની વિષયવાસના, વિષયસ્નેહ, વિષયતૃષ્ણા નષ્ટ થઈ નથી હોતી, તેઓ દેહદંડનથી તીવ્ર દુઃખકારક વેદના અનુભવવા છતાં ન્યાય જાણવા, યોગ્ય દર્શન જાણવા, અને એક સંબોધ મેળવવા સમર્થ થવાના નથી. અને તેઓ તીવ્ર દુઃખકારક વેદના ન અનુભવે છતાં ન્યાયદર્શન અને અનુત્તર સંબોધ મેળવવા સમર્થ થવાના નથી. આ બીજી ઉપમા મને સૂઝી.”

“ત્રીજી ઉપમા મને એ સૂઝી કે એક સુકાઈ ગયેલું લાકડું પાણીથી દૂર પડેલું હોય, અને કોઈ માણસ ઉત્તરારણી લઈને તેમાંથી અગ્નિ ઉત્પન્ન કરવાનો પ્રયત્ન કરે તો તેનો તે પ્રયત્ન ફળીજીત થાય ખરો ?”

સમ્યક—“હા. કારણકે તે લાકડું સૂકું હોવાથી અને પાણીથી દૂર પડેલું હોવાથી તેમાંથી અગ્નિ ઉત્પન્ન કરી શકાશે.”

ભગવાન—“તે રીતે જે અમણ્યાહણો ચોતાના દેહને વિષયોથી અલિપ્ત રાખે છે, અને જેમની વિષયવાસના, વિષયસ્નેહ, વિષયતૃષ્ણા અંદરથી નષ્ટ થઈ હોય તેઓ દેહદંડનથી તીવ્ર દુઃખકારક વેદના અનુભવવા છતાં ન્યાયદર્શન અને અનુત્તર સંબોધ મેળવવા માટે સમર્થ થાય છે; અને તેઓ દેહદંડનથી તીવ્ર દુઃખકારક વેદના ન અનુભવે છતાં ન્યાયદર્શન અને અનુત્તર સંબોધ મેળવવા સમર્થ થાય છે. તે પ્રસંગે આ ત્રીજી ઉપમા મને સૂઝી.”

“ત્યારપછી દાંત વતી દાંત દાખી રાખીને અને જીભ તાળવે અડાડીને ચિત્તથી ચિત્ત સંનિત કરવાનો મેં વિચાર કર્યો અને તેનો અમલ પણ કર્યો. તેથી મારી જગતમાંથી

પરસેવાના રેલા વહેવા લાગ્યા. જેમ બળવાન માણસ દુર્બળ માણસને ઢાળી-રાખીને સંતોષ કરે છે તે રીતે મેં મારું ચિત્ત સંતોષ કર્યું. મારો ઉત્સાહ તીવ્ર હતો અને સ્મૃતિ જંગમ હતી, પણ દેહ શાંત થયો નહોતો. આવી જાતની તીવ્ર દુઃખકારક વેદનાઓ પણ મારા ચિત્તનો પરાભવ કરી શકી નહિ.

“ત્યારપછી શ્વાસોચ્છ્વાસ વગરનું ધ્યાન કરવાનો નિશ્ચય કરીને મેં નાક વાટે અને મુખ વાટે નીકળનારા આશ્વાસ-પ્રશ્વાસ અટકાવી રાખ્યા. ત્યારે મારા કાનમાંથી વાત નીકળતાં ખેટાં-અવાજ થવા લાગ્યો. જેમ છુદારની ધમણનો અવાજ થાય એવો તે શબ્દ હતો. મારો ઉત્સાહ તીવ્ર હતો અને સ્મૃતિ જંગમ હતી, પણ તે દુઃખને લીધે દેહ શાંત થયો નહોતો. આવી જાતની તીવ્ર દુઃખકારક વેદનાઓથી પણ મારું ચિત્ત પરાભૂત ન થયું.

“ફરી શ્વાસોચ્છ્વાસરહિત ધ્યાન કરવાનો નિશ્ચય કરીને નાક વાટે અને મુખ વાટે નીકળનારા આશ્વાસપ્રશ્વાસ મેં અટકાવી રાખ્યા, ત્યારે અંદરથી નીકળનારા વાત મારા મસ્તકને આઘાત કરવા લાગ્યા. જેમ કોઈ બળવાન માણસ તીક્ષ્ણ શારીરથી મારા માથામા ઢાળું પાડતો હોય એવી વેદના બને થવા લાગી. પરંતુ મારો ઉત્સાહ તીવ્ર હતો અને સ્મૃતિ જંગમ હતી, પણ તે દુઃખને લીધે દેહ શાંત નહોતો. આવી જાતની તીવ્ર દુઃખકારક વેદનાઓ પણ મારા ચિત્તનો પરાભવ કરી શકી નહિ.

“ફરી પાછો આવી જ જાતનું ધ્યાન કરવાનો નિશ્ચય કરીને તેનો મેં અમલ કર્યો. તે વખતે જેમ કોઈ બળવાન માણસ ચામડાની તાંબરીથી માથું બરાબર બાંધે તેવી જાતની

વેદનાઓ મારા માથામાં ચવા લાગી. પણ મારો ઉત્સાહ—વેં—
આવી જાતની તીવ્ર દુઃખકારક વેદનાઓ પણ મારા ચિત્તને
પરાભવ કરી શકી નહિ.

“ ફરી આવી જ જાતનું ધ્યાન શરૂ કર્યું ત્યારે અંતર્ગત
વાત મારું પેટ ખોદવા લાગ્યા. કોઈ કસાર્ધ તીક્ષ્ણ શસ્ત્રથી
પેટ કોતરે અને દુઃખ થાય એવી જાતનું દુઃખ મને થવા
લાગ્યું. તોપણ મારો ઉત્સાહ—વેં—આવી જાતની તીવ્ર
દુઃખકારક વેદનાથી પણ મારું ચિત્ત પરાભવ પામ્યું નહિ.

“ ફરી પાછું આવી જ જાતનું ધ્યાન શરૂ કર્યું ત્યારે મારે
આખે શરીરે દાહ થવા લાગ્યો. કોઈ બળવાન માણસ દુર્બળ
માણસને આગની ખાઈ ઉપર ઝાલી રાખીને તપાવે એવી રીતે
મારો દેહ અભિસંતપ્ત થયો. તોપણ મારો ઉત્સાહ—વેં—આવી
જાતની તીવ્ર દુઃખકારક વેદનાઓ પણ મારા ચિત્તને પરાભવ
કરી શકી નહિ.

“ તે વખતે મને જોઈને કેટલાક દેવો બોલ્યા કે શ્રમણ
ગોતમ મરી ગયો; કેટલાક દેવોએ કહ્યું કે તે હજી મરી નથી
ગયો પણ મરવાની અણી ઉપર આવ્યો છે; અને ત્રીજા
કેટલાક બોલ્યા કે તે મર્યો પણ નથી અને મરવાની અણી
ઉપર પણ નથી પરંતુ અરહન્ત થયો છે; અરહન્તનું વર્તન જ
આ જાતનું હોય છે.

“ પછી મેં અન્ન સાવ છોટી દેવાને નિમિષ દેયો. ત્યારે
તે દેવોએ મને કહ્યું કે તું સાવ અન્ન બંધ ન કર. જો તું
આમ કરીશ તો અમે નારા લોમકુષ દ્વારા દિવ્ય ઓજા નાંખીશું
અને તેથી તારી ઉપજીવિકા ચાલશે. પણ આ વસ્તુ મને
પસંદ નહોતી. કારણકે અસત્યતાનું આજી મારા માથે આવન.

એથી દેવાને એમ ન કરવા દીધું. પછી સાવ ઓછો આહાર —કંઠી મગ, કંઠી વટાણા કે અરેલુકાનો કાઢો—વર્ધને હું રહેના લાગ્યો. તેનાથી મારું શરીર અત્યંત દુબળું થયું. મારા અવયવો આસીતિકવદ્ધી અથવા તે કાલવદ્ધીની ગાંઠો જેવા દેખાવા લાગ્યા. ઊંટના પગલા જેવી મારી કમર થઈ. દોરડા ઉપરની ગાંઠો જેવી મારી કરોડ દેખાવા લાગી. પડુંપડું થઈ રહેલા ધરના વાંસ જેવી મારી પાંસળાઓ ખખળી ગઈ. પાણીમાં પડેલા તારાઓના પ્રતિબિંબની જેમ મારી કીકીઓ ઊંડી ઊતરી ગઈ, કંઠવી દૂધીને કાચી જ કાપીને તડકે રાખવાથી જેમ કરમાઈ જાય છે તેવી મારા માથાની કાંતિ કરમાઈ ગઈ. પેટ ઉપર હાથ ફેરવતાં મારા હાથમાં પીઠની કરોડ આવતી અને પીઠ ઉપરની કરોડ ઉપર હાથ ફેરવતાં પેટ હાથ આવતું, એટલે પેટ અને કરોડ એક થઈ ગયાં હતાં. પેશાબ કરવા કે દિશાએ જવા માટે હું ઊઠવા જતો તો ત્યાં ને ત્યાં જ ઊંધો પડી જતો. શરીર ઉપર હાથ ફેરવતાં મારા શરીર ઉપરથી ફવાડાં ખરી પડતાં. તે વખતે કેટલાક લોકો મારા તરફ જોઈને કહેતા કે શ્રમણુ ગોતમ કાળો છે, ખીજન કહેતા કે તે શામળો છે, અને ત્રીજન કહેતા કે મંગુરમાઝલી જેવી તેની કાંતિ છે. ઉપવાસને લીધે મારી સુંદર અંગકાંતિ આટલી બધી બગડી ગઈ હતી.

"ત્યારે મને એમ લાગ્યું કે દેહદંડનથી જે શ્રમણુ કે બ્રાહ્મણોએ તીવ્ર દુઃખકારક વેદના અનુલવી હશે, અત્યારે અનુલવતા હશે કે અનુલવશે તે બધા મારી દુઃખકારક વેદના કરતાં વધારે દુઃખકારક વેદના અનુલવી શકવાના નથી. પરંતુ આ દુઃખકારક વેદનાઓથી આર્યસાન મને મળતું

નથી ત્યારે આના સિવાય બીજો બોધનો કોઈ માર્ગ હશે ? આવી જાતનો વિચાર કરતાં મારા પિતાના ખેતરમાં જંબુદક્ષિની નીચે બેસીને પ્રથમધ્યાન પ્રાપ્ત કર્યાનું મને સાંભળ્યું. મેં 'મારા મનમાં જ વિચાર્યું આ જ બોધનો માર્ગ તો ન હોય ? તે સ્મૃતિથી મને જ્ઞાન થયું કે આ જ બોધનો માર્ગ છે. વિષય અને અકુશલ ધર્મોથી ભિન્ન એવા સુખથી મરે શા માટે કરવું જોઈએ, એમ મને લાગવાથી તે સુખથી ન કરવાનો મેં નિશ્ચય કર્યો. પણ એવા કુશ-શરીરથી આ સુખ પ્રાપ્ત કરવું અશક્ય હતું, એથી હું ભાત વગેરે ખાવા લાગ્યો. તે સમયે ધર્મબોધ થયા પછી આપણને પણ તેનો માર્ગ જણાશે એવી આશાથી પાંચ ભિક્ષુઓ મારી સાથે રહેતા હતા. પણ જ્યારે હું ભાત વગેરે લેવા લાગ્યો ત્યારે આ ટોંગી છે અને ધર્મમાર્ગથી પતિત થયો છે એમ સમજીને અને મારાથી કંટાળીને ચાલતા થયા.

“ પછી સારા અનાજથી શરીરમાં શક્તિ આવ્યા પછી વિપયોથી અને અકુશલ ધર્મોથી ભિન્ન, વિતર્ક અને વિચારથી મુક્ત એકાંતવાસમાંથી પેદા થયેલું પ્રીતિસુખ જેમાં છે એવું પ્રથમધ્યાન પ્રાપ્ત કર્યું આવી જાતની સુખકારક વેદના પણ મારા ચિત્તનો પરાલભ કરી શકી નહિ. વિનર્કવિચાર શાંત કરીને—પેઠ—દ્વિતીયધ્યાન પ્રાપ્ત કર્યું—પેઠ—તૃતીયધ્યાન—પેઠ—ચતુર્થધ્યાન પ્રાપ્ત કરી લીધું. આવી જાતની સુખકારક વેદનાથી પણ મારા ચિત્તનો પરાલભ થયો નહિ.

“ આ રીતે ચિત્તનું સમાધાન થયા પછી તે પરિશુદ્ધ, પાપરહિત, કલેશમુક્ત, મૃદુ, કર્મણ્ય અને સ્થિર થયું ત્યારે પૂર્વજ-મને સંભારવા તરફ તેને વાળ્યું—પેઠ—રાતના પ્રથમ યામમાં આ વિદ્યા મને પ્રાપ્ત થઈ. અવિદ્યા નષ્ટ થઈ, વિદ્યા

ઉત્પન્ન થયું; અંધકાર નારા પામ્યો, પ્રકાશ ઉત્પન્ન થયો; ઉલ્લોગદક્ષ અપ્રમત્ત માણસથી જે થઈ શકે તે થયું. આવી જાતની સુખકારક વેદના પણ મારા ચિત્તનો પરાભવ કરી શકી નહિ.

“આ રીતે ચિત્ત સમાધાન પામ્યા પછી—વેદ—પતન પામનારા અને ઉત્પન્ન થનારા પ્રાણીઓ હું દિવ્ય અશ્રુથી જોવા સાગ્યો—વેદ—રાતના ખીબા યામમાં આ ત્રીજી વિદ્યા મને પ્રાપ્ત થઈ—વેદ—આવી જાતની સુખકારક વેદના પણ મારા ચિત્તનો પરાભવ કરી શકી નહિ,

“પછી આસવક્ષયનું જ્ઞાન મેળવવા માટે ભેં પ્રયાતન કર્યો—વેદ—રાતના છેલ્લા યામમાં આ ત્રીજી વિદ્યા મને પ્રાપ્ત થઈ—વેદ—આવી જાતની સુખકારક વેદના પણ મારા ચિત્તનો પરાભવ કરી શકી નહિ.

“હે અગ્નિવેરસન, ઘણી પરિવ્રત્તિમાં જે ધર્મોપદેશ કર્યો છે, ત્યાં દરેક સહાસદને એમ જ લાગે છે કે અમણુ ગોતમ મને જ ઉદ્દેશીને ધર્મોપદેશ કરે છે. પણ હું લોકદર્શનનો પ્રયાતન કરું છું એમ માનવું નહિ; કેવળ લોકોને માર્ગ બતાવવા હું ધર્મોપદેશ કરું છું. અને તે ધર્મોપદેશને અંતે હું મારા પહેલાંના—જેનું હું ઘણેલાગે ધ્યાન કર્યા કરું છું તે—ધ્યાન-વિષય તરફ વળીને મારું ચિત્ત તેના ઉપર સ્થિર કરું છું, ચિત્તની એકાગ્રતા કરું છું.”

સમ્યક—“આપ સમ્યક સંણુદ્ધ અરહન્ત છો, એટલે આ વસ્તુ સંભવિત છે. પણ આપ કદી દિવસે સૂઓ છો ખરા ?”

ભગવાન—“હા. ઉનાળાના છેલ્લા મહિનામાં ભોજન લીધા પછી સંઘાટિને જે વાર જેવડાવીને જમણે પડખે પગ ઉપર પગ ચડાવીને સાવધાનતાથી સૂતાનું મને સાંભરે છે.”

સમ્યક—“ પણ કેટલાક શ્રમણબ્રાહ્મણો આને સંમોહ-
ભવન કહે છે. ”

ભગવાન—“ આનાથી સંમૂઢ અને અસંમૂઢ નથી થવાતું. પણ
જેનાથી સંમૂઢ અને અસંમૂઢ થવાય છે તે હું કહું છું. તે તરફ
બરાબર ધ્યાન આપ. જેના સંકલેશકારક, ભયકારક, દુઃખકારક,
અને ભવિષ્યકાળે જાતિ, જરા, મરણ ઉત્પન્ન કરનારા આસવો
નષ્ટ થયા નથી તેને હું સંમૂઢ કહું છું; અને જેના આ આસવો
નષ્ટ થયા હોય તેને હું અસંમૂઢ કહું છું; તથાગતના આવી
જાતના આસવોનો નાશ થયો છે. જેમ તોડી નાંખેલું તાડનું
ઝાડ વધતું નથી તેમ તથાગતના આ આસવો ફરી વધવાના નથી. ”

સમ્યક બોલ્યો, “ આપને ખૂંચે એવા શબ્દો હું બોલ્યો
હોવા છતાં આપની કાંતિ પરિશુદ્ધ દેખાય છે અને ચહેરા
પ્રસન્ન દેખાય છે, એ ખરેખર આશ્ચર્ય છે. એ સમ્યક્ સંશુદ્ધ
અરદ-તને શોભે એવું જ છે. પૂરણ કરસપ, મદ્ધખસિ ગોસાલ,
અજિત કેસકંબલ, પકુધ કન્ધાચન, સંજય બેલ્લદ્વૃપ્ત અને
નિર્ગંઢ નાથપુત્રની સાથે મેં વાદવિવાદ કર્યો છે. તે વખતે
તેઓ મુદ્દાની વાત પડતી મૂંઝી લુદી જ દિશાએ વળી ગયા
અને મારા ઉપર ખિન્નયા. પણ આપને લાગી જાય એવું હું
બોલ્યો છતાં આપની અંગકાંતિ પરિશુદ્ધ દેખાઈ અને ચહેરા
પણ પ્રસન્ન જણાયો, એ સમ્યક્ સંશુદ્ધ અરદ-તને શોભે એવું જ
છે. દવે અમારે ઘણાં કામ હોવાથી અમે જઈએ છીએ. ”

ભગવાન—“ દે અગ્ગિવેસ્સન, જેવી તારી મરણ. ”

ત્યારે ભગવાનના બાપણનું અભિનંદન કરીને સમ્યક
નિર્ગંધપુત્ર આસન ઉપરથી ઊભો થયો અને ત્યાંથી ચાલતો થયો.

ટીકા

પાછળના સૂત્રમાં થયેલ સવાદ પછી કેટલેક વખતે આ સૂત્રમાં આપેલો સવાદ થયા હશે. આ બન્ને પ્રસંગોએ સમ્યક બુદ્ધ ભગવાનનો શિષ્ય ન થયા એ તો દેખીતી વાત છે. પણ પહેલા પ્રસંગમાં જેમ તેણે બુદ્ધ ભગવાનને વાદમાં ઝટી લેવાની પ્રતિજ્ઞા કરી હતી તેમ આ પ્રસંગે કરેલી નયાં એમ દેખાય છે. હવે પ્રશ્ન એ ઊભો થાય છે કે જો બુદ્ધ ભગવાન તેને ઐજાબતા હતા તો પછી આ મોટો ભાષ્યપ્રવાદક છે વગેરે કહેવાની આનંદને શી જરૂર હતી ? આના જવાબ બે છે. એક તો એ કે પહેલા પ્રસંગ વખતે આનંદ ભગવાનની પાસે નહોતો. અને બીજો, આવી જાનનાં વિશેષણોનો પુનરાવૃત્તિ કરવી એ ત્રિપિટકની રીત ન છે.

સમ્યકનો દૃષ્ટિએ કાયભાવના એટલે દેહદહકાળ. ચિત્તભાવનાની તેને બરાબર કલ્પના નહોતી. તોપણ ધ્યાનસમાધિને તે ચિત્તભાવના સમજતો હોવો જોઈએ. જો ચિત્તની ભાવના ન કરવામાં આવે તો કાયદુઃખ અસહ્ય થઈ ચિત્ત જ્ઞાંત થાય છે, અને કાયાની ભાવના ન કરવામાં આવે તો ચિત્તદુઃખ અસહ્ય થઈ તેની અસર કાયા ઉપર થાય છે, એમ સમ્યકનું કથન હોય એવું લાગે છે. ભગવાને આનો આપેલો જવાબ જુદો છે. તે એમ કહે છે કે કાયભાવનાને અભાવે આપણે કાયદુઃખમા ગરકાવ થઈએ છીએ, અને તેની અસર ચિત્ત ઉપર બહુ ભયંકર થાય છે. અને ચિત્તભાવનાને અભાવે કાયદુઃખ અસહ્ય થાય છે. કાયદુઃખ સહન કરવા માટે ખાસ દેહને કષ્ટ આપવાની જરૂર છે એવું નથી. કાયદુઃખમા આસક્ત ન થઈએ એટલે આ કામ સરે છે.

આ પછીની હમીકત એ તો ભગવાને કહેલ પોતાનો પૂર્વ અનુભવ છે. એમા દેહદહકાળથી પોને કેવી તીવ્ર વેદના અનુભવી અને પ્રયત્ન ધ્યાન વગેરેને લીધે કેવી સુખકારક વેદના અનુભવી અને તે છતાં તેમાં કેમ આસક્ત ન થયા એ ભગવાને કહ્યું છે. તેમા મુખ્ય મુદ્દો એ છે કે વિષયો વગર ધ્યાનાદિથી પ્રાપ્ત થયેલ સુખો ભોગવવામાં હરકત નથી, પણ તેમાંય આસક્ત ન થવું જોઈએ.

મહાસમ્યકસુત્તની ટીકા સમાપ્ત

ચૃણતજ્ઞાસંખમમુત્ત

એવું મેં સાંભળ્યું છે. એકવાર ભગવાન શ્રાવસ્તી પામેના પુખ્તારામમાં મિત્રારમાતાના પ્રાસાદમાં રહેતા દત્તા તે વખતે દેવોનો ઇન્દ્ર શંક ભગવાન પાસે આવ્યો અને નમસ્કાર કરીને એક બાણુ ઊભો રહ્યો, અને બોલ્યો, “ ભદ્રત, બિહુ તૃપ્ત્યાનો ક્ષય કરીને કર્ષ રીતે વિયુક્ત થાય, અત્યંત નિષ્ઠ, અત્યંત યોગક્ષેમી, અત્યંત બ્રહ્મચારી, દેવોમાં અને મનુષ્યોમાં શ્રેષ્ઠ કર્ષ રીતે થાય તે આપ દંકમાં કહો. ”

ભગવાન:—“ હે દેવેન્દ્ર, બિહુ સાંભળે છે કે આપણે બધા જ પદાર્થોથી બદ્ધ થતા નથી છતાં (તેદજ્ઞાથી સંતુષ્ટ ન થતાં) તે બધા પદાર્થોનો બોધ કરી લે છે. સુખકારક કે દુઃખકારક વેદના ઉદ્ભવથી હોય તો તે અનિત્ય છે એમ જુએ છે, તેમના સંબંધ વિરક્ત રહે છે. તેમનો નિરાધ કરે છે, તેમનો ત્યાગ કરે છે, તેમાં આસક્ત થતો નથી, અનાસક્ત

થવાથી ભય પામતો નથી, અને નિર્ભયતાને લીધે પરિનિર્વાણ પામે છે. તે જાણે છે કે મારા પુનર્જન્મનો ક્ષય થયો, બ્રહ્મચર્યવાસ પૂરો થયો, હું કૃતકૃત્ય થયો, અને ફરી ઇલ્લોકમાં આવવાનો નથી. આ રીતે ભિક્ષુ તૃષ્ણાનો ક્ષય કરીને વિમુક્ત થાય છે. "

આ સાંભળી શકે ભગવાનના ભાષણનું અભિનંદન કર્યું, તેમને નમસ્કાર કર્યો, ભગવાનની પ્રદક્ષિણા કરી, અને ત્યાં જ અંતર્ધાન પામ્યો. તે વખતે આયુષ્માન મહામોગ્ગધાન ભગવાન પાસે બેઠો હતો. તેને એવી શંકા ઉદ્ભવી કે આ દેવે ભગવાનનું ભાષણ સમજીને તેનું અનુમોદન કર્યું કે વગરસમજીને કર્યું? તેની પરીક્ષા કરવા માટે મહામોગ્ગધાન પુષ્પારામમાં અંતર્ધાન પામ્યો, અને તાવતિસ દેવલોકમાં પ્રગટ થયો. તે વખતે શક એક પુંડરીક નામના ઉદ્યાનમાં દિવ્ય વાદ્યો સાંભળતો બેઠો હતો. તેણે મહામોગ્ગધાને જોયો ને પોતાનાં પાંચસો વાદ્યો બંધ કરાવીને તે મહામોગ્ગધાન પાસે આવ્યો અને બોલ્યો, "હે મારિષ મોગ્ગધાન, તારું સ્વાગત હોં. ધણી સમયથી હું આ સભામાં આવ્યો નથી. તારે માટે આ આસન તૈયાર છે, તે ઉપર બેસ." મોગ્ગધાન પોતાના આસન ઉપર બેઠા પછી શક નાનું આસન લઈને તેની પાસે બેઠો. ત્યારે મોગ્ગધાને તેને કહ્યું, "હે કાસિય (શક), ભગવાને તને તૃષ્ણાસંક્ષયવિમુક્તિનો કઈ રીતે ઉપદેશ કર્યો તે મને પણ કહે." શક—

શક—“ હે મારિષ મોગ્ગધાન, મારે તો ધણાં કામો કરવાનાં છે. મારાં પોતાનાં કામો અને તાવતિસ દેવોનાં કામો ઉપર પણ મારે ધ્યાન આપવું પડે છે. એટલે ધણો વખત સાંભળ્યા છતાં તે વસ્તુ સ્મૃતિપથમાંથી નષ્ટ થાય છે. પૂર્વ

દેવો અને અસુરોનો સગ્રામ થયો તેમાં દેવો જીત્યા. એટલે મેં વૈજયંત નામનો પ્રાસાદ બંધાવ્યો. તે વૈજયંતનાં સાતસો શિખરો છે. પ્રત્યેક શિખર નીચે સાત દીવાનખાનાં છે, પ્રત્યેક દીવાનખાનામાં સાત અપ્સરાઓ છે, અને દરેક અપ્સરાને સાત દાંસીઓ છે. આવી જાતનો રમ્ય પ્રાસાદ જોવાની તારી ધુમ્મસ છે ?”

મૂંગામૂંગા જ મહામોગ્ગલાને શકના આ આમંત્રણનો સ્વીકાર કર્યો.

ત્યારે શક અને વૈશ્રવણ મહારાજ મહામોગ્ગલાનની સાથે વૈજયંત પ્રાસાદ તરફ ગયા. મોગ્ગલાનને જોઈને ત્યાંની શકની પરિચારિકાઓ પોતપોતાની ઓરડીઓમાં ચાલી ગઈ. સસરાને જોઈને જેમ પુત્રાધૂ લક્ષ્મ પામે છે તેમ મહામોગ્ગલાનને જોઈને તેઓ લક્ષ્મ પામી. શકે તથા વૈશ્રવણ મહારાજને આખો વૈજયંત પ્રાસાદ મહામોગ્ગલાનને બતાવ્યો. ત્યારે તે બોલ્યો, “આ મહેલ બહુ જ રમ્ય છે. હું શક, આ તારાં પૂર્વકમોર્તુ યોગ્ય ફળ છે. મૃત્યુસોદમાં જો કોઈ રમ્ય વસ્તુ જોવામાં આવે તો જાણે કે તે તાવનિસ દેવસોદની જ છે એવું કહેવાનો રિવાજ ત્યાં છે, અને તે મથાર્ય છે.”

આ આખો મહેલ જોઈને મહામોગ્ગલાનને વિચાર આવ્યો કે દેવોનો ઇન્દ્ર બહુ બેદરકારીયા વર્તે છે, માટે તેના મનમાં કંઈ સંવેગ હિતવન્ન કરીએ. આ વિચારથી તેણે પોતાના નર્મદિગ્ગજને પ્રનામે પોતાના પત્નના અંગદાથી વૈજયંત પ્રાસાદને ધુન્નવ્યો આથી આશ્ચર્ય પામીને શક, વૈશ્રવણ અને તાવનિસ દેવો બોલ્યા, “કેવું આશ્ચર્ય! આ એક શ્રમણ આવડા મોટા દિવ્ય મહેલને પણ ઠંપાવે છે !”

શકને સંવેગ ઉત્પન્ન થયો છે એમ સમજીને મહામોગ્ગધાને તેને કહ્યું, “ભગવાને તને જે તૃષ્ણાસંક્ષયવિમુક્તિ દ્વંદ્વમાં કહી તે મને પણ કહે.” આથી શકે ભગવાનના ઉપદેશની વગરબૂલે પુનરાવૃત્તિ કરી. મોગ્ગધાને શકના બાયણુનું અભિનંદન કર્યું અને દેવલોકમાં અંતર્ધાન પામીને મિત્રારમાતાના પ્રાસાદમાં પ્રગટ થયો. ત્યારપછી શકની પરિચારિકાએ શકને પૂછ્યું, “આ જ તે તમારો ભગવાન છે?”

શક—“ના. આ મારા ભગવાન નથી. આ મારો સશ્વહાર્યારી આયુષ્માન મહામોગ્ગધાન છે.”

પરિચારિકા—“આવી જાતનો મહાપુલાવ, ઋદ્ધિમાન, સશ્વહાર્યારી તમને મળ્યો એ તમારું મહાહભાગ્ય. તમારા ભગવાન તો બહુ જ સમર્થ હોવા જોઈએ.”

મોગ્ગધાન ભગવાન પાસે આવ્યો અને શક તથા ભગવાન વચ્ચે શી વાતચીત થઈ તે પૂછી જોયું. ભગવાને બનેલી બધી ખીના કહી સંભળાવી.

આમ ભગવાન બોલ્યા. આયુષ્માન મહામોગ્ગધાને ભગવાનના ભાષણનું અભિનંદન કર્યું.

ચૂળતણ્ડાસંખ્યસુત્ર સમાપ્ત

મહાત્મજીના અવસ્થા:

એવું મેં સાંભળ્યું છે. એકવાર ભગવાન શ્રાવસ્તીના જોતવનમાં અનાથપિંડિકના આરામમાં રહેતા હતા. તે સમયે કેવલપુત્ર સાતિ નામના બિહુને એવી દષ્ટિ ઉત્પન્ન થઈ હતી કે ભગવાનના કહેવા મુજબ એક જ વિજ્ઞાન જુદાજુદા જન્મમાં સંક્રમણ કરે છે. કેટલાક બિહુઓએ આ વાત જાણી અને સાતિને તે દષ્ટિમાંથી પરાવૃત્ત કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો, પણ તેમાં તેઓ સફળ ન થયા. તેમણે તે વાત ભગવાનને જણાવી. ભગવાને એક બિહુને મોકલીને સાતિને બોલાવ્યો, અને આ વાત સાચી છે કે ખોટી એ બાબતની તપાસ કરી. સાતિએ કબજા કર્યું કે આ વાત સાચી છે. એટલે ભગવાન બોલ્યા, “એ વિજ્ઞાન કયું છે?”

સાતિ—“હા, આ જે બોધનારો અને અનુભવનારો (આત્મા) જુદાજુદા જન્મમાં જ કલ્યાણકારક અને પાપકારક કર્મોનું ફળ ભોગવે છે તેને જ વિજ્ઞાન ગણું છું.”

ભગવાન—“હે નિરુપયોગી મનુષ્ય, આવા ધર્મના મેં કોને ઉપદેશ કર્યો છે? વિજ્ઞાન એ પ્રતીત્યસમુત્પન્ન (કારણ વગર ઉત્પન્ન થનાર) છે, અને તે કારણ વગર ઉત્પન્ન નથી થતું એમ મેં નથી કહ્યું. આમ હોવા છતાં ગેરસમજણથી તું અમારા ઉપર આજા દાવવા માગે છે. તારો પોતાનો પાપો છું જાતે જ ખોદે છે અને પુષ્કળ પાપ ભેગું કરે છે. આ કર્મ તને ચિરકાળ દુઃખકર અને અહિંતકર થશે.” ત્યારપછી ભગવાન ભિક્ષુઓને ઉદેશીને ખોલ્યા, “હે ભિક્ષુઓ, આ સાતિને આપણા ધર્મવિનયની જરા જોટલી પણ દંદ મળી હોય એમ તમને લાગે છે?”

ભિક્ષુઓએ જવાબ આપ્યો, “ના, ભદ્રત.” આથી સાતિ ભોઠો પડ્યો અને નીચું માથું રાખીને બેઠો.

ત્યારપછી ભગવાન ખોલ્યા, “આ પાપદષ્ટિથી તને જ લોકો આજખશે. હવે હું ભિક્ષુઓને પૂછું છું કે હે ભિક્ષુઓ, મારા ધર્મને જે રીતે સાતિ સમજ્યા છે તે જ રીતે તમે પણ સમજ્યા છો?”

ભિક્ષુ—“ના, ભદ્રત. વિજ્ઞાન પ્રતીત્યસમુત્પન્ન છે, અને તે કારણ વગર ઉત્પન્ન નથી થતું, એમ આપે અનેક પ્રકારે બતાવી આપ્યું છે.”

ભગવાન—“સાધુ, સાધુ, (ખરાબર છે, ખરાબર છે.) તમે મારો ધર્મ ખરાબર સમજો છો. પણ આ નિરુપયોગી સાતિ ખરાબર સમજી શક્યો નથી, એથી તે ચિરકાલ દુઃખી થવાનો છે. હે ભિક્ષુઓ, જે જે કારણથી વિજ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે તે તે કારણ ઉપરથી તેનું નામ પડે છે. ચક્ષુ અને

રૂપના સંયોગથી ઉત્પન્ન થનારા વિજ્ઞાનને ચક્ષુર્વિજ્ઞાન કહેવામાં આવે છે. શ્રોત્ર અને શબ્દના સંયોગથી ઉત્પન્ન થનારા વિજ્ઞાનને શ્રોત્રવિજ્ઞાન, ઘ્રાણુ અને ગંધના સંયોગથી ઉત્પન્ન થનારા વિજ્ઞાનને ઘ્રાણુવિજ્ઞાન, જીભ અને રસના સંયોગથી ઉત્પન્ન થનારા વિજ્ઞાનને જીહ્વાવિજ્ઞાન, કાય અને સ્પર્શના સંયોગથી ઉત્પન્ન થનારા વિજ્ઞાનને કાયવિજ્ઞાન, અને મન તથા મનોધર્મેના સંયોગથી ઉત્પન્ન થનારા વિજ્ઞાનને મનોવિજ્ઞાન કહેવામાં આવે છે. કાષ્ઠમાંથી ઉત્પન્ન થયેલ અગ્નિને કાષ્ઠાગ્નિ કહે છે, અને તૃણથી ઉત્પન્ન થયેલ અગ્નિને તૃણાગ્નિ કહે છે, તે રીતે જે જે દ્વારોથી વિજ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે તે તે ઈન્દ્રિયનું નામ તેને આપવામાં આવે છે. આ ઉત્પન્ન થયેલું શરીર આહાર ઉપર અવલંબી રહેલું છે, અને આહારના નિરોધથી તેનો નિરોધ થાય છે, એમ તમને નથી લાગતું ? ”

ભિક્ષુઓ—“ હા, ભદ્રંત. ”

ભગવાન—“ આ એમ નથી એવી શંકા કરીએ તો કુશંકા ઉત્પન્ન ન થાય ? ”

ભિક્ષુ—“ હા, ભદ્રંત. ”

ભગવાન—“ આ ઉત્પન્ન થયેલું શરીર આહાર ઉપર અવલંબેલું છે, આહારના નિરોધથી તેનો નિરોધ થાય છે, એમ બરાબર રીતે સમજવાથી કુશંકાનો નાશ થાય કે નહિ ? ”

ભિક્ષુઓ—“ હા, ભદ્રંત. ”

ભગવાન—“ તો હવે તમને આ બાબતમાં કંઈ શંકા નથી, અને તમે આ મથાર્થ રીતે સમજો છો. ”

ભિક્ષુઓ—“ હા, ભદ્રંત. ”

“ જાતિમાંથી જરા, મરણ વગેરે ઉત્પન્ન થાય છે એમ મેં કહ્યું, એ સંબંધમાં તમને શું લાગે છે ? ”

ભિક્ષુઓ—“ અમને પણ એમ જ લાગે છે. ”

આ રીતે અવિદ્યા સુધી બધાં કાર્યકારણોનો ઉલ્લેખ કરીને ભિક્ષુઓની અનુમતિ લીધી, અને અમને પણ એમ જ લાગે છે એવો ભિક્ષુઓએ જવાબ આપ્યો.

વળી ભગવાને પ્રશ્ન પૂછ્યો કે “ આ રીતે જાતિનો નિરોધ કરવાથી જરામરણનો નિરોધ થશે કે નહિ ?—વેઠ—અવિદ્યાનો નિરોધ કરવાથી સંસ્કારોનો નિરોધ થશે કે નહિ ? ” ભિક્ષુઓએ તેમ યર્ષ શકશે એવો જવાબ આપ્યો.

ત્યારે ભગવાન બોલ્યા, “ હે ભિક્ષુઓ, આ જો તમને ખમર હોય તો પહેલાં તમે હતા કે નહિ, અથવા કેવા હતા, વગેરે પૂર્વજન્મની વાતો તમે કરી શકો ખરા ? ”

ભિક્ષુઓ—“ ના, ભદ્રંત. ”

ભગવાન—“ આમ જાણ્યા પછી, તમે હવે પછી જન્મવાના છો કે નહિ, કઈ રીતે ઉત્પન્ન થશો, વગેરે ભાવ જન્મની વાતો તમે કરી શકશો ખરા ? અથવા તો હમણાં હું છું કે નહિ, અથવા હું કેાણ છું, વગેરે વર્તમાન-કાળ સંબંધે કશંકાઓ ઊભી કરો ખરા ? ”

ભિક્ષુઓ—“ ના, ભદ્રંત. ”

ભગવાન—“ આમ જાણ્યા પછી અમારા ગુરુની શરમ ખાતર અમે પણ બોલીએ છીએ એમ તમે કહો ખરા ? ”

ભિક્ષુઓ—“ ના, ભદ્રંત. ”

ભગવાન—આમ જાણ્યા પછી આ શ્રમણ-અમને પૂન્ય છે, અને તેના વચનને અનુસરીને અમે બોલીએ છીએ, એમ તમે કહો ખરા ? ”

ભિક્ષુઓ—“ ના, ભદ્રંત. ”

ભગવાન—આમ જાણ્યા પછી તમે ખીજા ગુરુને સરણે જશો ખરા ? ”

ભિક્ષુઓ—“ ના, ભદ્રંત. ”

ભગવાન—“ આમ જાણ્યા પછી તમને ખીજા પંથના શ્રમણબ્રાહ્મણોના ધર્મમાં અને ઉત્સવોમાં સાર દેખાશે ખરા ? ”

ભિક્ષુઓ—“ ના, ભદ્રંત. ”

ભગવાન—“ આ બધું તમે બોલો છો તે તો સ્વાભાવી બોલો છોને ? ”

ભિક્ષુઓ—“ હા, ભદ્રંત. ”

ભગવાન—“ વારુ, વારુ. આ ધર્મ સંદૃષ્ટિક, અકાલિક, આવો અને જીવો એવું જેને માટે કહી શકાય એવો, અભ્યાસ કરવાયોગ્ય, અને સુખોએ અંતઃકરણથી સમજવા જેવો છે. તે ધર્મને યોગે મેં તમને નિર્વાણની પાસે આપ્યા છે.

“ મા, બાપ અને ગંધર્વ (જન્મનારો પ્રાણી) એ ત્રણના સંયોગથી ગર્ભની અવકાન્તિ થાય છે, ગર્ભોત્પત્તિ પછી નવ મહિના સુધી માતા તે ગર્ભનું પાલન કરે છે, અને જન્મ્યા પછી તે બાળકને પોતાના લોહીથી પોષે છે. (દૂધ એ માતાનું લોહી જ છે.) પછી તે બાળક થોડુંક મોટું થયા પછી અનેક જાતનાં રમકડાં લઈને રમ્યા કરે છે, અને સુવાનીમાં બધી જાતના વિષયોનો ઉપભોગ લે છે. આંખોને ગમનારું રૂપ જોતાં તેના ઉપર આસક્તિ થાય છે, ન ગમનારું જુએ તો તેના ઉપર દેવું કરે છે, બેદરકારીથી અને ક્ષુદ્ર અંતઃકરણપૂર્વક વર્તે છે, અને પાપકારક અકુશલ વિચારોનો.

નિરોધ કરનારી પ્રજાવિમુક્તિ જાણતો નથી. તે આ રીતે અનુરોધ અને વિરોધના ઝપાટામાં આવીને સુખકારક, દુઃખકારક કે ઉપેક્ષાવેદના અનુભવે છે ત્યારે તે વેદનાનું અભિનંદન કરે છે. તેનાથી તૃપ્તિ ઉત્પન્ન થાય છે. આને જ ઉપાદાન કહે છે. ઉપાદાનમાંથી ભવ, ભવમાંથી જાતિ, જાતિમાંથી જરા, મરણ, શોક વગેરેનો સમુદય થાય છે. આ રીતે બધા દુઃખરાશિનો સમુદય થાય છે. કાનથી શબ્દ સાંભળીને—વે૦—નાકથી ગંધ સૂંધીને—વે૦—જીભથી રસ આખીને—વે૦—કાયાથી સ્પર્શ પદાર્થોને સ્પર્શીને—વે૦—અને મનથી મનોધર્મ જાણીને ત્રિય પદાર્થોમાં આસક્ત થાય છે, અને અત્રિય પદાર્થોનો દ્વેષ કરે છે વગેરે (ઉપર મુજબ.)

“ પણ હે ભિક્ષુઓ, ઇદ્રસોકમાં તથાગત, અરહન્ત, સમ્યક્સંબુદ્ધ, વિદ્યાચરણસંપન્ન, મુગત, લોકવિત્, શ્રેષ્ઠ, પુરુષદમ્બોનો સારથિ, દેવમનુષ્યોનો શાસ્તા ભગવાન શુદ્ધ ઉત્પન્ન થાય છે—વે૦—તેનો ધર્મ દોષી ગૃહપતિ, ગૃહપતિપુત્ર અથવા બીજાં દોષી હલકા કુળમાં ઉત્પન્ન થયેલ મનુષ્ય સાંભળે છે, અને તેનાથી તથાગત ઉપર તેને શ્રદ્ધા બેસે છે—વે૦—અતુર્યધ્યાન મેળવે છે.

“ તે આંખોથી રૂપ જોઈને ગમનારાં રૂપ ઉપર આસક્ત થતો નથી, અને ન ગમનારાં રૂપનો દ્વેષ કરતો નથી. જાડુ જ સાવધાનતાથી અને ઉદાર અંતઃકરણથી વર્તે છે, અને જેનાથી પાપકારક અકૃશલ વિચારોનો નિરોધ થાય એવી પ્રજાવિમુક્તિ જાણે છે. આ રીતે આસક્તિ અને દ્વેષ નાશ પામ્યાથી સુખકારક, દુઃખકારક અથવા તો ઉપેક્ષાવેદનાનું તે અભિનંદન કરતો નથી. તેનાથી તેની તૃપ્તિનો નિરોધ થાય છે. તૃપ્તિના

નિરોધથી ઉપાદાનનો નિરોધ, ઉપાદાનના નિરોધથી ભવનો નિરોધ, ભવના નિરોધથી જાતિનો નિરોધ, અને જાતિના નિરોધથી જરા, મરણ, શોક, પરિદેવ દુઃખ, દૌર્ભાગ્ય અને ઉપાયાસનો નિરોધ થાય છે. આ રીતે બધાં દુઃખોનો નિરોધ થાય છે. કાનથી શબ્દ સાંભળીને—વગેરે (ઉપર મુજબ).

"હે ભિક્ષુઓ, આ જે તમને વૃષ્ટ્યાસંશ્લેષવિમુક્તિ દૂકમાં જણાવી છે. તેને ધારણ કરો, અને સાતિ ભિક્ષુ મહાવૃષ્ટ્યાની જાળમાં ફસાયો છે એમ સમજો."

આ રીતે ભગવાન જોડ્યા. મુદ્ધિત મનથી તે ભિક્ષુઓએ ભગવાનના ભાષણનું અભિનંદન કર્યું.

મહાત્મજીનાં અનુભવસુત્ર સમાપ્ત

મહાઅસ્સપુરમુત્ત

એવું મેં સાંભળ્યું છે. એકવાર લગવાન અંગદેશમાં અસ્સપુર નામના ગામમાં રહેતા હતા, ત્યાં લગવાન ભિક્ષુ-એને ઉદ્દેશીને બોલ્યા:

“હે ભિક્ષુઓ, તમને લોકો શ્રમણ કહે છે, અને તમે પણ તમારી જાતને શ્રમણ કહેવાનો છો. માટે તમે બધા બ્રાહ્મણ અને શ્રમણને યોગ્ય એવા ગુણો સંપાદન કરો. એથી તમારું શ્રમણ નામ સાર્થક થશે, અને જે દાવક પાસેથી તમે ચીવર, પિંડપાત, શયનાસન, અને બેસાત્ત પદાર્થો લો છો તેને પણ તે મુખકર થશે, અને તમારી પ્રવ્રજ્યા સફળ થશે.

“હે ભિક્ષુઓ, શ્રમણ અને બ્રાહ્મણને મોભે એવા ગુણો કયા કયા છે? જી (પાપની લક્ષ્મી) અને અવત્રપ્ય (સોદાપવાદની ખીક) આ બે ગુણોથી યુક્ત થાઓ. પણ એમ ન લાગવા દેતા કે આટલાથી અમારું કર્તવ્ય પૂરું થયું.

હું તમને કહું છું કે ધ્યેયને પહોંચતાં પહેલાં વચમાં જ તમારું
કર્તવ્ય પડતું ન મૂકતા. તમારું કાયકર્મ પરિશુદ્ધ રહે એની
ખબરદારી રાખજો અને તેથી આત્મસ્તુતિ અને પરનિંદા ન
કરતા. ત્યારપછી તમારાં વાચાકર્મ અને મનઃકર્મો પરિશુદ્ધ
થાય એની ખબરદારી રાખો, અને તેનાથી આત્મસ્તુતિ અને
પરનિંદા ન કરતા. ત્યારપછી તમારી ઉપશ્રવિકા શુદ્ધ માર્ગે
ચાલે એની ખબરદારી રાખો. ઇદ્રિયો ઉપર કાણુ રાખો,
નેત્રાદિ ઇદ્રિયોથી રૂપાદિ પદાર્થો જોયા છતાં તેના ઉપર
આસક્ત ન થતા. બધી ઇદ્રિયોનું રક્ષણ કરો. મિતાહારી
બનો, વિચાર કરીને આહાર ગ્રહણ કરો. રમતોમાં હોશિયાર
થવા માટે, મદ માટે, મંડન માટે કે વિભૂષણ માટે આહાર
લો નહિ. આ દેહ શુવિત રહે, સુખાદુઃખની શાંતિ થાય,
બ્રહ્મચર્યને અનુકૂળતા આવે, જૂની વેદનાઓ નાશ પામીને
નવી વેદનાઓ ઉત્પન્ન ન થાય, જીવનયાંત્રા ચાલે, આપણી
વર્તણૂક અનિર્લસ થાય, અને સુખેથી રહી ચકાય, એ જ ઉદ્દેશ
તમારા આહારનો હોવો જોઈએ. તમે જાગૃત રહો; દિવસે
બેસીને અથવા તો આમતેમ ફરીને આળસમાંથી ચિત્તને
પરિશુદ્ધ કરો; રાતના પ્રથમ યામમાં આ રીતે ચિત્તનું
પરિશોધન કરો; મધ્યમ યામમાં જમણે પગે સૂઈને પગ
ઉપર પગ રાખીને જાગૃત સુદિધી બિઠવાનો વિચાર મનમાં
રાખીને સિંહની જેમ શયન કરો; રાતના છેલ્લા યામમાં
બેસીને કે આમતેમ આંટા મારીને આવરણોમાંથી તમારા
ચિત્તનું પરિશોધન કરો. સ્મૃતિસંપ્રજન્યયુક્ત બનો; આમતેમ
જોવામાં, દાચપગ લેવાવવામાં કે ટૂંકાવવામાં, યાત્રાચીવરાદિ
ધારણ કરવામાં, ખાવામાં, પીવામાં, જવામાં, બિભા રહેવામાં,

ખેસવામાં, ઊઠવામાં વગેરેમાં સ્મૃતિપૂર્વકે વર્તો. અરણ્યમાં, ઝાડનીચે, પર્વત ઉપર, ખીણમાં, ગુફામાં, સ્મશાનમાં, વનમાં, ખુલ્લી હવામાં, અથવા ખડની ગંજી ઉપર ખેસીને દેહ સીધો રાખીને અને સ્મૃતિ જાગૃત રાખીને ધ્યાન કરે. અભિધ્યા, વ્યાપાદ, થીનમિદ્ધ (આળસ), ઉદ્ધચ્ચકુક્કચ્ચ, ભ્રાંતચિત્તતા, અને વિચિકિચ્છા (કુશંકા) થી તમારા ચિત્તનું પરિશોધન કરે. જેમ કોઈ માણસ કરજ કરીને ધંધો કરે છે, અને તેમાં લાભ થતાં તે કરજ પત્તાવીને વધેલા ધનથી પોતાનો વ્યવહાર ચલાવે છે, અને તેથી આનંદિત થાય છે, તે રીતે અભિધ્યાથી મુક્ત થઈને સુખી થાઓ. જેમ કોઈ માણસ અત્યંત માદો પડે છે અને પછી તેમાંથી ધીમેધીમે સાજો થાય છે, પૂર્વરિચિતિએ પાછો પહોંચે છે, અને તેથી આનંદિત થાય છે, તેમ તમે વ્યાપારથી મુક્ત થાઓ. જેમ કોઈ માણસ કેદમાં હોય, અને તે કેદખાનામાંથી વગરખર્ચે તે મુક્ત થાય છે, અને તેથી આનંદિત થાય છે; તેમ તમે થીનમિદ્ધથી મુક્ત થાઓ. જેમ કોઈ માણસ દાસ હોય અને તે દાસ્યમાંથી મુક્ત થયા પછી સ્વતંત્ર થઈને સુખી થાય છે; તેમ તમે ઉદ્ધચ્ચકુક્કચ્ચથી મુક્ત થાઓ. જેમ કોઈ સંધન માણસ જંગલને રસ્તે જતાં નિર્વિધે તે જંગલ પસાર કરી જાય અને પોતાનું ધન સુરક્ષિત જોઈને આનંદિત થાય; તેમ તમે વિચિકિચ્છાથી મુક્ત થાઓ. આ પાંચ નીવરણોનો ત્યાગ કરીને પ્રથમ ધ્યાન પ્રાપ્ત કરે. જેમ કોઈ દેહ નવરાવનારો માણસ સ્વાનીય ચૂર્ણ લઈને તેમાં પાણી ભેળવીને લાડુ બનાવે છે; પાણી તેમાં બધે જ હોય છે પણ તેમાંથી પાણી નીતરતું નથી—બહાર નથી નીકળતું; તેમ તમે એકાન્તવાસમાંથી

ઉત્પન્ન થયેલ પ્રીતિસુખથી શરીરને પારપૂર્ણ કરો. પછી દ્વિતીય
ધ્યાન સંપાદન કરો. જેમ બહારથી કોઈ જગ્યાએથી પાણી ન
આવતું હોય અને વરસાદ પણ ન હોય છતાં અંદરના ઝરણા-
થી જ કોઈ તળાવ ભરપૂર ભરેલું હોય છે, તેમ તમે
સમાધિસુખથી તમારા દેહને પરિપૂર્ણ કરો. પછી તૃતીય
ધ્યાન સંપાદન કરો. જેમ પાણીની અંદર વધેલાં કમળ મૂળથી
અમ્મ સુધી પાણીથી ઢંકાયેલાં હોય છે, તેમ તમે નિઃપ્રીતિક
સુખથી તમારું શરીર પરિપૂર્ણ કરો. પછી ચતુર્થ ધ્યાન
સંપાદન કરો. જેમ કોઈ માણસ આખું શરીર સફેદ વસ્ત્રથી
ઢાંકીને બેસે, તેમ તમે પરિશુદ્ધ મનથી તમરા દેહને
પરિપૂર્ણ કરો. પછી પૂર્વજન્મ સંભારવાની વિદ્યા મેળવો.
જેમ કોઈ માણસ પોતાના ગામમાંથી બીજાં ગામોમાં
જાય છે, અને પછી પાંછો ઘેર આવ્યા પછી તે તે ગામોનું
તેને સ્મરણ રહે છે, તેમ તમે પૂર્વજન્મનું સ્મરણ
કરતાં શીખો. ત્યારપછી પતન પામનારા અને ઉત્પન્ન
થનારા પ્રાણીનું જ્ઞાન દિવ્ય ચક્ષુથી પ્રાપ્ત કરો. જેમ કોઈ
માણસ સામસામે આવના દરવાજાવાળાં બે ઘરોની વચ્ચે
ઊભો રહીને તે ઘરોમાં આવતાં જતાં માણસોને જુએ છે,
તેમ તમે પતન પામનારા અને ઉત્પન્ન થનારા પ્રાણીઓને
દિવ્ય ચક્ષુથી જુઓ. ત્યારપછી આસવોના ક્ષયનું જ્ઞાન
મેળવો. ચાર આર્યસત્યો યથાર્થ રીતે જાણો. જેમ કોઈ
સ્વચ્છ તળાવમાં તળિયે પડેલા પથ્થર, છીપલી અને અંદર
ફરનારી માછલીઓ સ્પષ્ટ રીતે દેખાય, તેમ તમે ચાર
આર્યસત્યો યથાર્થ રીતે જાણો, આસવોનો ક્ષય કરો અને
તેમનો ક્ષય થયો છે એવું જ્ઞાન મેળવો.

“હે લિશ્તુઓ, પાપનું શમન કરે છે માટે તેને શ્રમણ કહે છે ; પાપને પ્રવાહમાં વહેવરાવી દે છે માટે તેને વ્યાહણ કહે છે ; પાપ ધોઈ નાખે છે માટે તે સ્નાતક કહેવાય છે ; પાપધર્મ યથાર્થ રીતે જાણે છે માટે તે વેદગ કહેવાય છે ; જેના સાંભળવામાં પણ પાપકારક ધર્મ નથી આવતો તે શ્રોત્રિય છે ; પાપધર્મથી જે દૂર રહે છે તે આર્ય છે અને તે જ અરહન્ત છે.”

આમ જગવાન બોલ્યા. તે લિશ્તુઓએ મુદિત મનથી જગવાનના લાપણું અભિનંદન કર્યું.

મહાઅરસપુરસુત સગામ

ચૂળઅસ્સપુરસુત

એવું મેં સાંભળ્યું છે. એકવાર ભગવાન અંગ દેશમાં અસ્સપુર નામના શહેર પાસે રહેતા હતા. ત્યાં ભગવાન બિશ્નુએને ઉદેશીને બોલ્યા :

“ હે બિશ્નુઓ, તમને લોકો અમણ કહે છે. અને તમે પણ તમારી જાતને અમણ કહેવરાવો છો. એટલે અમણને યોગ્ય એવા માર્ગે તમારે ચાલવું જોઈએ. એથી અમણ નામ સાર્થક થશે, અને જેમની પાસેથી તમે ચીરાદિ પદાર્થો લો છો તેમનું દાન સફળ થશે.

“ જે અમણના અભિધ્યા, વ્યાપાદ, કીધ, ઉપનાહ (વેર વાળવાની વૃત્તિ), પ્રક્ષ (અનાદરશુદ્ધિ), પળાસ (સ્પર્ધા), ઈર્ષ્યા, માત્સર્ય, શદ્ધત્વ, માયા, પાપેચ્છા, અને મિથ્યાદર્શિ વગેરે દુર્ગુણો નાશ પામ્યા નથી તે અમણ યોગ્ય માર્ગે નથી ચાલતો એમ કહેવું જોઈએ. મટજ નામનું એક એધારુ શસ્ત્ર હોય છે. તે ચીવર અને શરીરની વચ્ચે ટાંગીને પોતાનું શરીર કાપતો ફરનાર (મૂર્ખ) માણસની જેવો આ બિશ્નુ છે, સંઘાટિ (ચીવર) ઓઢવાથી, નગ્ન રહેવાથી, શરીર ઉપર ધૂળ ચોળવાથી, ત્રિકાલસ્નાન કરવાથી, વૃક્ષની નીચે રહેવાથી, ખુલ્લી જગ્યામાં રહેવાથી, ઉપોપણથી, મંત્ર બોલવાથી અથવા જટા ધારણ કરવાથી અમણત્વ આવતું

નથી. આ બાલ ઉપચારોથી જ જો અભિધ્યા, વ્યાપાર વગેરે દુર્ગુણો નાશ પામતા હોત તો તો સગાંપહાલાં અને આમ જનોએ આ બાલ ચિહ્નો જન્મથી જ મનુષ્યને વળગાડી દેવાનો પ્રયત્ન કર્યો હોત, અને તે જ ધારણ કરવાનો મનુષ્યને ઉપદેશ આપત. પણ અભિધ્યા વગેરે દુર્ગુણો આ બાલ ચિહ્નોથી નાશ પામતા નથી; માટે એ ચિહ્નોથી શ્રમણ નથી થવાતું એમ હું કહું છું.

“પણ જોના અભિધ્યાદિ ગુણો નાશ પામ્યા હોય તે આ બધા દુર્ગુણોથી મુક્ત થઈને, એ બધા ગુણોથી મુક્ત થયો છું એવું જાણે છે, અને તેથી આનંદ પામે છે. આનંદને લીધે પ્રીતિ, પ્રીતિને લીધે પ્રસન્નિધિ, પ્રસન્નિધિથી સુખ, અને સુખને લીધે તેનું ચિત્ત એકાગ્ર થાય છે. તે મૈત્રી, કરુણા, મુદિતા અને ઉપેક્ષાની ભાવના કરીને એ ભાવનાથી સર્વ વ્યાપ્ત કરે છે. જેમ દાર્ઢ ઉત્તમ તળાવ ઉપર ચારે બાજુથી માણસો આવીને શ્રમપરહાર કરે છે અને તૃપ્તાનું શમન કરે છે, તેમ ક્ષત્રિય, બ્રાહ્મણ, વૈશ્ય અને શૂદ્ર એ ચારે કુળમાંથી તથાગતના ધર્મમાં આવેલાં માણસો મૈત્રી, કરુણા, મુદિતા અને ઉપેક્ષાની ભાવનાથી ચિત્તની શાંતિ મેળવે છે. આ માણસો શ્રમણને શોભે એવે રસ્તે ચાલનારા છે એમ હું કહું છું. ગમે તે કુળમાંથી નીકળીને જે માણસ પ્રવૃત્તિ લઈને આસવોનો દાય કરે છે અને પ્રજાવિમુક્તિ મેળવે છે તે જ ખરો શ્રમણ છે.”

આમ ભગવાન બોલ્યા. મુદિત મનથી તે ત્રિમુખોએ ભગવાનના બોલણું અલિનંદન કર્યું.

ચૂળજરણપુરમુન સમામ

વગ્ગ મોથો સમામ

વગ્ગ પાંચમે

૪૧

સાલેચ્ચકસુત

એવું મેં સાંભળ્યું છે. એકવાર ભગવાન મોટા બિશુસંધને સાથે લઈને કેસલ દેશમાં પ્રવાસ કરતા હતા. તેઓ એકવાર શાલા નામના બ્રાહ્મણગ્રામ પાસે આવ્યા. ત્યાંના બ્રાહ્મણો ભગવાનની કીર્તિ સાંભળીને તેમને મળવા માટે ગયા. તેમાંના કેટલાક ભગવાનને નમસ્કાર કરીને એક બાણુએ બેઠા, કેટલાક કુશળસમાચાર પૂછીને એક બાણુએ બેઠા, કેટલાક અંગલિ જોડીને એક બાણુએ બેઠા, કેટલાક પોતાનું નામ ગોત્ર વગેરે જણાવીને એક બાણુએ બેઠા, અને કેટલાક મૌન રાખીને જ એક બાણુએ બેઠા. જઘા બેસી ગયા પછી તેઓએ ભગવાનને પૂછ્યું, “હે ગોતમ, કેટલાક ગ્રાણીઓ મરણ પછી સ્વર્ગમાં જાય છે અને કેટલાક નરકમાં જાય છે, એવું શું કારણ ?”

ભગવાન—“અધર્મોચરણ અને અન્યાયાચરણથી માણસ દુર્ગતિએ જાય છે, અને ધર્મોચરણ તેમજ ન્યાયાચરણથી માણસ સુગતિએ જાય છે.”

પ્રા૦—“આ આપના સંક્ષિપ્ત ભાષણનો વિસ્તારપૂર્વક અર્થ આપશો તો કૃપા થશે.”

ભગ૦—“હે ગૃહસ્થો, કોઈ માણસ પ્રાણુધાત કરે છે, ચોરી કરે છે, વ્યભિચાર કરે છે; આમ ત્રણ રીતે તે શરીરથી અધાર્મિક અને અન્યાય આચરણ કરે છે. તે ખોટું બોલે છે, ચાડી ખાતે છે, ગાળો ભાંડે છે અને વૃથા બખડાટ કરે છે; આ ચાર રીતે તે વાચાથી અધાર્મિક અને અન્યાય આચરણ કરે છે. તે પરવિત્તનું ચિંતન કરે છે, પારકાનો દેષ કરે છે, અને નાસ્તિક થાય છે; આ ત્રણ રીતે તે મનથી અધાર્મિક અન્યાય આચરણ કરે છે. આવાં પાપકર્મો કરવાથી માણસ મૃત્યુ પામ્યા પછી દુર્ગતિ પામે છે.

“પણ કોઈ માણસ પ્રાણુધાત નથી કરતો, ચોરી નથી કરતો, અને પરદારાગમન નથી કરતો; આ ત્રણ રીતે તે શરીરથી ધાર્મિક અને ન્યાય આચરણ કરે છે, તે અસત્ય નથી બોલતો, ચાડી નથી ખાતો, ગાળો નથી ભાંડતો, અને વૃથા બખડાટ નથી કરતો; આ ચાર રીતે તે વાચાથી ધાર્મિક અને ન્યાય આચરણ કરે છે. તે અભિધ્યા, વ્યાપાદ (દેષ) અને નાસ્તિકતામાંથી વિરત થાય છે; આ ત્રણ રીતે તે મનથી ધાર્મિક આચરણ કરે છે. આવી જાતનાં પુણ્યકર્મો કરવાથી પ્રાણી મૃત્યુ પછી સુગતિએ જાય છે, સ્વર્ગે જાય છે.

■ જો કોઈ ધર્મચારી, ન્યાય આચરણ કરવાવાળો માણસ મૃત્યુ પછી મોટા સન્નિષક્રુણમાં, આજ્ઞાણક્રુણમાં, ગૃહપતિક્રુણમાં

કે ચાતુર્મદારાગદિક દેવલોકમાં જન્મ લેવાની ઇચ્છા કરે, તે મરણ પછી તે તે કુળમાં અથવા તે તે દેવલોકમાં જન્મી શકે એ સંભવનીય છે. તે આસવોનો ક્ષય કરીને પ્રચીવિમુક્તિ નામની ચિત્તની વિમુક્તિ ઇદ્રલોકમાં જ પ્રાપ્ત કરવાનો જો વિચાર કરે તે તેને માટે શક્ય છે."

આ સાંભળી શાલાવાસી બ્રાહ્મણોએ જમવાનને કહ્યું,
 "હે ગોતમ, આપનો ઉપદેશ ખૂબ સુંદર છે. જેમ કોઈ જાંબુ વાળેલું વાસણ સવળું કરે, લાંકેલી વસ્ત્ર ખુદ્દી કરે, માર્ગ બનાવે, અથવા રૂપો જેઈ શકે એ હેતુથી અંધારામાં કોઈ મશાલ પેટાવે એવી રીતે અનેક પ્રકારે આપે ધર્મને પ્રકાશિત કર્યો છે. અમે આપને, ધર્મને અને સંપન્ને શરણે જઈએ છીએ. અમે આજથી યાવજીવ આપના ઉપાસક છીએ એમ સમજીએ."

સાવેરચક્રસુત સમાપ્ત

મહાવેદદલમુત્ત

એવું મેં સાંભળ્યું છે. એકવાર લમવાન આવસ્તીના જોતવનમાં અનાથપિત્રિકના આરામમાં રહેતા હતા. તે વખતે આયુધ્માન મદાકોટ્ટિન સાંજને વખતે ધ્યાનસમાધિ આટોપીને આયુધ્માન સારિપુત્ર પાસે ગયો અને કુશલસમાચાર પૂછીને એક ખાજીએ બેઠા પછી બોલ્યો, "આયુધ્મન, કુશ્મર એટલે શું ?"

સારિપુત્ર—"જાણતો નથી મારે કુશ્મર. શું નથી જાણતો ? આ કુઃખ છે, આ કુઃખનો સમુદય છે, આ કુઃખનો નિરોધ છે, અને આ કુઃખનિરોધનો માર્ગ છે એ નથી જાણતો મારે તેને કુશ્મર કહેવામાં આવે છે."

સારિપુત્રના કાલજીવનું અભિનંદન કરીને મદાકોટ્ટિન બોલ્યો, "પ્રતાપાન કઈ રીતે થાય છે ?"

વેરંજકમુત્ત

એવું મેં સાંભળ્યું છે. એકવાર ભગવાન શ્રાવસ્તીના જોતવનમાં અનાયપિંડિકના આરામમાં રહેતા હતા. તે વખતે શ્રાવસ્તીમાં વેરંજક બ્રાહ્મણ ગૃધ્રપતિઓ કંઈ કારણસર રહેતા હતા તે ભગવાનની કીર્તિ સાંભળીને તેમને મળવા માટે ગયા. ...વગેરે બધું આગલા સૂત્ર મુજબ જ. તેમાં ભગવાન સાંભળ્યે બ્રાહ્મણોને ઉદ્દેશીને ઉપદેશ આપે છે, અને અહીં વેરંજક બ્રાહ્મણોને ઉદ્દેશીને એ ઉપદેશ આપેલો છે, એટલો જ ફેર.

વેરંજકમુત્ત સમાપ્ત

મહાવેદવ્યસન

એવું મેં સાંભળ્યું છે. એકવાર ભગવાન આવસ્તીના જ્ઞાનવનમાં અનાથપિંડિકના આરામમાં રહેતા હતા. તે વખતે આયુધ્માન મદાકોટિત સાંજને વખતે ધ્યાનસમાધિ આટોપીને આયુધ્માન સારિપુત્ર પાસે ગયો અને કુશલસમાચાર પૂછીને એક જાણુએ બેઠા પછી બોલ્યો, “આયુધ્મન, કુબ્રહ્મ એટલે શું ?”

સારિપુત્ર—“જાણુતો નથી માટે કુબ્રહ્મ. શું નથી જાણુતો ? આ કુઃખ છે, આ કુઃખનો સમુદય છે, આ કુઃખનો નિરોધ છે, અને આ કુઃખનિરોધનો માર્ગ છે એ નથી જાણુતો માટે તેને કુબ્રહ્મ કહેવામાં આવે છે.”

સારિપુત્રના જાણુનું અભિનંદન કરીને મદાકોટિત બોલ્યો, “પ્રચાવાન કર્ષ રીને ચાલ છે !”

સારિપુત્ત—“ જાણે છે માટે તેને પ્રચાવાન કહે છે. શું જાણે છે ? આ દુઃખ છે, આ દુઃખનો સમુદય છે, આ દુઃખનિરોધ છે, અને આ દુઃખનિરોધનો માર્ગ છે એમ જાણે છે માટે તે પ્રચાવાન કહેવાય છે. ”

મહાકોટ્ઠિન—“ વિચાન એટલે શું ? ”

સારિપુત્ત—“ સુખ, દુઃખ અને ઉપેક્ષા વેદના જાણે છે માટે તે વિચાન કહેવાય છે. ”

મહાં—“ પ્રચા અને વિચાન ભિન્ન છે કે એક છે ? એમાંનો ભેદ જતાવી શકાય ? ”

સારિં—“ પ્રચા અને વિચાન એ એક ધર્મો હોવાથી તેમાંનો ભેદ જતાવી નહિ શકાય. ”

મહાં—“ તો પછી તેમાં વિશિષ્ટતા શું ? ”

સારિં—“ પ્રચા ભાવનાર્હ છે અને વિચાન એ જાણવા-ચોખ્ખ છે, એ જ તેમાં વિશિષ્ટતા છે. ”

મહાં—“ વેદના એટલે શું ? ”

સારિં—“ સુખ, દુઃખ અને ઉપેક્ષા એ ત્રણ વેદના છે. ”

મહાં—“ સંચા એટલે શું ? ”

સારિં—“ જૂઠું, પીગું વગેરે ભેદ જોનાથી જાણી શકાય છે તે સંચા. ”

મહાં—“ આ જાણેનું પૃથક્કરણ કરી શકાય ખરું ? અને તેમાંનો ભેદ જતાવી શકાય ખરો ? ”

સારિં—“ ના. વેદના અને સંચા એ એટલાં બધાં મિશ્રિત છે કે તેમાંનો ભેદ જતાવી શકાય નહિ. ”

મહાં—“ અનાસક્ત પુરુષે પાંચ ઇન્દ્રિયો પરિશુદ્ધ કરીને મનોવિચાનથી શું જાણવું ? ”

સારિ૦—“ તેણે આકાસાનંયાપતન, વિઞ્ઞાણંયાપતન, અને આદિચ્છાપતન જાણ્યું.”

મહા૦—“ પણ એ તે શી રીતે જાણે છે ? ”

સારિ૦—“ તે પ્રચાયશ્રુતી જાણે છે.”

મહા૦—“ પ્રચાની શા માટે જરૂર છે ? ”

સારિ૦—“ અભિચા, પરિચા અને પ્રહાણા (આસવોના નાશ) માટે પ્રચાની જરૂર છે.”

મહા૦—“ ક્યાં કારણોથી સમ્યગ્દૃષ્ટિ થવાય ? ”

સારિ૦—“ ખીજનો ઉપદેશ અને યોગ્ય વિચાર એ એ કારણોથી.”

મહા૦—“ ક્યાં અંગોથી સમ્યગ્દૃષ્ટિને મદદ કરી હોય તો તે એતોવિમુક્તિફલદાયક અને પ્રચાવિમુક્તિફલદાયક થાય ? ”

સારિ૦—“ શીલ, શ્રુત, ધાર્મિક સંભાષણ, સમાધિ અને વિપરસના એ પાંચ અંગોની મદદથી સમ્યગ્દૃષ્ટિ એતોવિમુક્તિને અને પ્રચાવિમુક્તિને ફલદાયક થાય છે.”

મહા૦—“ ભવ કેટલા છે ? ”

સારિ૦—“ ભવ ત્રણ છે: કામભવ, રૂપભવ અને અરૂપભવ.”

મહા૦—“ પુનર્ભવ કઈ રીતે પ્રાપ્ત થાય છે ? ”

સારિ૦—“ અવિદ્યાના આવરણથી ઢંકાયેલા અને તૃષ્ણાના સંયોજનથી બદ્ધ થયેલા પ્રાણીઓનો પુનર્ભવ થાય છે.”

મહા૦—“ પણ સેનાથી પુનર્ભવ પ્રાપ્ત ન થાય ? ”

સારિ૦—“ અવિદ્યામાંથી વિરક્તિ, વિદ્યાનું ઉત્પાદન, અને તૃષ્ણાના નિરોધથી પુનર્ભવ પ્રાપ્ત થતો નથી.”

મહા૦—“ પ્રથમધ્વાન કયું ? ”

સારિ૦—“ કાષ્ઠ ભિશ્તુ વિષયોમાંથી અને અકુસલ વિચારો-

માંથી વિરત થઇને વિતર્કવિચારસહિત એકાન્તમાંથી ઉત્પન્ન થયેલ પ્રીતિસુખવાળું પ્રથમધ્યાન પ્રાપ્ત કરે છે. આને જ પ્રથમધ્યાન કહે છે. ”

મહા૦—“ પ્રથમધ્યાનનાં અંગો કયાં કયાં ? ”

સારિ૦—“ પ્રથમધ્યાનનાં પાંચ અંગો છે : વિતર્ક, વિચાર, પ્રીતિ, સુખ અને ચિત્તની એકાગ્રતા. ”

મહા૦—“ પ્રથમધ્યાનમાં કયાં અંગો નાશ પામે છે, અને તે કયાં અંગોથી યુક્ત હોય છે ? ”

સારિ૦—“ પાંચ અંગો પ્રથમધ્યાન વખતે નાશ પામે છે : કામચ્છદ, વ્યાપાદ, થીનમિદ્ધ, ઉદ્દચ્ચકુલ્લચ્ચ અને વિચિકિચ્છા, અને વિતર્ક, વિચાર, પ્રીતિ, સુખ અને ચિત્તની એકાગ્રતા એ પાંચ અંગોથી પ્રથમધ્યાન યુક્ત હોય છે. ”

મહા૦—“ ચક્ષુ, શ્રોત્ર, ઘ્રાણ, સ્પર્શ અને કાય એ પાંચે ઇન્દ્રિયો પોતાના વિષયોનો અનુભવ લે છે; એકના વિષયનો બીજાથી અનુભવ લેવાતો નથી; પણ એ બધી ઇન્દ્રિયોના વિષયનો અનુભવ કાણુ લે છે ? ”

સારિ૦—“ મન એ ઇન્દ્રિયોનું પ્રતિસરણુ છે. મન જ તેમના વિષયોનો અનુભવ લે છે. ”

મહા૦—“ આ પાંચ ઇન્દ્રિયો શેના ઉપર અવલંબી રહે છે ? ”

સારિ૦—“ આયુષ્ય ઉપર તે અવલંબે છે. ”

મહા૦—“ આયુષ્ય શેના ઉપર અવલંબે છે ? ”

સારિ૦—“ આયુષ્ય ઉષ્ણતા ઉપર અવલંબે છે. ”

મહા૦—“ અને ઉષ્ણતા શેના ઉપર અવલંબે છે ? ”

સારિ૦—“ ઉષ્ણતા આયુષ્ય ઉપર અવલંબે છે. ”

મહા૦—“ આપના આ કહેવાનો અર્થ હું જરાજર સમજ્યો નહિ. ”

સારિં—“ એક ઉદાહરણ આપું. ઉદાહરણથી પણ સુગંધ પુરુષો ભાષણનો અર્થ સમજે છે. જેમ જળતા દીવાની વાટથી આભા (પ્રકાશ) દેખાય છે, અને આભાથી વાટ દેખાય છે, તેમ આયુષ્ય અને ઉજ્જ્વલતા એકબીજા ઉપર અવલંબે છે. ”

મહાં—“ આયુરસંસ્કાર અને વેદનીય ધર્મો એક છે કે જુદાજુદા ? ”

સારિં—“ તે જુદાજુદા છે. જો તે એક હત તો સંઘા-વેદપિતનિરોધ પ્રાપ્ત કરેલો ભિક્ષુ ફરી પાછો પૂર્વસ્થિતિને પ્રાપ્ત કરી શકે નહિ. ”

મહાં—“ આ શરીર જ્યારે નિચ્છેદ થાય છે, મૃત થાય છે ત્યારે તેના કયાકયા ધર્મો નાશ પામે છે ? ”

સારિં—“ આયુષ્ય, ઉજ્જ્વલતા અને વિદ્યાન એ ત્રણ ધર્મો નાશ પામે છે. ”

મહાં—“ મૃત માણસમાં અને સંઘાવેદપિતનિરોધ પામેલા માણસમાં શો ફેર ? ”

સારિં—“ મૃત માણસના કાયસંસ્કાર નિરોધ પામે છે, વાહસંસ્કાર નિરોધ પામે છે, ચિત્રસંસ્કાર નિરોધ પામે છે, નષ્ટ થાય છે, ઉજ્જ્વલતા નાશ પામે છે, અને ઇદ્રિયો વિશ્વ પામે છે. સંઘાવેદપિતનિરોધ પામેલા માણસના કાયસંસ્કાર, વાહસંસ્કાર અને ચિત્તસંસ્કાર નિરોધ પામે છે, પરંતુ આયુષ્ય નષ્ટ થતું નથી, ઉજ્જ્વલતા નાશ પામતી નથી, અને ઇદ્રિયો પ્રસન્ન હોય છે. આ જોને વચ્ચે ફેર છે. ”

મહાં—“ સુખદુઃખવિરહિત ચિત્તવિમુક્તિ (ચતુર્થધ્યાન) પ્રાપ્ત થવાનાં કયાં કારણો છે ? ”

સારિં—“ કાષ્ઠ ભિક્ષુ સુખ અને દુઃખનું અહાલ્ય (નાશ)

કરીને તથા સૌમનસ્ય અને દૌર્મનસ્યનો અસ્ત કરીને ઉપેક્ષાથી અને સ્મૃતિથી પરિશુદ્ધ એવું ચતુર્થધ્યાન પ્રાપ્ત કરે છે. આ ચાર પ્રત્યયો સુખદુઃખવિરહિત ચિત્તવિમુક્તિના કારણભૂત છે.”

મહા૦—“અનિમિત્ત ચિત્તવિમુક્તિ કયાં કારણોથી થાય છે ?”

સારિ૦—“એ કારણોથી અનિમિત્ત ચેતોવિમુક્તિનો લાભ થાય છે : બીજાં બધાં નિમિત્તોને મનમાં ન આવવા દેવાં, અને અનિમિત્ત ધાતુમાં ચિત્ત પરોવવું.”

મહા૦—“કયાં કારણોથી અનિમિત્ત ચેતોવિમુક્તિ સ્થિર થાય છે ?”

સારિ૦—“ત્રણ કારણોથી અનિમિત્ત ચેતોવિમુક્તિ સ્થિર થાય છે : બીજાં બધાં નિમિત્તો મનમાં ન લાવવાથી, અનિમિત્ત ધાતુમાં જ ચિત્ત પરોવવાથી, અને પૂર્વના અભિસંસ્કારોથી.”

મહા૦—“કયાં કારણોથી અનિમિત્ત ચેતોવિમુક્તિમાંથી ઉત્થાન થાય છે ?”

સારિ૦—“બીજાં બધાં નિમિત્તો મનમાં લાવવાથી અને અનિમિત્ત ધાતુ તરફ લક્ષ ન દેવાથી; આ એ કારણોથી અનિમિત્ત ચેતોવિમુક્તિમાંથી ઉત્થાન થાય છે.”

મહા૦—“અપ્રમાણ ચેતોવિમુક્તિ, આકિચન્ધા ચેતોવિમુક્તિ, શન્યતા ચેતોવિમુક્તિ અને અનિમિત્તા ચેતોવિમુક્તિ એ ચારે એકાર્થો છે કે બિનાર્થો છે ?”

સારિ૦—“એક અર્થમાં તે એકાર્થો છે. દેર્ઘ ભિક્ષુ મૈત્રી-મય ચિત્તથી ચારે દિશા વ્યાપ્ત કરે છે, કરુણામય ચિત્તથી, મુદિતામયચિત્તથી—પે૦—ઉપેક્ષામય ચિત્તથી ચારે દિશા વ્યાપ્ત કરે છે; આને અપ્રમાણ ચેતોવિમુક્તિ કહે છે. દેર્ઘ ભિક્ષુ

સર્વ પ્રકારે વિઝાણુંઆવતનનો સમતિક્રમ કરીને કશું જ નથી એવી બુદ્ધિથી આક્રિયઝાણતન પ્રાપ્ત કરે છે; આને આક્રિયન્ય એતોવિમુક્તિ કહે છે. કાઈ ભિક્ષુ એકાન્તમાં એવો વિચાર કરે છે કે આત્મા અને આત્મીયના અર્થમાં તો સર્વ વસ્તુજાત શન્ય છે; આને શન્યતા એતોવિમુક્તિ કહે છે. કાઈ ભિક્ષુ બીજાં બધાં નિમિત્તો મનમાં ન લાવતાં અનિમિત્ત ચિત્તસમાધિ પ્રાપ્ત કરે છે; આને અનિમિત્ત એતોવિમુક્તિ કહે છે. આવી રીતે આ ચારે એતોવિમુક્તિ ભિન્ન છે એમ મળ્યું જોઈ એ. પણ રાગ, દ્વેષ અને મોહ એ ધર્મો પ્રમાણુકર છે; અરહન્તના આ ધર્મો નષ્ટ થયા છે માટે તેની એતોવિમુક્તિને અપ્રમાણુ એતોવિમુક્તિ કહી શકાય. કારણકે તે બધી અપ્રમાણુ એતોવિમુક્તિમાં શ્રેષ્ઠ છે. તે જ રાગ, દ્વેષ, મોહથી શન્ય છે માટે તે શન્યતા છે; માટે તે શન્યતા એતોવિમુક્તિ કહી શકાય. રાગ, દ્વેષ અને મોહને ક્રિયન કહે છે; તેનાથી તે વિમુક્ત હોવાથી આક્રિયન્ય એતોવિમુક્તિ કહેવાય છે. રાગ, દ્વેષ અને મોહ એ નિમિત્તકર ધર્મો છે; તેનાથી તે વિમુક્ત હોવાથી તે અનિમિત્ત એતોવિમુક્તિ પણ કહી શકાય છે. આ રીતે આ ચાર એતોવિમુક્તિ એકાર્થી છે. "

આમ આયુષ્માન સારિપુત્ર બોલ્યો. આયુષ્માન મહાકોટ્ઠિતે આયુષ્માન સારિપુત્રના બાવણનું અભિનંદન કર્યું

મહાવેદવિમુક્ત સમાપ્ત

ચૂળવેદહસુત્ર

એવું મેં સાંભળ્યું છે. એકવાર શુદ્ધ ભગવાન રાજગૃહના વેળુવનમાં કલેદકનિવાપમાં રહેતા હતા. તે વખતે વિસાખ ઉપાસક ધમ્મદિના ભિક્ષુણી પાસે ગયો અને તેને વંદન કરીને એક બાણુએ બેઠો અને બોલ્યો, “હે આર્ય, સત્કાય (આત્મા) કયો ?”

ધમ્મદિના—“આમુખમ્ન વિસાખ, પાંચ ઉપાદાનરંધ્રને ભગવાને સત્કાય નામ આપ્યું છે.”

વિસાખે ધમ્મદિનાના બાપણનું અભિનંદન કરીને વળી આગળ પ્રશ્ન પૂછ્યો, “સત્કાયનો સમુદય કેમ થાય છે ?”

ધમ્મદિના—“ફરીફરી ઉત્પન્ન થનારી અને ત્યાંત્યાં આનંદ પામનારી તૃષ્ણામાંથી સત્કાયનો સમુદય થાય છે એમ ભગવાને કહેલું છે.”

વિસાખ—“ભગવાનના કહેવા મુજબ સત્કાયનો નિરોધ કઈ રીતે થાય છે ?”

ધમ્મદિના-“આ તૃષ્ણાનો અશેષ નાશ કરવાથી સત્કાયનો નિરોધ થાય છે એમ જાગવાને કહ્યું છે.”

વિસાખ-“જાગવાને સત્કાયનિરોધનો માર્ગ કયો ખતાવ્યો છે ?”

ધમ્મદિના-“સમ્યગ્ દષ્ટિ, સમ્યક્ સંકલ્પ, સમ્યગ્ વાચા સમ્યક્ કર્મોન્નત, સમ્યગ્ આજીવ, સમ્યગ્ વ્યાયામ, સમ્યક્ રમૃતિ અને સમ્યક્ સમાધિ આ આર્ય અષ્ટાંગિક માર્ગ એ જ સત્કાયનિરોધનો માર્ગ છે એમ જાગવાને કહ્યું છે.”

“વિસાખ-“ઉપાદાન અને ઉપાદાનરક્કથ લિખ છે કે એક જ છે ?”

ધમ્મદિના-“તે લિખ પણ નથી અને એક પણ નથી. પણ ઉપાદાનરક્કથ ઉપરની આસક્તિ જ ઉપાદાન કહેવાય છે.”

વિસાખ-“સત્કાયદષ્ટિ કેમ થાય છે ?”

ધમ્મદિના-કોઈ આવદાન સામાન્ય માણસ આયોની મુક્તાકાલ સેતો નથી, આર્યધર્મ જાણતો નથી, આર્યધર્મથી વિનીત થતો નથી. રૂપ એ આત્મા છે, આત્મા રૂપવાન છે એમ તે સમજે છે; આત્મામાં રૂપ છે અથવા રૂપમાં આત્મા છે એમ તે સમજે છે. વેદના એ આત્મા છે, આત્મા વેદનાવાન છે; આત્મામાં વેદના છે અથવા વેદનામાં આત્મા છે એમ તે સમજે છે. સંસાર એ આત્મા છે, આત્મા સંસારવાન છે; આત્મામાં સંસાર છે અથવા સંસારમાં આત્મા છે એમ તે સમજે છે. સંસ્કાર એ આત્મા છે, આત્મા સંસ્કારવાન છે; આત્મામાં સંસ્કાર છે અથવા સંસ્કાર આત્મા છે એમ તે સમજે છે. વિજ્ઞાન એ આત્મા છે, આત્મા વિજ્ઞાનવાન છે; આત્મામાં વિજ્ઞાન છે અથવા વિજ્ઞાનમાં આત્મા છે એમ તે સમજે છે. આ રીતે તે સત્કાયદષ્ટિ થાય છે.”

વિસાખ—“કેઈ ભિક્ષુ સત્કાયદષ્ટિ કઈ રીતે નથી થતો?”

ધમ્મદિના—“આર્યોની મુલાકાત લેનારો, આર્યધર્મમાં કુશલ અને આર્યધર્મથી વિનીત, વિદ્વાન આર્યશ્રાવક ૩૫ આત્મા છે વગેરે વિચાર કરતો નથી. આ રીતે તે સત્કાયદષ્ટિ થતો નથી.”

વિસાખ—“હે આર્યે, આર્ય અષ્ટાંગિક માર્ગ કયો?”

“ધમ્મદિના—“સમ્યગ્ દષ્ટિ—પ્રેમ—સમ્યક્ સમાધિ, એ જ આર્ય અષ્ટાંગિક માર્ગ છે.

વિસાખ—“તે સંસ્કૃત છે કે અસંસ્કૃત છે?”

ધમ્મદિના—“તે સંસ્કૃત છે.”

વિસાખ—“ત્રણ રત્નધોથી આર્ય અષ્ટાંગિક માર્ગનો સંગ્રહ થાય છે કે આર્ય અષ્ટાંગિક માર્ગથી ત્રણ રત્નધોનો સંગ્રહ થાય છે?”

ધમ્મદિના—“આર્ય અષ્ટાંગિક માર્ગથી ત્રણ રત્નધોનો સંગ્રહ નથી થતો, પરંતુ ત્રણ રત્નધોથી જ આર્ય અષ્ટાંગિક માર્ગનો સંગ્રહ કરાય છે. શીલરત્નધોથી સમ્યગ્ વાચ્યા, સમ્યક્ કિર્મીન્ત, અને સમ્યક્ આજીવનો સંગ્રહ થાય છે; સમાધિરત્નધોથી સમ્યગ્ વ્યાયામ, સમ્યક્ રમૃતિ અને સમ્યક્ સમાધિનો સંગ્રહ થાય છે; પ્રચારરત્નધોથી સમ્યગ્ દષ્ટિ અને સમ્યક્ સંકલ્પનો સંગ્રહ થાય છે.”

વિસાખ—“હે આર્યે, સમાધિ કઈ? સમાધિનાં નિમિત્તો, સમાધિપરિણકાર અને સમાધિભાવના કઈ?”

ધમ્મદિના—“ચિત્તની જે એકાગ્રતા છે તે જ સમાધિ છે, ચાર સત્તિપૂર્ણનો એ સમાધિનાં નિમિત્તો છે, ચાર સમ્મ-પધાનો એ સમાધિના પરિણકારો છે, અને આ મનોધર્મોની ભાવના એ સમાધિભાવના છે.

વિ०—“હે આર્યે, સંસ્કાર કેટલા પ્રકારના છે ?”

ધ૦—“સંસ્કાર ત્રણ પ્રકારના છે : કામસંસ્કાર, વાયા-સંસ્કાર અને ચિત્તસંસ્કાર.”

વિ०—“કામસંસ્કાર કેને કહેવાય, વાયાસંસ્કાર કેને કહે-વાય અને ચિત્તસંસ્કાર કેને કહેવાય ?”

ધ૦—“આશ્વાસપ્રશ્વાસ એ કામસંસ્કાર, વિતર્ક અને વિચાર એ વાયાસંસ્કાર, અને સંસાર તથા વેદના એ ચિત્તસંસ્કાર છે.”

વિ०—“તે એમ કેમ ?”

ધ૦—“કારણકે આશ્વાસ અને પ્રશ્વાસ એ કામિક છે અને કામપ્રતિબદ્ધ છે, માટે તેમને કામસંસ્કાર કહે છે. પ્રથમ વિતર્ક ઉત્પન્ન થાય છે અને પછી શબ્દ નીકળે છે, માટે વિતર્કવિચારને વાયાસંસ્કાર કહેવામાં આવે છે. સંસાર અને વેદના એ દેવશ ચિત્તના ધર્મ છે અને તે ચિત્ત ઉપર અવ-લંબી રહે છે, માટે તેને ચિત્તસંસ્કાર કહેવામાં આવે છે.”

વિ०—“સંસારવેદચિત્તનિરોધસમાપત્તિ કેમ મેળવાય ?”

ધ૦—“આદુષ્મન્ વિશાખ, સંસારવેદચિત્તનિરોધ પ્રાપ્ત કરી સેનાર બિહુને, ‘હું આ (સમાધિ) સમાપત્તિ મેળવીશ, મેળવું છું અથવા મેળવી એમ લાભતું નથી. પણ અગાઉથી જ તેના ચિત્તની એવી તૈયારી થાય છે કે તેને તે સમાપત્તિ આપોઆપ જ પ્રાપ્ત થાય છે.”

વિ०—“તે સમાપત્તિમાં પ્રવેશ કરનારા બિહુના, કયા મનોધર્મો પહેલાં નિરોધ પામે છે ?”

ધ૦—“તેનો વાયાસંસ્કાર પ્રથમ નિરોધ પામે છે ; પછી કામસંસ્કાર, અને તે પછી ચિત્તસંસ્કાર નિરોધ પામે છે.”

વિ०—“તે સમાપત્તિમાંથી તે કઈ રીતે બીડે છે ?”

ધૃ-“ ને સમાપત્તિમાં પ્રવેશ કરેલા બિશ્વને, હું તે સમાપત્તિમાંથી બહાર, બહુ ધ્રુ કે બહારો, એમ લાગતું નથી. પણ અગાઉ જ તેના ચિત્તની એવી તૈયારી થાય છે કે તે આપોઆપ જ તે સમાપત્તિમાંથી બહાર છે. ”

વિ-“ તે સમાપત્તિમાંથી બહારના બિશ્વમાં કયા મનોધર્મો પ્રથમ ઉત્પન્ન થાય છે ? ”

ધૃ-“ તેના મનમાં ચિત્તસંસ્કાર પ્રથમ ઉત્પન્ન થાય છે; પછી કાયસંસ્કાર અને પછી વાચાસંસ્કાર ઉત્પન્ન થાય છે. ”

વિ-“ તે સમાપત્તિમાંથી બહારના બિશ્વમાં કેટલા ચિત્તસ્પર્શ ઉત્પન્ન થાય છે ? ”

ધૃ-“ તેને ત્રણ ચિત્તસ્પર્શ ઉત્પન્ન થાય છે : ચત્ત્વરતાસ્પર્શ, અથવા અનિમિત્ત સ્પર્શ અથવા અપ્રણુદિત સ્પર્શ. ”

વિ-“ તેનું ચિત્ત કઈ જાણુએ વળે છે ? ”

ધૃ-“ તેનું ચિત્ત વિવેક તરફ વળે છે. (નિર્વાણ તરફ વળે છે.) ”

વિ-“ વેદના કેટલા પ્રકારની છે ? ”

ધૃ-“ વેદના ત્રણ છે : સુખા વેદના, દુઃખા વેદના, અને અદુઃખમસુખા વેદના. ”

વિ-“ તે ત્રણેની વ્યાખ્યા શી છે ? ”

ધૃ-“ જે કામિક કે માનસિક સુખ હોય તે સુખા વેદના, જે કામિક કે માનસિક દુઃખ હોય તે દુઃખા વેદના, અને જે કામિક કે માનસિક સુખ પણ નહિ અને દુઃખ પણ નહિ તે અદુઃખમસુખા વેદના છે. ”

વિ-“ સુખા વેદના સુખદ કેમ થાય છે અને દુઃખદ કેમ થાય છે ? દુઃખા વેદના દુઃખદ કેમ થાય છે અને સુખદ

કેમ થાય છે ? અદુઃખમસુખા વેદના સુખદ કેમ થાય છે અને દુઃખદ કેમ થાય છે ?”

ધ૦-“સુખા વેદના ન્યાં સુધી હોય (ચાહુ હોય) ત્યાં સુખી સુખદ થાય છે, પણ તે બદલાય કે તરત જ દુઃખદ થાય છે. દુઃખા વેદના ન્યાં સુધી હોય ત્યાં સુધી દુઃખદ હોય છે, પણ તે બદલાય કે તરત જ સુખદ થાય છે. અદુઃખમ-સુખા વેદના ન્યાં સુધી તેનું જ્ઞાન હોય ત્યાં સુધી સુખદ થાય છે, પણ અજ્ઞાનથી દુઃખદ થાય છે.”

વિ૦-“સુખા વેદનામાં કયો અનુશય રહે છે ? દુઃખા વેદનામાં કયો અનુશય અને અદુઃખમસુખા વેદનામાં કયો અનુશય રહે છે ?

ધ૦-“સુખા વેદનામાં રાગાનુશય રહે છે, દુઃખા વેદનામાં પ્રતિધાનુશય રહે છે, અને અદુઃખમસુખા વેદનામાં અવિધાનુશય રહે છે.”

વિ૦-“બધી જ સુખા વેદનામાં રાગાનુશય રહે છે ? બધી જ દુઃખા વેદનામાં પ્રતિધાનુશય રહે છે ? અને બધી જ અદુઃખમસુખા વેદનામાં અવિધાનુશય રહે છે ?”

ધ૦-“બધી જ સુખા વેદનામાં રાગાનુશય રહેતો નથી, બધી જ દુઃખા વેદનામાં પ્રતિધાનુશય રહેતો નથી, અને બધી જ અદુઃખમસુખા વેદનામાં અવિધાનુશય રહેતો નથી.”

વિ૦-“સુખા વેદનાને લીધે કેનો ત્યાગ કરવો ? દુઃખા વેદનાને લીધે કેનો ત્યાગ કરવો ? અને અદુઃખમસુખા વેદનાને લીધે કેનો ત્યાગ કરવો ?”

ધ૦-“સુખા વેદનાને લીધે રાગાનુશયનો ત્યાગ કરવો, દુઃખા વેદનાને લીધે પ્રતિધાનુશયનો ત્યાગ કરવો, અને અદુઃખમસુખા વેદનાને લીધે અવિધાનુશયનો ત્યાગ કરવો.”

વિં-“બધી જ સુખા વેદનાને લીધે રાગાનુશયનો ત્યાગ કરી શકાય ખરો ? બધી જ દુઃખા વેદનાને લીધે પ્રતિધાનુશયનો ત્યાગ કરી શકાય ખરો ? અને બધી જ અદુઃખમસુખા વેદનાને લીધે અવિધાનુશયનો ત્યાગ કરી શકાય ખરો ?”

ધં-“ના, એમ નથી. કોઈ ભિક્ષુ કામવિકાર અને અકુશલ મનોવૃત્તિઓથી પૃથક્ થઈને —વેં-— પ્રથમધ્યાન પ્રાપ્ત કરે છે, અને તેને લીધે રાગાનુશયનો ત્યાગ કરે છે. બીજો ભિક્ષુ એવો વિચાર કરે છે કે આર્ય સોકો જે પદ પામે છે તે પદ મને ક્યારે મળશે ? તે શ્રેષ્ઠ પદની ઇચ્છાને લીધે એને દૌર્ભનસ્ય ઉત્પન્ન થાય છે, અને તેનાથી તે પ્રતિધાનુશયનો ત્યાગ કરે છે. બીજો કોઈ ભિક્ષુ ચતુર્થધ્યાન પ્રાપ્ત કરે છે અને તેનાથી તે અવિધાનુશયનો ત્યાગ કરે છે.”

વિં-“સુખા વેદનાનો પ્રતિભાગ (સમાન પ્રતિરૂપર્થ) કયો ?”

ધં-“દુઃખા વેદના સુખા વેદનાનો પ્રતિભાગ છે.”

વિં-“અને દુઃખા વેદનાનો પ્રતિભાગ કયો ?”

ધં-“સુખા વેદના દુઃખા વેદનાનો પ્રતિભાગ છે.”

વિં-“અદુઃખમસુખા વેદનાનો પ્રતિભાગ કયો ?”

ધં-“અવિદ્યા એ તેનો પ્રતિભાગ છે.”

વિં-“અને અવિદ્યાનો પ્રતિભાગ કયો ?”

ધં-“વિદ્યા એ અવિદ્યાનો પ્રતિભાગ છે.”

વિં-“વિદ્યાનો પ્રતિભાગ કયો ?”

ધં-“વિમુક્તિ એ તેનો પ્રતિભાગ છે.”

વિં-“વિમુક્તિનો પ્રતિભાગ કયો ?”

ધં-“નિર્વાણ એ વિમુક્તિનો પ્રતિભાગ છે.”

વિ०—“અને નિર્વાણનો પ્રતિભાગ કયો ?”

ધ૦—“આયુષ્મન વિશાખ, તે પ્રશ્નની મર્યાદાનું ઉલ્લંઘન કર્યું. તું પ્રશ્નની મર્યાદા ન જાણી શક્યો. નિર્વાણ એ અલ્પ-અર્થની સીમા છે. અહ્યર્થનું ધ્યેય નિર્વાણ છે. આ બાબતમાં જો તને શંકા રહેતી હોય તો તું ભગવાનને આ પ્રશ્ન પૂછી જો, અને ભગવાન તેનો જે નિકાલ આપે તે પ્રમાણે તું તેનો અર્થ સમજ.”

તે પછી ધમ્મદિના સિદ્ધુણીના ભાષણનું અભિનંદન કરીને અને તેને નમસ્કાર અને પ્રદક્ષિણા કરીને વિશાખ ભગવાન પાસે ગયો અને ભગવાનને નમસ્કાર કરીને એક બાણુએ બેઠો. એક બાણુએ બેઠો પછી ધમ્મદિના સાથે થયેલું પોતાનું સંભાષણ તેણે ભગવાનને નિવેદિત કર્યું. ત્યારે ભગવાન બોલ્યા, “હે વિશાખ, ધમ્મદિના સિદ્ધુણી પંડિતા અને મહાપ્રજ્ઞાવતી છે. આ પ્રશ્નો જો તું મને પૂછે તોપણ હું ધમ્મદિનાની જેમ જ તેના જવાબ આપીશ. એટલે તેણે આપેલા જવાબ અરાખર છે એમ તું સમજ.”

એમ ભગવાન બોલ્યા. વિશાખ ઉપાસકે મુદિત મનથી ભગવાનના ભાષણનું અભિનંદન કર્યું.

શ્રુતવેદસુત્ર સમાપ્ત

ટીકા

ધમ્મદિના એ પૂર્વામ્મમાં વિશાખની પત્ની હતી. તે સિદ્ધુણી કઈ રીતે થઈ તેની માહિતી ‘બોદ્ધસંધનો પરિચય’ ભાગ ૩ ને પૃ. ૪૧ માં આપેલી છે, ત્યાં એઈ લેવી. .

સંસ્કૃત—સંસ્કૃત પદાર્થ એટલે સંસ્કારમય કે સંસ્કારમિશ્રિત પદાર્થ. અસંસ્કૃત એટલે જેમાં સંસ્કાર ન હોય એવા પદાર્થો. અઠ્ઠકથાચાર્યના મત મુજબ આકાશ અને નિર્વાણ એ તે પદાર્થો છે.

પ્રથમધ્યાનને ક્ષીધે રાગાનુશયનો ત્યાગ કરે છે, એટલે પ્રથમધ્યાનમાં જે સુખા વેદના હોય છે તે રાગાનુશયનો નાશ કરનારી હોય છે. ક્ષેષ પદની પ્રાપ્તિ માટે જે દૌર્ભનરથ કે માનસિક દુઃખ થાય છે, તેનાથી પ્રતિધાનુશયનો ત્યાગ કરી શકાય છે; ખીન્ન દૌર્ભનરથને ક્ષીધે પ્રતિધ (ક્રોધ) વધે છે. ચતુર્થધ્યાનમાંની અદુઃખમસુખા વેદનાને ક્ષીધે અવિધાનુશયનો ત્યાગ કરી શકાય છે. પણ અતિનિદ્રામાં કે આળસમાં જે અદુઃખમસુખા વેદના હોય છે તેનાથી અવિધા (અજ્ઞાન) વધે છે.

ચૂળવેદલ્લસુત્તની રીકા સમાપ્ત

ચૂળધર્મસમાધાનસુત્ર

એવું મેં સાંભળ્યું છે. એકવાર ભગવાન શ્રાવસ્તીના જોત-
વનમાં અનાથપિંડિકના આરામમાં રહેતા હતા. તે વખતે
ભિક્ષુઓને ઉદ્દેશીને બોલ્યા:

“હે ભિક્ષુઓ, આ ચાર ધર્મસમાધાનો છે. તે કયાં ?
એક ધર્મસમાધાન વર્તમાનકાળમાં સુખ આપે છે, પણ ભવિષ્ય-
કાળમાં દુઃખકારક ફળ આપે છે. બીજું ધર્મસમાધાન વર્તમાન-
કાળમાં દુઃખ દે છે, અને ભવિષ્યકાળમાં પણ દુઃખકારક ફળ
આપે છે. ત્રીજું ધર્મસમાધાન વર્તમાનકાળમાં દુઃખ આપે છે,
પરંતુ ભવિષ્યકાળમાં સુખકારક ફળ આપે છે. અને ચોથું ધર્મ-
સમાધાન વર્તમાનકાળમાં સુખ આપે છે, અને ભવિષ્યકાળમાં
પણ સુખકારક ફળ આપે છે.

“હે ભિક્ષુઓ, વર્તમાનકાળમાં સુખ આપનારું અને
ભવિષ્યકાળમાં દુઃખકારક ફળ આપનારું ધર્મસમાધાન કયું ?
એવા કેટલાક અમણ્યાહણો છે કે જેઓ કામોપભોગમાં

દોષ માનતા નથી અને કામસુખમાં બદ્ધ થાય છે. તેઓ મૌલિબદ્ધ (માયાના મધ્ય ભાગમાં જેમણે અંબોડો બાંધ્યો છે એવી) પરિવ્રાજિકાઓ સાથે સહવાસ કરે છે, અને કહે છે કે જે શ્રમણબ્રાહ્મણો કામોપભોગમાં ભવિષ્યકાળે ભય જો એમ સમજીને કામોપભોગનો ત્યાગ કરવાનું કહે છે તે શા માટે ? અમને તો આ તરુણ, કામલ પરિવ્રાજિકાનો બાહુ-સંપર્ક અત્યંત સુખકારક લાગે છે. આ રીતે તેઓ કામસુખમાં બદ્ધ થાય છે, અને મૃત્યુ પછી નરકમાં પડે છે. ત્યાં તેમને પ્રખર વેદનાઓ ભોગવવી પડે છે, અને તેઓ કહે છે કે આટલા માટે જ તે શ્રમણબ્રાહ્મણો કામોપભોગમાં ભવિષ્યકાળે ભય જોઈને કામસુખનો ત્યાગ કરવાનું કહેતા હતા. તે કામ-સુખને લીધે અમે આ તીવ્ર વેદના ભોગવીએ છીએ.

" હે ભિક્ષુઓ, મીઠમ ઋતુના છેલ્લા મહિનામાં માણવા લતાનું એક ફળ પાકીને ફૂટે, અને તેમાંનું બીજ 'કાઈ' શાલ-વૃક્ષના મૂળમાં પડે, ત્યારે તે વૃક્ષ ઉપરના દેવને ભય અને ત્રાસ થાય. પણ તેના આશ્રમિત્રો ત્યાં એકઠા મળીને તેને કહે કે તું ભય પામતો નહિ. કદાચ આ માણવાબીજને મોર ગળી જશે, મૃગ ખાઈ જશે, અગ્નિ બાળી નાખશે, વનચર ખોદી નાખશે, બિઘર્ષ લાગશે, અથવા તે ફળ જેમાંથી ઉત્પત્તિ ન થાય એવું નીકળશે. પણ આમાંનું કંઈ જ ન થતાં વરસાદ વરસ્યા પછી તે બીજને ઝંકુર ફૂટે અને તેમાંથી તરુણ, મૃદુ, લટકતી એવી માણવા લતા વધીને તે ઝાડ ઉપર ચડે. ત્યારે તે દેવને લાગે કે મારા આશ્રમિત્રો આ લતાનો આટલો બધો ભય કેમ બનાવતા હતા ? મને તો આ તરુણ અને મૃદુ માણવા લતાનો સ્પર્શ અત્યંત સુખકારક

લાગે છે. અનુક્રમે તે માણવા લાગતા તે ચાલવૃક્ષને ઘેરીને ફેલાઈ જાય, અને તેની મોટીમોટી ડાળાઓને લાંગીને નીચે પાડે. ત્યારે તે દેવ કહેશે કે અરેરે, મારા આસ્રમિત્રો આ જ લાયક મને કહેતા હતા. તે રીતે હે ભિક્ષુઓ, જેઓ કામસુખમાં ગરકાવ થઈને મરણ પછી નરકમાં જાય છે તેઓને કામસુખમાંથી ઉત્પન્ન થનારો લાય જરાજર સમજાય છે. તેમનું તે ધર્મસમાધાન વર્તમાનકાળમાં સુખ આપે છે, પણ ભવિષ્યકાળમાં દુઃખકારક ફળ આપે છે.

“ હે ભિક્ષુઓ, વર્તમાનકાળમાં દુઃખ દેનારું અને ભવિષ્યકાળમાં પણ દુઃખકારક ફળ દેનારું ધર્મસમાધાન કયું ? આ જગતમાં કોઈ માણસ નમ્ર થાય છે, આચારનો અવલંબ કરતો નથી [વગેરે બારમા સુત્તમાં વર્ણવ્યા પ્રમાણે]. તે તે દેહદંડનને પરિણામે નરકમાં પડે છે. આ તેનું ધર્મસમાધાન વર્તમાનકાળમાં દુઃખ દેનારું અને ભવિષ્યકાળમાં પણ દુઃખકારક ફળ દેનારું થાય છે.

“ હે ભિક્ષુઓ, વર્તમાનકાળમાં દુઃખ દેનારું અને ભવિષ્યકાળમાં સુખકારક ફળ દેનારું ધર્મસમાધાન કયું ? કોઈ માણસ મૂળથી જ તીવ્રકામી હોય છે. તે વારંવાર કામવિકારને લીધે ઉત્પન્ન થનારું દુઃખ અને દૌર્ભનસ્ય અનુભવે છે. અથવા તે મૂળથી જ તીવ્રદ્રેષી હોય છે, અને વારંવાર દ્રેષમાંથી ઉત્પન્ન થનારું દુઃખ અને દૌર્ભનસ્ય અનુભવે છે. અથવા તે મૂળથી જ તીવ્રમોહી હોય છે, અને વારંવાર મોહમાંથી ઉત્પન્ન થનારું દુઃખ અને દૌર્ભનસ્ય અનુભવે છે. આવી સ્થિતિમાં દુઃખથી અને દૌર્ભનસ્યથી રોતાં રોતાં પણ તે પરિપૂર્ણ, પરિશુદ્ધ બ્રહ્મચર્યનું આચરણ કરે છે, અને મૃત્યુ પછી સુગર્ભતએ જાય છે.

તેનું તે ધર્મસમાધાન વર્તમાનકાળમાં દુઃખ દે છે, પણ ભવિષ્ય-
કાળમાં સુખકારક ફળ આપે છે.

“ હે ભિક્ષુઓ, વર્તમાનકાળમાં સુખ આપનારું અને
ભવિષ્યકાળે પણ સુખકારક ફળ આપનારું ધર્મસમાધાન કયું ?
ક્રોધ મૂળથી જ તીવ્રકામી, તીવ્રદેવી કે તીવ્રમોહી નથી હોતો;
તે કામ, ક્રોધ કે મોહથી ઉત્પન્ન થનારું દુઃખ અને દૌર્ભનરય
અનુભવતો નથી. અને ચારે ધ્યાનો પ્રાપ્ત કરીને મરણ પછી
સુગતિએ જાય છે. તેનું તે ધર્મસમાધાન વર્તમાનકાળમાં સુખ
આપનારું અને ભવિષ્યકાળે પણ સુખકારક ફળ આપનારું
થાય છે. આ પ્રમાણે આ ચારે ધર્મસમાધાનો સમજવાં ”

આમ ભગવાન બોલ્યા. તે ભિક્ષુઓએ મુદિત મનથી
ભગવાનના ભાષણનું અભિનંદન કર્યું.

ચૂળધર્મસમાધાનસુત સમાપ્ત

મહાધર્મસમાધાનમુક્ત

એવું મેં સાંભળ્યું છે. એટલે ભગવાન શ્રાવસ્તીના જોતવનમાં અનાયપિંડિકના આરામમાં રહેતા હતા, તે વખતે લિહુઓને ઉદ્દેશીને બોલ્યા:

“હે લિહુઓ, મોટે ભાગે ગ્રાહ્યોની એવી ઇચ્છા હોય છે કે પોતાના અનિષ્ટ, અકાન્ત અને અમનાપ મનોધર્મો નષ્ટ થાય, અને ઇષ્ટ, કાન્ત અને મનાપ મનોધર્મો વૃદ્ધિગત થાય. તેઓની આવી ઇચ્છા હોય છે છતાં જે અનિષ્ટ મનોધર્મો હોય છે તે વૃદ્ધિગત થાય છે અને ઇષ્ટ મનોધર્મો નાશ પામે છે. તેનું કારણ શું હશે ?”

તે સમજાવવા માટે લિહુઓએ વિનંતિ કરી ત્યારે ભગવાન બોલ્યા—“હે લિહુઓ, કેઈ અગ્ર, આર્યોની મુલાકાત ન લેનારો, આર્યધર્મ ન જાણનાર, આર્યધર્મમાં અવિનીત, સત્પુરુષોની મુલાકાત ન લેનાર, સત્પુરુષોનો ધર્મ ન જાણનાર, સત્પુરુષધર્મમાં અવિનીત એવો પૃથક્કર્તા જે મનોધર્મોની વૃદ્ધિ કરવી જોઈએ તે જાણતો નથી, અને જે મનોધર્મોની વૃદ્ધિ

ન કરવી જોઈએ તે પણ જાણતો નથી. તેથી જે મનોધર્મોની અભિવૃદ્ધિ ન કરવી જોઈએ તેની અભિવૃદ્ધિ કરે છે, અને જેની અભિવૃદ્ધિ કરવી જોઈએ તેની અભિવૃદ્ધિ કરતો નથી. આમ કરતાં તેના અંતઃકરણમાં અનિષ્ટ મનોધર્મો વૃદ્ધિગત થાય છે અને ઇષ્ટ મનોધર્મો નાશ પામે છે. પરંતુ જે સુમ, આર્યોની મુલાકાત લેનારો, આર્યધર્મ જાણનાર, આર્યધર્મમાં સુવિનીત, સત્પુરુષોની મુલાકાત લેનાર, સત્પુરુષધર્મ જાણનાર, અને સત્પુરુષધર્મમાં સુવિનીત હોય છે તે આર્ય શ્રાવક, જે મનોધર્મોની વૃદ્ધિ કરવી જોઈએ તે મનોધર્મો જાણે છે, અને જેની અભિવૃદ્ધિ ન કરવી જોઈએ તે મનોધર્મો પણ જાણે છે; અને તેથી જે મનોધર્મોની અભિવૃદ્ધિ કરવી જોઈએ તેની અભિવૃદ્ધિ તે કરે છે અને જેની અભિવૃદ્ધિ ન કરવી જોઈએ તેની અભિવૃદ્ધિ કરતો નથી. તેથી તેના અનિષ્ટ મનોધર્મો નાશ પામે છે અને ઇષ્ટ મનોધર્મો વૃદ્ધિગત થાય છે.

“હે ભિક્ષુઓ, આ ચાર ધર્મસમાધાનો છે: એક ધર્મસમાધાન વર્તમાનકાળમાં દુઃખ દે છે, અને ભવિષ્યકાળમાં પણ દુઃખદ ફળ દે છે. બીજું ધર્મસમાધાન વર્તમાનકાળમાં સુખ દે છે, પણ ભવિષ્યકાળમાં દુઃખદ ફળ દે છે. ત્રીજું ધર્મસમાધાન વર્તમાનકાળમાં દુઃખ દે છે, પણ ભવિષ્યકાળમાં સુખદ ફળ દે છે. અને ચોથું ધર્મસમાધાન વર્તમાનકાળમાં સુખ દે છે, અને ભવિષ્યકાળમાં પણ સુખદ ફળ દે છે.

“આમાંનું પહેલું ધર્મસમાધાન અજ પૃથગ્જન યથાર્થ રીતે જાણતો નથી, અને તેના ત્યાગ કરતો નથી; તેની અભિવૃદ્ધિ કરે છે, અને તેથી તેના અનિષ્ટ મનોધર્મો વધે છે અને ઇષ્ટ મનોધર્મો નાશ પામે છે. તે બીજું પણ ધર્મસમા-

દાન યથાર્થ રીતે જાણુતો નથી, અને તેની અભિવૃદ્ધિ કરવાથી તેના અનિષ્ટ મનોધર્મો વધે છે, અને ઇષ્ટ મનોધર્મો નાશ પામે છે. ત્રીજું અને ચોથું ધર્મસમાધાન પણ તે યથાર્થ રીતે જાણુતો નથી, અને તેથી તે જન્મેની તે અભિવૃદ્ધિ કરતો નથી, તેમનો ત્યાગ કરે છે; તેનાથી તેના અનિષ્ટ મનોધર્મો વધે છે અને ઇષ્ટ મનોધર્મો નાશ પામે છે.

“પણ વિદ્વાન આર્યઆવક આ ચારે ધર્મસમાધાનો યથાર્થ રીતે જાણે છે અને પહેલાં બેનો ત્યાગ કરીને ખીજાં જન્મેની અભિવૃદ્ધિ કરે છે. તેથી તેના અનિષ્ટ મનોધર્મો નાશ પામે છે, અને ઇષ્ટ મનોધર્મો વધે છે.

“હે ભિક્ષુઓ, વર્તમાનકાળમાં દુઃખ દેનારું અને ભવિષ્યકાળે પણ દુઃખ દેનારું ધર્મસમાધાન કયું? કોઈ માણસ ઇહલોકમાં દુઃખ અને દૌર્ભેનસ્યને લીધે પ્રાણુતિપાતી, ચોરી કરનારો, બળિયાર કરનારો, ખોટું બોલનારો, ચાડી ખાનારો, ગાળો દેનારો, વૃથા બબડાટ કરનારો, અતિસોળી, અતિક્રોધી, અને મિથ્યાદૃષ્ટિવાળો થાય છે; અને આનાથી જે દુઃખ અને દૌર્ભેનસ્ય ઉત્પન્ન થાય છે તે અનુભવે છે; અને મૃત્યુ પછી તે નરકમાં પડે છે. તેનું તે ધર્મસમાધાન વર્તમાનકાળમાં દુઃખ દે છે અને ભવિષ્યકાળમાં પણ દુઃખદ ફળ દે છે.

“હે ભિક્ષુઓ, વર્તમાનકાળમાં સુખ દેનારું પણ ભવિષ્યકાળમાં દુઃખદ ફળ દેનારું ધર્મસમાધાન કયું? કોઈ માણસ સુખ અને સૌમનસ્યથી પ્રાણુતિપાતી—ચે૦—મિથ્યાદૃષ્ટિવાળો થાય છે; અને તેથી ઇહલોકમાં સુખ અને સૌમનસ્ય અનુભવે છે; પણ મૃત્યુ પછી તે નરકમાં પડે છે. તેનું તે ધર્મસમાધાન વર્તમાનકાળમાં સુખ દે છે, પણ ભવિષ્યકાળમાં દુઃખદ ફળ દે છે.

“ હે ભિક્ષુઓ, વર્તમાનકાળમાં દુઃખ દેનારું પણ ભવિષ્ય-કાળમાં સુખદ ફળ દેનારું ધર્મસમાધાન કયું ? કોઈ માણસ દુઃખ અને દૌર્ભનસ્યથી ગ્રાણ્યધાત નથી કરતો, ચોરી નથી કરતો, વ્યભિચાર નથી કરતો, ખોટું નથી બોલતો, ચાઠી નથી ખાતો, ગાળો નથી દેતો, વૃથા બડબડાટ નથી કરતો, અસોબી, અક્રોધી અને સમ્યગ્દષ્ટિવાળો થાય છે; અને તેને લીધે દુઃખ અને દૌર્ભનસ્ય અનુભવે છે; પણ મરણ પછી તે સુગતિએ જાય છે. તેનું તે ધર્મસમાધાન વર્તમાનકાળમાં દુઃખ દે છે પણ ભવિષ્યકાળમાં સુખદ ફળ દે છે.

“ હે ભિક્ષુઓ, વર્તમાનકાળમાં પણ સુખ દેનારું અને ભવિષ્યકાળમાં પણ સુખદ ફળ દેનારું ધર્મસમાધાન કયું ? કોઈ માણસ સુખ અને સૌમનસ્યથી ગ્રાણ્યધાત નથી કરતો—વે૦—સમ્યગ્દષ્ટિવાળો થાય છે, અને તેથી ઇલ્લસોકમાં તે સુખ અને સૌમનસ્ય અનુભવે છે, અને મરણ પછી તે સુગતિએ જાય છે. તેનું તે ધર્મસમાધાન વર્તમાનકાળમાં સુખ દે છે, અને ભવિષ્યકાળમાં પણ સુખદ ફળ દે છે. આવાં ચાર ધર્મસમાધાનો જાણવાં.

“ હે ભિક્ષુઓ, કોઈ કંડવું કોઈ વિપત્તિ ભરેલ હોય, અને ત્યાં કોઈ ઇવવાની અને સુખની ઇચ્છા કરનારો અને દુઃખથી કંટાળનારો માણસ આવે. તેને ત્યાંના લોકો કહે કે આ આવું કંડવું કોઈ છે, તારી ઇચ્છા હોય તો આમાંનો રસ પી. જ્યાં તે માણસ વિચાર ન કરતાં જ તે રસ પીએ છે. તે વર્ણ, ગંધ અને રસમાં તેને અગ્નિય લાગશે, અને તેનું પાન થયો પછી તે મરણ પામશે. એવી જાતનું આ પદ્ધતું ધર્મસમાધાન છે, જેનાથી વર્તમાનકાળમાં પણ

દુઃખ થાય છે, અને ભવિષ્યકાળમાં પણ દુઃખદ ક્ષણ મળે છે.

“ હે ભિક્ષુઓ, કોઈ વર્ણ અને ગંધસંપન્ન રસથી ભરેલો સુંદર પ્યાલો હોય, પણ તે વિપ્રમિશ્રિત હોય. ત્યાં કોઈ છત્રવાની અને સુખની ઇચ્છા કરનારો અને દુઃખથી કંટાળનારો માણસ આવે, તેને ત્યાંના લોકો કહે કે આવો આ કાંસાનો પ્યાલો છે, તારી ઇચ્છા હોય તો અંદરનો રસ લું પી. છતાં તે માણસ વિચાર ન કરતાં જ તે રસ પીએ છે. પીતી વખતે તેને તે રસ મીઠો લાગશે, પણ પીધા પછી તે મરણ પામશે. એવી જાતનું આ ખીજું ધર્મસમાધાન છે, જેનાથી વર્તમાનકાળમાં સુખ થાય છે પણ ભવિષ્યકાળમાં દુઃખદ ક્ષણ મળે છે.

“ હે ભિક્ષુઓ, અનેક ઔષધોથી મિશ્રિત ગૌમૂત્ર હોય. ત્યાં કોઈ પંડુરોગી માણસ આવે. તેને ત્યાંના લોકો કહે કે આવું આ ગૌમૂત્ર છે; તારી ઇચ્છા હોય તો તે લું પી. પીતી વખતે તે તેને ગમશે નહિ, પરંતુ પીધા પછી તેનો રોગ મટશે. એવી જાતનું આ ત્રીજું ધર્મસમાધાન છે, જેનાથી વર્તમાનકાળમાં દુઃખ થાય છે પણ ભવિષ્યકાળમાં સુખદ ક્ષણ મળે છે.

“ હે ભિક્ષુઓ, દહીં, મધ, ઘી અને ગળામાણું એકત્ર કર્યાં હોય. ત્યાં જેને દરસ થયા હોય એવો માણસ આવે. ત્યાંના લોકો તેને કહે કે આવું આ મિશ્રણ છે; તારી ઇચ્છા હોય તો લું તે પી. પીતી વખતે પણ તે તેને રુચિકર લાગશે અને પીધા પછી તેનો રોગ મટશે. એવી જાતનું આ ચોથું ધર્મસમાધાન છે, જેનાથી વર્તમાનકાળમાં

પણ સુખ થાય છે અને ભવિષ્યકાળમાં પણ સુખદ રૂળ મળે છે. શરદઋતુમાં જ્યારે આકાશમાં વાદળો નથી હોતાં ત્યારે જેમ સૂર્ય પ્રકાશે છે, તે રીતે આ ધર્મસમાધાન અનેક અમણુબ્રાહ્મણોના પ્રવાદોનો નાશ કરીને પ્રકાશે છે.”

આમ ભગવાન બોલ્યા. તે લિક્ષુઓએ મુદિત મનથી ભગવાનના ભાષણનું અભિનંદન કર્યું.

મહાધર્મસમાધાનસુત્ત સમાપ્ત .

વીમસકમુત

એવું મેં સાંભળ્યું છે. એકવાર ભગવાન આવસ્તીના જોતવનમાં અનાથપિંડિકના આરામમાં રહેતા હતા. તે વખતે લિક્ષુઓને ઉદ્દેશીને બોલ્યા—“હે લિક્ષુઓ, બીજાના મનો-વિચાર જાણનારા લિક્ષુએ તથાગત સમ્યક્સંબુદ્ધ છે કે નથી તે જાણવા માટે પરીક્ષા કરવી.”

તે કેમ કરાય એ સમજાવવા માટે લિક્ષુઓએ વિનંતિ કરવાથી ભગવાન બોલ્યા—“આંખોથી કે કાનથી જાણી શકાય એવા સંક્ષિપ્ત ધર્મો તથાગતમાં છે કે કેમ એની તેણે પરીક્ષા કરવી. તેવા મનોધર્મો તથાગતમાં નથી એવી ખાતરી થયા પછી તે લિક્ષુએ, તથાગતમાં સંમિશ્રિત (સારા કે ખરાબ) મનોધર્મો છે કે નથી તેની પરીક્ષા કરવી. તે પછી અતુકમે શુદ્ધ મનોધર્મો છે કે નથી એની, અને ચિર-કાલ સુધી તથાગત આ ધર્મ પાળે છે કે નહિ, એની પરીક્ષા કરવી. પછી કીર્તિ મળવાને લીધે કેટલાકમાં જે દોષો દેખાય

છે તે દોષો તથાગતમાં છે કે નથી એની પરીક્ષા કરવી. હે ભિક્ષુઓ, ત્યાં સુધી કીર્તિ મળી નથી ત્યાં સુધી કોઈ ભિક્ષુના અંતઃકરણમાં કેટલાક દોષો દેખાતા નથી, પણ કીર્તિ મળતાની સાથે જ તે દોષો પેદા થાય છે. આવા દોષો તથાગતમાં છે કે નથી એની ભિક્ષુએ પરીક્ષા કરવી. પછી તે ભયને લીધે કામસુખમાંથી વિરત થાય છે, કે નિર્લય થઈને વીતરાગ થવાને લીધે વિરત થાય છે, એની પરીક્ષા કરવી. તો તે ભિક્ષુને જણાશે કે તથાગતમાં સંમિશ્રિત મનોધર્મો નથી, શુદ્ધ મનોધર્મો છે, કીર્તિ મળવા છતાં તેનામાં દોષો દેખાતા નથી, અને તે ભયને લીધે કામસુખમાંથી વિરત થયેલો નથી, પરંતુ નિર્લય થઈને વીતરાગ થવાને લીધે વિરત થયેલો છે.

“ તે ભિક્ષુને ખીજ લોકો પૂછે કે તથાગત નિર્લય થઈને વીતરાગત્વને લીધે કામસુખમાંથી વિરત થયો છે, અને ભયને લીધે નહિ, એ તે કઈ રીતે જાણ્યું ? તો તે કહેશે, તે સંધમાં રહે છે ત્યારે અથવા એકાકી હોય છે ત્યારે, ત્યાં આવનારા સારા કે ખરાબ ભિક્ષુઓ, અને પદાર્થોની ઇચ્છા રાખનારા કે પદાર્થોના લોભમાં રત થયેલા ભિક્ષુઓમાંથી કોઈની પણ તે અવગા કરતો નથી. અને ખુદ ભગવાને જાતે મને કહ્યું છે કે, હું નિર્લય થઈને કામસુખમાંથી વિરત થયો છું, ભયને લીધે નહિ; હું વીતરાગત્વને લીધે કામોપભોગનું સેવન કરતો નથી.

“ તે પછી તે ભિક્ષુ તથાગતને પૂછે, તો તથાગત પણ તેને એવાં જવાબ આપશે કે જે સંસ્કૃષ્ટ અને સમિશ્ર મનોધર્મો છે તે તથાગતમાં નથી; જે શુદ્ધ મનોધર્મો છે

તે તથાગતમાં છે; તે શુદ્ધ ધર્મમાં જ તથાગત રહે છે; પણ તેમાં પણ તે તન્મય થતો નથી. આવા ગુરુ પાસે આવકે ધર્મોપદેશ સાંભળવા જવું યોગ્ય છે. તે ગુરુ તે આવકને ઉત્તરોત્તર કૃષ્ણ અને શુદ્ધ મનોવૃત્તિઓ સારી રીતે બતાવશે; અને તેથી આ ગુરુ ભગવાન સમ્યક્સંશુદ્ધ છે, તેણે ઉત્તમ રીતે ધર્મનો ઉપદેશ કર્યો છે, અને તેનો સંધ સન્માર્ગે ચાલનારો છે, એવી તે આવકની ખાતરી થશે. તેને બીજા લોકો પૂછે કે તે કઈ રીતે જાણ્યું કે ભગવાન સમ્યક્સંશુદ્ધ છે, તેણે ધર્મનો ઉત્તમ રીતે ઉપદેશ કર્યો છે, અને તેનો સંધ સન્માર્ગે ચાલનારો છે ? તો તે કહેશે કે ભગવાને ધર્મોપદેશ કર્યો, તેથી મારી આવી ખાતરી થઈ.

“હે ભિક્ષુઓ, જેની શ્રદ્ધા આવી રીતે તથાગત ઉપર બેસે છે તેની તે શ્રદ્ધા શાનમૂલક, દૃઢ છે, અને કોઈ પણ અમણ, ખાઠણ, દેવ, માર કે બ્રહ્મા તેનું હરણ કરી શકતો નથી. આવી રીતે તથાગતની પરીક્ષા કરવામાં આવે તો તે ઉત્તમ રીતે કરવામાં આવી છે એમ ગણાય.”

એમ ભગવાન બોલ્યા. તે ભિક્ષુઓએ મુદિત મનથી ભગવાનના બાપણનું આલિનંદન કર્યું.

વીમંસકસુત સમાપ્ત

કોસખિયમુત્ત

એવું મેં સાંભળ્યું છે. એકવાર ભગવાન કોશાખીમાં
 યોગિતારામમાં રહેતા હતા. તે વખતે કોશાખીમાં રહેતા
 બ્રહ્મજ્ઞોમાં તકરારો થઈ હતી, અને તેઓ એકબીજા ઉપર
 ચાંદબ્રહ્મરો કરતા, અને તેઓમાંનો કોઈ એકબીજાને સમજાવ-
 વાનો પ્રયત્ન કરતો નહિ. એક બ્રહ્મજ્ઞે આ વાત ભગવાનને
 જણાવી, ત્યારે તે બ્રહ્મજ્ઞે મોકલીને ભગવાને તકરાર કરનાર
 બ્રહ્મજ્ઞોને બોલાવ્યા, અને તેઓ એકબીજા સાથે તકરાર
 કરે છે, અને તેઓમાંનો કોઈ કોઈને સમજાવવાનો પ્રયત્ન
 કરતો નથી, એ વાત સાચી કે ખોટી તેની તપાસ કરી.
 તે વાત સાચી છે એમ જણ્યા પછી ભગવાન બોલ્યા—
 “તમે આ રીતે વર્તો તો સપ્તઘડિયારીઓ પ્રત્યે સમક્ષ કે
 અસમક્ષ તમારું કાયકર્મ મૈત્રીમય રહેશે ખરું ? વાચાકર્મ
 મૈત્રીમય રહેશે ખરું ? અને મનઃકર્મ મૈત્રીમય રહેશે ખરું ?”
 “ના, બદન્ત,” એવો બ્રહ્મજ્ઞોએ જવાબ આપ્યો.

ભગવાન બોલ્યા—“ તો પછી હે મોઘપુરુષો, તમે કયા લાભ માટે લડો છો? અને કયા ક્ષયદા માટે એકબીજા ઉપર શબ્દપ્રહાર કરો છો? તમારું આ કૃત્ય ચિરકાળ તમારા દુઃખ અને અહિતાર્ત કારણભૂત થશે. ”

તે પછી બધાં ભિક્ષુઓને ઉદ્દેશીને ભગવાન બોલ્યા—“ આ ૭ વસ્તુઓ સ્મરણાર્થ, પ્રેમે વર્ધારનારી, અને આદર વધારનારી છે; તેઓ તે સંગ્રહ, અંવિવાદ, સામગ્રી અને એકીભાવના કારણરૂપ બને છે. (૧) સમક્ષ અને અસમક્ષ મૈત્રીમય કાયકર્મ, (૨) સમક્ષ અને અસમક્ષ મૈત્રીમય વાચાકર્મ, (૩) સમક્ષ અને અસમક્ષ મૈત્રીમય મનઃકર્મ, (૪) ધર્માનુસાર મળેલી વસ્તુઓ સમક્ષચારીઓમાં વહેંચી દઈને તેમની સાથે પોતે તે વસ્તુઓનો ઉપભોગ લેવો, (૫) સમક્ષ અને અસમક્ષ પોતાના શીલાચાર અખંડ, અચ્છિદ્ર, અશબલ, અદ્વિભાવ, શુભિચ્છ (સંવતેન), સુશ-પ્રસસ્ત, અપરામૃષ્ટ અને સમાજ-સંવર્તનિક રાખવા, અને (૬) સમક્ષ અને અસમક્ષ જે દષ્ટિને લીધે સમ્યક્ રીતે દુઃખનો નાશ થાય છે એવી આર્થ નિર્વાનિક દષ્ટિથી સંપન્ન થઈને વર્તવું. હે ભિક્ષુઓ, ધરના મોઝની જેમ આ દષ્ટિ આ હંમે વસ્તુઓમાં ઉત્તમ છે. ”

“ હે ભિક્ષુઓ, આર્થ નિર્વાનિક દષ્ટિ કયા હોય છે? કાઈ ભિક્ષુ અરણ્યમાં જાડની નીચે કે એકાન્ત સ્થળે જઈને એવો વિચાર કરે છે કે જે પર્યુત્થાનને લીધે મને યથાર્થ જ્ઞાન નહિ થાય તે પર્યુત્થાન મારા ચિત્તમાં છે ખરું? કામરાગ, વ્યાપાદ, આળસ, આન્તરિત્તતા, કુસંકા, દુહલોકચિતા, પરલોકચિતા, અને તકરાર, આ તે પર્યુત્થાનો છે, જેને લીધે ભિક્ષુને યથાર્થ જ્ઞાન થઈ શકેલું નથી. તે પર્યુત્થાનો પોતાના

અંતઃકરણમાં નથી, અને સત્યોના બોધ માટે ચોતાના મનની ચોગ્ય તૈયારી છે, એમ તે આર્યશ્રાવક જાણે છે. સામાન્ય માણસોને અસાધારણ એવું આ તેનું પહેલું જ્ઞાન છે.

“વળી તે એવો વિચાર કરે છે કે આ દષ્ટિની અભિ-
વૃદ્ધિથી મારા મનને શાંતિ મળે છે ખરી? અને તે મળે છે,
એમ તે જાણે છે. સામાન્ય માણસોને અસાધારણ એવું આ
તેનું બીજું જ્ઞાન છે.

“વળી તે જાણે છે કે બીજા પંથોમાં આ દષ્ટિથી સંપન્ન
એવો કોઈ શ્રમણ કે પાછલ મળવાનો નથી. સામાન્ય
માણસોને અસાધારણ એવું આ તેનું ત્રીજું જ્ઞાન છે.

“દષ્ટિસંપન્ન માણસને હાથે કંઈ બૂલ્લ થઈ હોય, અને
તેનો પ્રતિકાર દેશનાથી (કબૂલાતથી) કરવો શક્ય હોય
તો તે બૂલ્લ તે ગુરુ પાસે કે સખ્યજ્ઞચારીની પાસે કબૂલ કરે
છે, અને ફરીને તે બૂલ્લ કરતો નથી. જેમ કોઈનાનું બાળક
હાથે કે પગે ફરીને સળગતા અંગારાને અડે તો તરત જ હાથ
કે પગ પાછો ખેંચી લે છે, તે રીતે બૂલ્લ થઈ હોય તો દષ્ટિ-
સંપન્ન મનુષ્ય વર્તે છે. આ તેની ધર્મતા છે. પોતે આવી
જાતની ધર્મતાથી સંપન્ન છે એમ આર્યશ્રાવક જાણે છે.
સામાન્ય માણસોને અસાધારણ એવું આ તેનું ચોથું જ્ઞાન છે.

“દષ્ટિસંપન્ન માણસ સખ્યજ્ઞચારીઓની સાથે નાનાં મોટાં
કૃત્યો કરવા ઉત્સુક હોય છે, તોપણ તે અધિશીલશિક્ષા,
અધિચિત્તશિક્ષા અને અધિપ્રજ્ઞાશિક્ષા એ ત્રણે શિક્ષામાં
પણ દક્ષ રહે છે, જેમ ગાય ચરતાં ચરતાં ઘાસ ખાય છે,
પણ વચ્ચે વચ્ચે ચોતાના વાછરડા તરફ ધ્યાન આપ્યા કરે
છે, તેમ આ દષ્ટિસંપન્ન માણસ સખ્યજ્ઞચારીઓનાં કૃત્યો વિશે

ઉત્સુક હોય છે, તોયણુ ત્રણ શિક્ષામાં તેનું ધ્યાન કાયમ હોય છે. આ તેની ધર્મતા છે. આવી જાતની ધર્મતાથી પોતે સંપન્ન છે એમ આર્યશ્રાવક જાણે છે. સામાન્ય માણસોને અસાધારણ એવું આ તેનું પાંચમું ધ્યાન છે.

“દૃષ્ટિસંપન્ન માણસ તથાગતના ધર્મવિનયનો ઉપદેશ ચાલતો હોય ત્યારે જાડું જ આદરપૂર્વક સાંભળે છે. આ તેનું બીજું છે. તેવા બીજીથી પોતે સંપન્ન છે એમ આર્યશ્રાવક જાણે છે. સામાન્ય માણસોને અસાધારણ એવું આ તેનું છઠ્ઠું જ્ઞાન છે.

‘દૃષ્ટિસંપન્ન માણસ ધર્મવિનયનો ઉપદેશ ચાલતો હોય ત્યારે આનંદિત અને હિલ્લસિત થાય છે. આ પણ તેનું બીજું છે. એવા બીજીથી પોતે સંપન્ન છે એમ આર્યશ્રાવક જાણે છે. સામાન્ય માણસોને અસાધારણ એવું આ તેનું સાતમું જ્ઞાન છે.

“આ સાતે અંગોથી સમન્વિત એવો આર્યશ્રાવક સૌતાપત્તિક્ષણ મેળવવા સમર્થ થાય છે.”

આમ ભગવાન બોલ્યા. તે લિહુઓએ મુદિત મનથી ભગવાનના વાપણનું અભિનંદન કર્યું.

ક્રાસંખ્યમુત્ત સમાપ્ત

અક્ષનિમન્તણિકમુંસં

એવું મેં સાંભળ્યું છે. એકવાર ભગવાન આવસ્તીન.
 જોતવનમાં અનાયપિંડિકના આરામમાં રહેતા હતા. ત્યારે
 બિશ્નુએને ઉદેશીને બોલ્યા—“હે બિશ્નુઓ, એકવાર હું
 ઉચ્છ્વામાં સુભગવનમાં શાલરાજવૃક્ષની નીચે રહેતો હતો. તે
 વખતે બે અક્ષના મનમાં એવી પાપી દષ્ટિ ઉદભવી કે
 આ અક્ષલોક નિત્ય, દુઃખ, શાશ્વત અને અચ્ચવનધર્મી છે, તે
 ઉત્પન્ન થતો નથી, ઈર્ષ્ય થતો નથી, મરતો નથી, મૃત થતો
 નથી, અને પુનર્જન્મ પામતો નથી, અને આનાથી બીજો
 મોક્ષ નથી. તે અક્ષદેવનો આ વિચાર બાણીને હું તે શાલરાજ-
 વૃક્ષની નીચે અંતર્ધાન પામ્યો, અને તે અક્ષલોકમાં પ્રવે-
 ષ્યો. મને જોઈને બે અક્ષાએ મારું સ્વાગત કર્યું. ત્યારે તેની
 તે દષ્ટિ બૂલભરેલી છે એ મેં તેને સમજાવ્યું. તે જોઈને
 મારે એક અક્ષસભાસદમાં પ્રવેશ કર્યો, અને તેને મુખે મને
 કહેવા લાગ્યો, ‘૨, ૨, બિશ્નુ. આ અક્ષદેવની સાથે આવી

રીતે રૂપમાં ન કરે. આ બ્રહ્મા છે, આ મહાબ્રહ્મા, અભિભૂત,
અનભિભૂત, સર્વદેશી, વસવર્તી, ઈશ્વર, કર્તા, નિર્માતા, શ્રેષ્ઠ,
સદ્ગુણ, વંશી અને ભૂત તથા લોકો પ્રાણીઓના પિતા છે.
તારી પહેલા જગતમાં પૃથ્વી, આપ, તેજ, વાયુ, પ્રાણી, દેવ,
પ્રજાપતિ અને બ્રહ્માની નિદા અને ભુગુપ્તી કરવાવાળા જે
અમલુબ્રાહ્મણ થઈ ગયા તે મૃત્યુ પછી હીનલોકમાં જન્મ્યા.
આ બંધાનું અભિનિર્મન કરવાવાળા જે અમલુબ્રાહ્મણ થઈ
ગયા તેઓ ઉત્તમ લોકમાં જન્મ્યા. માટે હે ભિક્ષુ, તને
હું કહું છું કે આ બ્રહ્મદેવનું વચન તું સાંભળ. આના વચનનો
તું ભંગ ન કરે. જે તું આના વચનના ભંગ કરીશ તો જેમ
કોઈ માણસ ધરમાં આવેલા લક્ષ્મીને લાકડી મારીને કોડી
મૂકે, અર્થેથી તો નરકપ્રપાત ઉપરથી પડનારે માણસ પોતાના
હાથપગોના જે પૃથ્વીથી દૂર થાય, તેવી તારી રિયતિ યશઃ
આ બ્રહ્મા બેઠેલી બ્રહ્મસંભારે તો તું જુએ છેને? હે ભિક્ષુઓ,
આ રીતે મારે મને બ્રહ્મા સંભારી રહેતિ કરાવી. તે પછી
મેં કહ્યું—હે પાપી માર, હું તને ઝાળખુ છું હું તને નથી
ઝાળખેતો એમ તું ન સમજતો. આ બ્રહ્મા, આ બ્રહ્મસંભારે
અને આ બ્રહ્મસંભારે તારી તોળામાં છે, એટલે તને લાગે
છે કે હું પણ તારે તોળે યાઉં. પણ હું તારે તોળે નથી
એ તું સારી પેઠે સમજજે.

“તે પછી જક બ્રહ્મા બોલ્યો—મારિય; આ લોક નિત્ય
છે મોટે જ હું તેને નિત્ય કહું છું, દ્રેવ છે માટે ધ્રુવ કહું છું;
શાશ્વત છે મોટે શાશ્વત કહું છું—વેદ—અને આના સિવાય
બીજાં મોક્ષ નથી, મોટે આના સિવાય બીજાં મોક્ષ નથી
એમ કહું છું. હે ભિક્ષુ, તારી પહેલા જગતમાં બ્રહ્મા અમલુ-

બ્રાહ્મણો. થઈ ગયા. જેટલું તારું આયુષ્ય છે તેટલાં વરસો
 સુધી તેઓએ તપશ્ચર્યા કરી. આ સિવાય બીજો મોક્ષ તેમને
 જણાયો હોત તો તેઓ તેમ કહેત. પ્રયત્નને અંતે તને પણ
 આ સિવાય બીજો મોક્ષ જણાવાનો નથી. નાહક તું હેરાન
 થઈશ. ને તું પૃથ્વી, આપ—વેઠ—ધ્વજા ઉપર અવસંખી
 રહીશ તો તું આ લોકમાં જન્મ લઈને મારા છત્ર નીચે
 રહીશ. મેં કહ્યું—એ હું પણ જાણું છું. પૃથ્વી વગેરે ઉપર
 અવસંખી રહેવાથી હું આ લોકમાં આવીશ અને તારે તાબે
 થઈશ એ હું છું. અને તારા પ્રભાવની પણ મને ખબર છે.
 નારી છુતિ અને ગતિ જાણું છું. તે તું કેવી રીતે જાણે છે ?
 એવો બક ધ્વજાએ સવાલ પૂછ્યો. ત્યારે મેં જવાબ
 આપ્યો, યદ્રનો અને સૂર્યનો પ્રકાર જ્યાં સુધી પહોંચે છે
 ત્યાં સુધીનું આ એક વિશ્વ મણાય છે. તેવાં હજાર વિશ્વો
 ઉપર તારી સત્તા ચાલે છે. તું હીન અને ઉત્તમ, રાગી અને
 વિરાગી માણસોને જાણે છે; અને આ લોકમાં અને અન્ય
 લોકમાં પ્રાણીઓની આર્ગત અને ગતિ જાણે છે. પણ તારા
 કરતાં શ્રેષ્ઠ એવા બીજા તથા લોક છે, તે તું જાણતો
 નથી, પરંતુ હું જાણું છું. આભરસર નામના દેવલોકમાંથી
 મુક્ત થઈને તું આ લોકમાં ઉત્પન્ન થયો, તેનું તને
 સ્મરણ નથી; અને તે હું જાણું છું. તે સિવાય મુખકિણ્ણ
 અને વેદપ્લવ નામના દેવલોક સંબંધે પણ તું જાણતો નથી,
 પરંતુ હું જાણું છું. એટલે તારા કરતાં હું વધારે જાણું છું
 એ તો સ્પષ્ટ છે. પૃથ્વી, આપ, તેજ—વેઠ—ધ્વજા, આભરસર,
 મુખકિણ્ણ, વેદપ્લવ, અભિજી, અને સર્વ જાણીને તેમનો મેં
 અનુભવ કરી લીધો નથી. હું સર્વ છું, સર્વમાં છું, સર્વથી

ભિન્ન હું કે સર્વ મારું છે એમ પણ મને લાગ્યું નથી. સર્વની મેં તૃપ્તિ રાખી નહિ. આ દષ્ટિએ પણ હું તારા કરતાં શ્રેષ્ઠ છું.

“અહા બોલ્યો—સર્વનો તે અનુભવ નથી કર્યો, તો તારું મન ખાલી અને પોણું છે એમ કહેવું જોઈએ. મેં કહ્યું—અનન્ત, સર્વતઃ પ્રભાસંપન્ન, અને અનિર્દેશન એવા વિગ્નાનનો પૃથ્વી, આપ, તેજ—વેદ—વેદાદિક અને સર્વ, એવા અનુભવ કરી શકાતો નથી (તે અનિર્વેચ છે). અહા બોલ્યો—હું હવે તારાથી અંતર્ધાન પામું છું. મેં કહ્યું—શક્ય હોય તો તું ખુશીથી કર. હે ભિક્ષુઓ, અહરેવ પ્રયત્ન કર્યો છતાં પણ મારાથી અંતર્ધાન પામી શક્યો નહિ. ત્યારે તેને મેં કહ્યું—હવે હું અંતર્ધાન પામું છું, તે જો. અને હું એવી રીતે અંતર્ધાન પામ્યો કે અહા, અહસભા અને અહસભાસદો મારો શબ્દ સાંભળતાં હતાં, પણ તેઓ મને જોઈ શક્યા નહિ. અને હું બોલ્યો—ભવમાં મને ભય જણાયો, અને જેઓ અભવની ધમ્મા કરે છે તે ભવ પામે છે એ મેં જોયું. અને તેથી ભવ અને અભવની ધમ્મા ન રાખતાં મેં તૃપ્તિનું ઉપાદાન કર્યું નહિ.

“તે જોઈને અહા, અહસભા અને અહસભાસદો આશ્ચર્ય-ચકિત થયા. આ ભવમોહિત જગતમાં જેણે ભવનો સમૂળ ત્યાગ કર્યો હોય એવી જાતનો ખીજો કોઈ અમણુ કે બ્રાહ્મણુ જોયો નથી. એટલે મારે એક અહસભાસદના સરીરમાં પ્રવેશ કરીને મને કહ્યું—જો તું આ જાણુ તો હોય તો આ વસ્તુ આવકોને કહીશ નહિ. તેમને ધર્મોપદેશ કરતો નહિ. આવકોનો સેલ છોડી દેજો. તારી અગાઉ અમ્માસંણુદ કહેવરાવનારા અમણુબ્રાહ્મણો ધર્મ ગયા છે. તેઓ આવકોને ઉપદેશ કરતા, અને આવકોનો સેલ રાખતા. તેથી મૃત્યુ પછી તેઓ દીન લોકમાં

જન્મ્યા. પણ જે શ્રમણુઓનારો સંભાસંપ્રદ કહેવરાવવો
 છતાં આવકોને ઉપદેશ કરતાં નહિ અને આવકોની લોભ ન
 રાખતા તેઓ ઉત્તમ લોકમાં જન્મ્યા. માટે જે લિંકુ, તું તારી
 ધ્યાનસમાધિમાં આનંદ મોન, અને ખીજને ઉપદેશ દેવાની
 લાજગડમાં પડતાં નહિ. તે પછી હું બોલ્યો—જે પાંપી માર,
 હું તને ઓળખું છું. હિતાનુકંપાર્થી તું આમ બોલતો નથી.
 પણ અહિતાનુકંપાર્થી તું આમ બોલે છે. તને લાગે છે કે
 શ્રમણ ગોતમ જેમને ઉપદેશ આપશે તેઓ તારા તોળામાં
 નહિ રહે. જે શ્રમણુઓનારો લોકોને ઉપદેશ આપતા નહોતા
 તેઓ ખરા સંભાસંપ્રદ નહોતા. હું આવકોને ઉપદેશ આપતાં
 કે ન આપતાં સરખો જ છું. કારણકે, સંકલેશકારક, પુન-
 લેવકારક, સંમય, દુઃખકલંક, અને ભવિષ્યકાળે જન્મ, જરા,
 મરણ દેનારા એવા તથાગતના આસવા પૂર્ણપણે નાશ પામ્યા
 છે. તાલવૃક્ષનું મથાળું કાપ્યો પછી જેમ તે વૃક્ષ વધી શકે
 નથી, તે રીતે તથાગતના આસવા નષ્ટ થયા છે.”

આ સૂત્રમાં મારતું મોડું બંધ કરવું, અને બાહ્યદેવનું અભિ-
 નિર્મત્રણ છે, માટે આનું કામ બહાનિમંત્રણિક એવું છે.

બહાનિમંત્રણિકસુત સમાપ્ત

મોરતલંજનિયમુત્ત

એવું મેં સાંભળ્યું છે. એકવાર આયુષ્માન મહામોગ્ગહાન ભર્ગદેશમાં સુરુમારગિરમાં બેસકેળાવન નામના મૃગારણ્યમાં રહેતો હતો. ત્યાં ખુંછી જગ્યામાં ચંક્રમણ કરતો હતો. ત્યારે તેના પેટમાં મારે પ્રવેશ કર્યો. ત્યારે તેને લાગ્યું કે અડધનું અનાજ ખાધું હોય એની જેમ મારું પેટ ભારેકેમ લાગે છે ? તે વિંદારમાં ગયો, અને આનું કારણ શું એનો જરાજર વિચાર કરવા લાગ્યો. ત્યારે પેટમાં મારે પેડાનું તેણે જાણ્યું, અને તેણે મારને કહ્યું—હે પાપી માર, મારા પેટમાંથી હું બહાર નીકળ. તથાગતને અને તથાગતના આવકને હું દુઃખ ન દે; અને આ તારા દુઃખ અને અહિતનું કૃત્ય છોડી દે. તે સાંભળીને મારે એમ સમજ્યો કે મને જાણ્યા વગરજ આ શ્રમણ આમ બોલે છે. આનો ગુરુ પણ મને જાણી શકે નહિ, તો પછી આ તેનો આવક મને કઈ રીતે જાણી શકે ? તેને મોગ્ગહાને કહ્યું—અરે પાપી માર, હું તને સારી રીતે

આટલી બધી મહેનત કર્યા છતાં બિહુઓનું વર્મ પોતાના હાથમાં આવતું નથી એમ મારે જાણ્યું; અને પાછળ ગૃહસ્થોના અંગમાં પ્રવેશ કરીને તેણે બિહુઓનો આદરસત્કાર કરવાનો વિચાર કર્યો. તેણે અંગમાં સંચાર કરવાથી પાછળ ગૃહસ્થો બિહુઓનો આદરસત્કાર કરવા લાગ્યા. તે વખતે ધણી લોકો સ્વર્ગલોકમાં ઉત્પન્ન થતાં.

“મારે શરીરમાં પ્રવેશ કરેવાથી પાછળ ગૃહસ્થો બિહુઓની પૂજા કરે છે એમ જાણીને કુસંધ ‘જગવાન’ બોલ્યા—મારે શરીરમાં પ્રવેશ કરેવાથી આ પાછળ ગૃહસ્થો તમારો આદરસત્કાર કરે છે. મારે તમે શરીરમાંના અગુર્ભ પદાર્થોની ભાવના કરો; આદરમાંની પ્રતિકૂલતાની, સર્વ લોકમાં અનુભિરતસંગાની, અને સર્વ સંસ્કારોમાં અનિત્યતાની ભાવના કરો. જગવાન કુસંધના ઉપદેશ મુજબ તે બિહુઓ વર્તવા લાગ્યા.

“એક દિવસ કુસંધ જગવાન આયુષ્માન વિધુરને સાથે લઈને ગ્રામમાં બિહુ મારે જતા દેતા ત્યારે દૂસી મારે એક બાળકના શરીરમાં પ્રવેશ કરીને વિધુરના માથામાં પથ્થર માર્યો. વિધુરના માથામાંથી લોહી વહેવા લાગ્યું. છતાં પણ તે શાંતિથી જગવાન કુસંધની પાછળ પાછળ ચાલતો દતો. આ દૂસી મારે મર્યાદા જાણી નહિ એવો વિચાર કરીને જગવાન કુસંધ પાછા ફરીને જોયું. આથી તે દૂસી મારે તે સ્થાનેથી ચૂકી ગયો અને મદાનરકમાં જઈ ગયો. મારે તે મારે, તું છુદ અને બિહુને ન સનાવ.” એમ બોલ્યા પછી ખિન થયેલો તે માર ત્યાં જ અંતર્ધીન પામ્યો.”

પંચિનિષદ્

૨૨. અલગદૂપમચુત (પા. ૧૩૭)

દિપ્તિ

(નોંધ:—આ સૂત્રમાં આવતી વિષયોની દૃશ કપમાઓની વ્યાખ્યા અત્રે આપવામાં આવે છે. તે દશામાંની પહેલી સાત મન્ત્રિમનિકાયના પદ માં સૂત્રમાંથી સંક્ષેપ કરીને આપી છે.)

૧. કોઈમાં હાલકાં જેવા:—કોઈ જૂને મરતો ચક્રલક્ષી કૃતરો કસાઈવાટે નવ અને કોઈ કસાઈ તેને એક કૃતરની કૃતરની સાઈ કરેલું તથા માંસ વિનાનું હાલકું નાખે. હવે તે કૃતરો તે કોરા હાલકા વડે પોતાની જૂખ મટાડવા ગમે તેટલો પ્રયત્ન કરે તો પણ તેનાથી તેની જૂખ ન જ મટે. ફક્ત તે નાલકનો શ્રમ અને ઈન્ત વેઠે એટલું જ. તે પ્રમાણે વિષયોમાં સ્વાદ ધન્યો ઓછો છે અને તેમનાથી કદી તૃપ્તિ થતી નથી. તેથી તેમને લોચવવા પ્રયત્ન કરનાર માત્ર શ્રમ અને ઈન્ત વેઠે છે, તેની જૂખ સમગ્રી નથી.

૨. મોંસના હલકા જેવા:—કોઈ ગીધ, સમગ્રી કે કંઈ પક્ષી માંસનો હલકો ચાંચમાં લઈ જઈને માંડે છે કે તરત જ બીજી સમગ્રીઓ, ગીધો વગેરે તેની પાસેથી તે હલકો પડાવી લેવા તેને વીંટળાઈ વળે છે અને તેને ચાંચોના પ્રહાર કરવા માટે છે. જો તે પક્ષી તે હલકાને જલદી ચાંચમાંથી નથી છોડી દેતું તો તે તેમના

પેરિશિષ્ટ

૨૨. અલગદૂપમસુત (પા. ૧૩૬)

ટિપ્પણ

(નોંધ:—આ સૂત્રમાં આવતી વિધિઓની દૃશ્ય ઉપમાઓની વ્યાખ્યા અત્રે આપવામાં આવે છે., તે દશમાંની પહેલી સાત મન્તિઝમનિકાયના પાઠ માં સૂત્રમાંથી સંશ્લેષ કરીને આપી છે.)

૧. કોરો-હાડકાં જેવા:—કોઈ જૂને મરતો સૂકવકરી ફતરો કસાઈવાડે નવ અને કોઈ કસાઈ તેને એક હતરડી હતરડીને સાફ કરેલું તથા માંસ વિનાનું હાડકું નાખે. હવે તે ફતરો તે કોરા હાડકા વડે પોતાની જૂખ મટાડવા ગમે તેટલો પ્રયત્ન કરે તો પણ તેનાથી તેની જૂખ ન જ મટે. ફક્ત તે નાહકનો શ્રમ અને ઈજા વડે એટલું જ. તે પ્રમાણે વિધિઓમાં સ્વાદ ધણો ઓછો છે અને તેમનાથી કદી વૃદ્ધિ થતી નથી. તેથી તેમને લોભવચ્ચા પ્રયત્ન કરનાર માત્ર શ્રમ અને ઈજા વડે જે, તેની જૂખ સમતી નથી.

૨. માંસના કટકા જેવા:—કોઈ ગીધ, સમડી કે કંક પક્ષી માંસનો દુકરો ચાંચમાં લઈ હાડવા માંડે છે કે તરત જ ખીજ સમડીઓ, ગીધો વગેરે તેની પાસેથી તે દુકરો પડાવી લેવા તેને વીંટળાઈ વળે છે અને તેને ચાંચોના પ્રહાર કરવા માંડે છે. જો તે પક્ષી તે દુકરાને જલદી ચાંચમાંથી નથી છોડી દેતું તો તે તેમના

તીક્ષ્ણ ચંચુપ્રહારોથી અવશ્ય મૃત્યુભાગી થાય છે. તે પ્રમાણે વિધિએ બધા લોકો ઇચ્છતા હોવાથી કોઈ માણસના હાથમાં હત્તમ ધનસંપત્તિ વગેરે જતાં ચોરો, રાત્રીઓ વગેરે તેને દાઢમાં ઘાલે છે. આ રીતે તેના ઉપદ્રવથી રક્ષણ કરતાં કરતાં તે અનેક પ્રકારનાં દુઃખ ભોગવે છે અથવા કેઈવાર મૃત્યુભાગી પણ થાય છે.

૩. ખડની મરણાલ જેવાઃ—કોઈ માણસ હાથમાં ચૂકા ધાસની મરણાલ પકડીને સામે પવને જવા માંડે તો થોડી વારમાં જ તેની નેરથી પાછળ આવતી જ્વાળાઓથી તેનાં કાંડાં, હાડકાં વગેરે દાઢી જાય. અને જો તેને હાથમાંથી તરત ફેંકી ન દે તો તેનું મોત પણ નીપજે. તે પ્રમાણે વિધિ પછી તેમને ભોગવનારને જ બાળે છે. અને જો તેમનો તરત ત્યાગ કરવામાં ન આવે તો તે ભોક્તાનો બિંહકુલ નાશ પણ કરે છે.

૪. સળગેલા કોલસાની ખાઈ જેવાઃ—કોઈ માણસ પૂર જાડો ખાડો હોય. તે સળગતા લાલચોળ અંગારાઓથી ભરેલો હોય. હવે જો બળવાન માણસો એક ત્રીજા માણસને જો હાથે પકડીને તે ખાડા તરફ ધસડીને લઈ જવા માંડે. હવે તે માણસ તે તરફ ન જવા માટે ખૂબ ખેંચાખેંચ કરે છે, તેમજ તરફડિયાં મારે છે. કારણ કે તે જાણે છે કે તેને તે અંગારાની ખાઈમાં નાખશે કે તરત તેનું ભયાનક વેદના સાથે મૃત્યુ નીપજશે. તે પ્રમાણે વિધિ પછી અંગારાની ખાઈ જેવા દુઃખ છે. તેમનાથી દૂર ન રહેનારને તેઓ અવશ્ય બાળી નાખે છે.

૫. સ્વપ્ન જેવાઃ—કોઈ માણસ જીવમાં સ્વપ્ન જુએ છે. તે સ્વપ્નમાં તેને સુંદર બાળો, રમણીય વનો, અને મનોહર પુષ્કરણીઓ વગેરે દેખાય છે. પરંતુ ન્યારે તે જાગે ત્યારે તેમાંનું કશું રહેલું નથી. તે પ્રમાણે વિધિ પછી સ્વપ્ન જેવા ક્ષણભંગુર તથા નિમિષ છે.

૬. ઉછીની લીધેલી વસ્તુ જેવાઃ—કોઈ માણસ ખીલ માણસ પાસેથી વસ્તુઓ ઉછીની લે—સુંદર વાહન, હત્તમ રત્નો અને

મૂલ્યવાન કુંડળે. પણ તે એ બધીં ટાપટીપ અને બપકા સાથે બનરમાં ફરવા નીકળે—જેથી તેને જોઈને લોકો એમ કહે કે “આ માણસ બહુ સંપત્તિમાન હોવો જોઈએ.” પરંતુ થોડી જ વારમાં તે વસ્તુઓના મૂળ માલિકો આવીને તે ન્યાં મળે ત્યાં તેની પાસેથી પોતપોતાની વસ્તુઓ ઝૂંટવી લે છે. આ પ્રમાણે વિષયો-પ્રજ્ઞ કદી હંમેશાને માટે આપણા બની શકતા નથી. આપણા જોવામાંથી તે ક્યારે જતા રહેશે તે આપણાથી નહીં શકાતું નથી. . .

૭. ઝાડનાં ફળ જોવાઃ—કોઈ ગામ કે શહેરની નજીક એક વાડી હોય અને તેમાં એક ઝાડ ઉપર ખૂબ પાકેલાં સુંદર ફળ હોય. પરંતુ તેમાંથી એક પણ નીચે પડેલું ન હોય. હવે કોઈ ફળની ઇચ્છાવાળો, ફળની શોધ કરતો માણસ તે વાડીમાં આવે અને ફળોથી લઈ પડેલું તે ઝાડ નીચે પરંતુ એક પણ ફળ નીચે પડેલું ન જુએ. પણ તે વિચાર કરે કે અહીંયાં એક પણ ફળ નીચે પડેલું નથી. પરંતુ મને ઝાડ ઉપર ચડતાં તો આવડે છે માટે હું આ ઝાડ ઉપર ચડું અને ખવાય તેટલાં ફળ ખાઈ તથા બીજાં મારી જોળીમાં પણ ભરી લઉં. હવે તે એમ કહે એટલામાં એક બીજો માણસ ફળની ઇચ્છાથી ફળને શોધતો તે ઝાડ પાસે જ આવે અને એક પણ ફળ નીચે પડેલું ન જુએ. પણ તે વિચાર કરે કે મને ઝાડ ઉપર ચડતાં તો નથી આવડતું માટે લાવ આ ઝાડને મૂળમાંથી કાપી નાખું જેથી પછી નિરાંતે ખવાય તેટલાં ફળ ખાઈ તથા બીજાં મારી જોળીમાં પણ ભરી લઉં. પણ તે કુદાડી વડે ઝાડને જોરથી કાપવા માંડે. હવે પેલો પહેલાં ઉપર ચરેલો માણસ આ જોઈને જલદી જલદી ઝાડ ઉપરથી ઊતરી ન પડે તો ઝાડ કપાઈ પડે ત્યારે જરૂર તેના હાથ, પગ કે બીજા અવયવો ભાગી ન્ય અથવા તે તે મરણુતોલ ધાયલ થઈને મોતને વશ પણ થાય તે પ્રમાણે વિષયોના જો જલદી ત્યાજ કરવામાં ન આવે તો અવશ્ય હાથપગ ભાગવાનો કે મરણુતોલ ધાયલ થઈને મોતને વશ થવાનો પણ સંભવ છે,

૮. તરવાર અને લાકડાના ફૂંઠા જેવાઃ—કસાઈ માંસ કાપણું હોય છે ત્યારે તેને એક મોટા લાકડાના ડીમચા ઉપર મૂકે છે, પછી તેના ઉપર તરવાર વડે ભેરથી ઘા કરે છે. તે વખતે માંસ જેમ તરવારના ઘા નીચે છંદાય છે તથા કપાય છે તેમ કામોપ-ભોગી મનુષ્ય પણ કામો વડે નિરંતર છંદાય છે, કપાય છે તથા આસીમ દુઃખ સહન કરે છે.

૯. જંગિયાના ઘા જેવાઃ—જંગિયા જેમ શરીરની અંદર ધૂસી જઈ તેને પ્રાણરહિત કરે છે તેમ વિષયો પણ વિષયી માણસને નાશ કરે છે.

૧૦. સર્પના માથા જેવાઃ—સાપના માથાની પાસે જેમ પગ મૂકવો એ જોખમભરેલું છે, તેમ કામોપભોગીની સરસા જીવું એ જોખમકારક છે. આ ઉપમા માટે જુઓ મુત્તનિપાત, કામમુત્ત, ૧૨૦, ૭૬૮.

કોશ

નોંધ :— આ કોશમાં અપરા શબ્દોના અર્થ તથા તેમનાં સ્થળો ઉપરાંત જે શબ્દોની વ્યાખ્યા મૂળ પુસ્તકમાં કે ટીકામાં આપેલી છે તેવા શબ્દોનાં સ્થળ પણ જતાવવામાં આવ્યાં છે.

અકલમાષ (શીલ) : કાળસૂચકું નહિ તેવું; વચ્ચે વચ્ચે બાંધ્યું ન હોય તેવું. (પા. ૨૯૧-લી. ૧૩)

અકાલિક : અમુક કાળે જ ફળનારો એવા નહિ પણ હંમેશાં ફળનારો. (પા. ૨૪૭ લી. ૧૧)

અકુશલકર્મ : જુઓ પાન ૫૭ લી. ૪

અકુશલમૂળ : જુઓ પાન ૫૭ લી. ૫

અઘાસન : મુખ્ય આસન. (પા. ૩૨ લી. ૫)

અઘભિક્ષા : ઉત્તમ ભિક્ષા; પહેલી ભિક્ષા (પા. ૩૨ લી. ૬)

અઘોહક : દાન દેતી વખતે સંદેષ કરીને પ્રથમ પાણી મૂક્યું તે. (પા. ૩૨ લી. ૬)

અઅવનધર્મી : અત ન થતાં. (પા. ૨૬૪ લી. ૮)

અજપદદંડ : બાકરાની ખરી જેવી લાઠી. (પા. ૧૩૬ લી. ૩)

અદત્તા : નહિ આપેલું. (પા. ૪૪ લી. ૧૦)

અદત્તાદાન : ચોરી.

અદુઃખમંસુખા વેદના : જુઓ પા. ૨૭૨ લી. ૨૩

અધાર્મિક અને અન્યાય અપરણ (શરીરથી, વાચાથી અને મનથી) : જુઓ પા. ૨૫૮ લી. ૧

અધિ (અધિશીલ વગેરેમાં) : સુંદર.

અધિચિત્તશિક્ષા : સમ્યક્ વ્યાયામ, સ્મૃતિ અને સમાધિ વડે ચિત્તને સમાહિત કરવું તે. (પા. ૨૯૨ લી. ૨૨)

અધિમદ્દાશિક્ષા : સમ્યક્ દષ્ટિ અને સંકલ્પ વડે ચિત્તનું સંશોધન કરવું તે. (પા. ૨૯૨ લી. ૨૨)

અધિશીલશિક્ષા : સમ્યક્ વાચા, કર્માન્ત અને આશ્રય વડે શીલનું રક્ષણ કરવું તે (પા. ૨૯૨ લી. ૨૧)

અનભિરતસંજ્ઞા : જગતમાં બદ્ધ ન થવાની ઇચ્છા. (પા. ૩૦૨ લી. ૧૧)

અનંગણુ (સુત પા. ૨૬) : નિષ્પાપ.

અનંતજિન : અનંત ક્ષેત્રોને છતનાર. (પા. ૧૭૦ લી. ૨૦)

અનાગામી : સકાયદિદિ (આત્મા એ લિપ્ત પદાર્થ હોઈને નિત્ય છે તેવી દષ્ટિ), વિચિકિંચા (બુદ્ધ, ધર્મ અને સંઘના સંબંધમાં શંકા), અને શીલબળતપરામાસ (સ્નાનાદિ પ્રતો વડે જ મુક્તિ મળશે એવો વિશ્વાસ), આ ત્રણુ સંયોજનો (બંધનો) નો જો યોગી નાશ કરી શકે તો તે સોતાપત્તિ માર્ગમાં આવે છે. તેને (૧) સોતાપત્તિમાર્ગસ્થ અને તે માર્ગમાં સ્થિર થયા બાદ (૨) સોતાપત્તિફલસ્થ કહેવામાં આવે છે. તે પછી કામરાગ, દ્વેષ, અને મોહ દુર્બળ થાય એટલે તે સકદાગામિમાર્ગમાં આવે છે. તેને (૩) સકદાગામિ-માર્ગસ્થ અને તે માર્ગમાં સ્થિર થયા બાદ (૪) સકદાગામિ-ફલસ્થ કહે છે. ત્યાર બાદ કામરાગ (માગવાસના), અને પટિષ્ઠ (ક્રોધ), આ બે સંયોજનોનો સંપૂર્ણ રીતે હટાડ કરીને તે અનાગામિમાર્ગમાં આવે છે. તેને (૫) અનાગામિ-માર્ગસ્થ અને તેમાં સ્થિર થયા બાદ (૬) અનાગામિ-ફલસ્થ કહેવામાં આવે છે. તે પછી રૂપરાગ (બ્રહ્મલોકાદિ ની પ્રાપ્તિની ઇચ્છા), માન (અહંકાર), ઉદ્ધવ્ય (પ્રાંતચિત્તા), અને અવિગ્ન (અવિદ્યા), આ બાકી રહેલાં પાંચ

સંધ્યાજનોનો સમૂળગો નાશ કરીને તે અર્દ્ધમાર્ગમાં આવે છે. તેને (૭) અર્દ્ધનમાર્ગસ્થ અને તે માર્ગમાં સ્થિર થયા બાદ (૮) અર્દ્ધનર્દ્ધસ્થ કહે છે. (પા. ૩૭ લી. ૯)

અનાયુ પથેપચ્છુઃ જુઓ પા. ૧૬૪ લી. ૫

અનિદ્દર્શનઃ સૂક્ષ્મ (પા. ૧૩૩ લી. ૨૧)

અનિમિત્ત ધાતુઃ નિર્વાણ (પા. ૨૬૬ લી. ૮)

અનિમિત્તરૂપશઃ રાગદ્વેષ ઉત્પન્ન કરનાર નિમિત્ત જેમાં નથી એવી વૃત્તિ (જુઓ ચિત્તરૂપશઃ)

અનિમિત્ત એતોવિમુક્તિઃ જુઓ પા. ૨૬૭ લી. ૭

અનુત્તરઃ અનુ+ઉત્તર - જેનાથી ઉત્તમ બીજું ન હોય તેવું. (પા. ૧૧૩ લી. ૧૦)

અનુત્તરીય (ત્રણ)ઃ (જુઓ પા. ૨૨૩ લી. ૨૦) જેનાથી ઉત્તમ કોઈ નથી તે અનુત્તર-નિર્વાણ, તેને પ્રાપ્ત કરાવનાર.

અનુમાનમુત્તઃ પા. ૧૦૭

અનુશય (સાત)ઃ (જુઓ પા. ૧૧૬ લી. ૬) દબાઈ રહેનારા પાપ સંસ્કાર—વાસના

અનુસ્સતિ (જુહ, ધર્મ અને સંધની, ત્રણ)ઃ જુઓ પા. ૪૨ તથા ટીકા પા. ૪૫

અપરામૃદ્ધ (શીલ)ઃ તૃષ્ણા કે મિથ્યાસંધિ વડે અપવિત્ર નહિ થયેલું. (પા. ૨૬૧ લી. ૧૪)

અપાયકારકઃ તુકસાનકારક. (પા. ૧૩૭ લી. ૧૦)

અપ્રણિહત રૂપશઃ આદ્યનવિરહિત વૃત્તિ (જુઓ ચિત્તરૂપશઃ)

અપ્રતિહતઃ અટકાયત વિનાનો. (પા. ૩૭ લી. ૧૨)

અપ્રમાણુઃ અપરિમિત (પા. ૧૩૩ લી. ૧૦)

અપ્રમાણુ એતોવિમુક્તિઃ જુઓ પા. ૨૬૭ લી. ૧૦

અજમુતધર્મઃ (પા. ૧૩૮ લી. ૭) અદ્વિતીય ચમત્કાર. જુહ ભગવાન કે તેમના શાવકોએ કરેલા ચમત્કારો જેમાં પૂર્ણવ્યા હોય તે અર્થ.

અભિજ્ઞા (છ) : જુઓ દીકા પા. ૪૦ લી. ૭ (૨) યથાર્થતા
લક્ષણ વડે પદાર્થોને બાજુવા તે (જુઓ પરિજ્ઞા)

અભિધર્મ : સારસ્વ ધર્મ-તત્ત્વજ્ઞાન. (પા. ૨૦૬ લી. ૨૦)

અભિધ્યા : પરદ્રવ્યાસક્તિ. (પા. ૪૧ લી. ૧૬)

અભિભૂ : એક પ્રકારના જલ્લા. (પા. ૨ લી. ૨)

અભિસંસ્કાર : સંસ્કાર (પા. ૨૬૬ લી. ૧૩)

અમતાપ : મનને આનંદ ન આપનાર. (પા. ૨૮૧ લી. ૭)

અરહત : અરિહંત-પૂન્ય. (પા. ૮૧ લી. ૪)

અરિયપરિચેસને (સુત પા. ૧૬૨) : આર્યપર્યપણા (જુઓ પા.
૧૬૪ લી. ૮)

અરૂપભાવ : જુઓ દીકા પા. ૧૫ લી. ૫

અરૂપાવચર સમાધિ : જુઓ દીકા પા. ૫૩ લી. ૩

અરેણુકા : એક પ્રકારનું ધાન્ય-કઠોળ (પા. ૨૩૩ લી. ૨)

અસંગર્હપમસુત (પા. ૧૩૬) : સાપની હપમાનું સુત.

અહરેઽહતા : જુઓ દીકા પા. ૧૫૫ લી. ૧૦

અવકાન્તિ : દાખલ થવું તે-પ્રવેશ (પા. ૨૪૭ લી. ૧૭)

અવત્રય : લોકાપવાદની ખીક (જુઓ હ્રો) પા. ૨૫૦ લી. ૧૪

અવિન્યાત : અવિદ્યા. (પા. ૭ લી. ૧૦)

અવિદ્યા : જુઓ પાન ૬૩ લી. ૧૩

અવિહિંસા : ત્રાસ ન આપવાની બુદ્ધિ. (પા. ૧૨૦-લી. ૧૩)

અવ્યાહત : અપ્રતિહત (પા. ૩૭ લી. ૧૬)

અશબલ (શીલ) : ડાઘ વગરનું; કોઈ શીલનું જરાબર ખાલન ન
યવાથી પડેલા ડાઘ વિનાનું. (પા. ૨૬૧ લી. ૧૩)

અસમયવિમુક્તિ : કાયમની વિમુક્તિ (પા. ૧૯૨ લી. ૧૮)

અસમાધાન : અસતોષ (પા. ૩૬ લી. ૧૬)

અસંસંગ : જુઓ દીકા પા. ૧૫૫

અસંસ્ટઃ : અમદ્ધ (પા. ૨૦૬ લી. ૧૧)

- અરુતંગમ : નાશ (પા. ૭૭ લી. ૪)
 અરુમિમાન : અર્ધભાવ (પા. ૧૪૪ લી. ૮)
 અંગણુ : પાપ (પા. ૨૬ લી. ૬; પા. ૩૧ લી. ૮)
 અરકંબેચ (સુત પા. ૩૬) : આકાંક્ષા કરવા ચોગ્ય
 આકાંક્ષાનંદ્યાયતન : જુઓ દીકા પા. ૫૩ લી. ૩
 આકિંદ્યંદ્યાયતન : જુઓ દીકા પા. ૫૩ લી. ૬
 આકિંદ્યંદ્ય એતોવિમુક્તિ : જુઓ પા. ૨૬૭ લી. ૧૫
 આકોશ : ગુરસો (પા. ૨૨૮ લી. ૩)
 આચાર અને ગોચર : જુઓ દીકા પા. ૩૮ લી. ૧૭
 આશ્રવ : ઉપશ્રવિકા (પા. ૧૭ લી. ૧૭)
 આશ્રવકં : આશ્રવક પંચનો ચમણ (પા. ૩૪ લી. ૧૪)
 આશ્રવી : ઉપશ્રવિકા કરનાર (પા. ૨૧ લી. ૧૪)
 આકે પુદ્ગલ (બ્યક્તિઓ) : જુઓ અનાચારી (પા. ૪૨ લી. ૧૬)
 આદાન : લેવું તે (પા. ૪૪ લી. ૧૦)
 આદીનવ (વિષયોનો) : દોષ (જુઓ પા. ૬૫ લી. ૧૬) (૨)
 હાનિ (પા. ૭૬ લી. ૨૧)
 આનંદપાનકર્તૃત્વિ : જ્ઞાન-એકલે આશ્વાસ અને જાપાન-એકલે
 પ્રશ્નાસ, આશ્વાસપ્રશ્નાસ ઉપર ચિત્તની એકાગ્રતા. (જુઓ
 સમાધિમાર્ગ પાન ૪૮)
 આપ : પાણી
 આપેપાતુ : જુઓ પા. ૧૮૫ લી. ૨૦
 આઘા : પ્રગાથ (પા. ૨૬૫ લી. ૩)
 આયતન : ૭ ઇંદ્રિયા તેમજ તેમના વિષયોને આયતન કહે છે
 ચક્ષુ, શ્રોત્ર, પ્રણ, તિલ્લ, કાય અને મન એ ૭
 અરુચંતર આયતન છે. અને ૩૫, રાષ્ટ્ર, મન્દ, રસ, રપસ
 અને ધર્મ એ ૭ બાહ્ય આયતન છે. જુઓ પા. ૭૧ લી. ૧૨
 આરુપધર્મ : કલ્યાણવાળો (પા. ૧૫૦ લી. ૧૨)
 આરમ : શિક્ષુઓનો મઠ, નિહાર (પા. ૩૨ લી. ૧૬)

આચં અષ્ટાંગિક માર્ગઃ જુઓ પા. ૫૮ લી. ૨ (વિશેષ માર્ગ
જુઓ સમ્યક્ દષ્ટિ વગેરે સંબંધ)

આચંધર્મઃ જુઓ અને અર્હતોનો ધર્મ. (પા. ૧ લી. ૮)

આચંપચેષણાઃ (જુઓ પા. ૧૬૪ લી. ૮)

આચંસત્યઃ (જુઓ પા. ૭૨ લી. ૫) જુધ્ધર્મના પાચાસ આ
ચાર સત્ય છે. (૧) દુઃખ-અર્થાત્ જીવમાત્ર દુઃખી છે. (૨)
દુઃખસમુદય-અર્થાત્ વૃષ્ટિ એ દુઃખનું કારણ છે. (૩)
દુઃખનિરોધ-અર્થાત્ વૃષ્ટિના નિરોધથી દુઃખનો નાશ થાય
છે, નિર્વાણ પ્રાપ્ત થાય છે. (૪) દુઃખનિરોધગામિની
પ્રતિપદા-અર્થાત્ આચં અષ્ટાંગિક માર્ગ-એનાથી વૃષ્ટિનો
નિરોધ કરી શકાય છે.

આવરણ (ચિત્તનાં, પાંચ): જુઓ પા. ૭૧ લી. ૩

આસવઃ (જુઓ પા. ૬૩ લી. ૨૧; જુઓ ટીકા પા. ૧૨ લી. ૧૬)

આરુવાહ (વિપયોનો): જુઓ પા. ૬૫ લી. ૧૧

આહારઃ જુઓ પા. ૫૭ લી. ૨૩; જુઓ ટીકા પા. ૬૪ લી. ૧૬

પ્રતિબુદ્ધકઃ 'જુદ્ધે આમ કહ્યું છે' એ રીતે જેમાં દરેક સૂત્ર શરૂ
થાય છે તેનું જુધ્ધના વચનના ઉત્તરોવાળું જુધ્ધનિઘાયનું
ચોથું પ્રકરણ. પા. ૧૩૮ લી. ૭

પલ્લેલકઃ આ દુનિયા (પા. ૬ લી. ૧૧)

ઉકર્ણઃ જુઓ ટીકા પા. ૩ લી. ૨૦

ઉચ્છેદદષ્ટિઃ જુઓ ટીકા પા. ૭૬ લી. ૮

ઉદ્દાનઃ જુધ્ધ બગવાને અને મહાશ્રાવકોએ જુદેજુદે પ્રસંગે કાઢેલ
ઉદ્દગાર (પા. ૧૩૮ લી. ૭)

ઉદ્ધર્યકુલ્લમ્યઃ સ્મૃતચિત્તના (પા. ૧૪૬ લી. ૧)

ઉપકલેશ (ચિત્તના): જુઓ પા. ૪૨ લી. ૨

ઉપનાહઃ વેર વાળવાની વૃત્તિ (પા. ૧૭ લી. ૮)

ઉપસંપદાઃ જોધ્ધસંધર્મા પ્રવેશ કરવાનો વિધિ [પા. ૪૪ લી. ૨૧]
(જુઓ જોધ્ધ સંધનો પરિચય પૃ. ૧૦)

ઉપસ્થાન : ઉપાય (પા. ૬૬ લી. ૮)

ઉપાદાન (ચાર) : (જુઓ ટીકા પા. ૬૫ લી. ૬; જુઓ પા. ૬૦ લી. ૧૦) દેહ યથેલી તુષ્ણા.

ઉપાદાનસ્કંધ (પાંચ) : વાસનામયસ્કંધ (જુઓ પા. ૧૪૯ લી. ૪)

ઉપાયાસ : હરણું તે. (પા. ૫૮ લી. ૧૨)

ઉપેક્ષા : આસક્તિરહિત ઘર્ષને મધ્યસ્થ થવું તે. (પા. ૪૩ લી. ૮)

ઉપોપણ્ણ : ઉપવાસ; લાંબણ. (પા. ૬૦ લી. ૧)

ઉપોક્તથ : અપવાસનો દિવસ (જેવો કે વદ ૧૪, પૂર્ણિમા અને જાને આઠમ). ઉપાસકક્રીડાસિકાને તે દિવસે આ આઠ નિયમો પાળવાના હોય છે. (૧) હિંસા ન કરવી. (૨) શરીર ન કરવી. (૩) શ્રદ્ધાશરી રહેવું. (૪) ખોદું ન ખોલવું. (૫) દારૂ વગેરે માદક પદાર્થોનું સેવન ન કરવું. (૬) મધ્યાહ્ન પછી જમવું નહિ. (૭) નૃત્ય, ગીત વગેરે કામોત્તેજક વસ્તુઓ ન સેવવી અને માલ્ય, ગંધ વગેરે વિલાસના પદાર્થો ધારણ ન કરવા. (૮) જીંચી તથા મુંદર શાંધાપર ચડવું નહિ. (પા. ૪૪ લી. ૭)

ઋદ્ધિપાદ (ચાર) : જુઓ ટીકા પા. ૧૧૨ લી. ૨

ઐકાન્તવાસ : જુઓ ટીકા પા. ૧૮ લી. ૧૩

ઐશ્વર્ય : (અત્યંત) પુષ્ટિ કરનાર તત્ત્વ

ઐકચ્ચર : જુઓ ટીકા પા. ૧૨૪ લી. ૧૫

ઐકચ્ચારિકા : જુઓ ટીકા પા. ૧૨૪ લી. ૧૫

ઐશ્વર્યભાગીય : અવરભાગી—દશ સંયોજનોમાંથી પહેલાં પાંચ (પા. ૧૪૪ લી. ૭)

ઓપપાતિક : આનાપિતાના સંયોગ વિના થનારું (પા. ૮૩ લી. ૧૦)

કકચૂપમચુત (પા. ૧૨૯) : કકચ—કરવતની ઉપમાનું ચુત્ર

કર્મભૂય : કાર્યક્ષમ (પા. ૨૪ લી. ૯)

કર્માન્ત : કર્મ (પા. ૧૭ લી. ૧૬)

કપાય : રાગ, ક્ષેપ અને મોહ એ ત્રણ મૂળભૂત દોષોને કપાયો કહે છે

કાન્તાર : વન; જંગલ (પા. ૮ લી. ૭)

કામતૃણા : સુખવિલાસ તથા તેમના સાધનોની તૃષ્ણા

કામભવ : જુઓ દીકા પા. ૬૫ લી. ૨

કામમિથ્યાચાર : વ્યભિચાર

કામરાગ : કામવાસના

કામવિતર્ક : વિષયવિતર્ક (પા. ૧૨૦ લી. ૮)

કામાનુશય : જુઓ અનુશય (પા. ૫૭ લી. ૧૧)

કાયજતાસ્મૃતિ : પોતાના શરીરના દેશલોભાદિ બાલ તથા માંસ લોહી વગેરે આલ્યંતર પદાર્થો ઉપર અશુભ ભાવનાં (જુઓ સમાધિમાર્ગ પા. ૫૬)

કાયમંરકાર : દેહના વિકાર. (પા. ૧૭ લી. ૬) (૨) જુઓ- પા. ૨૭૧ લી. ૬

કાંક્ષાવિતરજુષિશુદ્ધિ : જુઓ દીકા પા. ૧૫૬ લી. ૧૮

કિલ્બિષ : પાપ (પા. ૪૨ લી. ૨૦)

કુશલ કર્મ : જુઓ પા. ૫૭ લી. ૯; જુઓ દીકા પા. ૬૪ લી. ૫

કુલપુત્ર : કુલીન (પા. ૨૦ લી. ૭)

કુશલમૂળ : જુઓ પા. ૫૭ લી. ૧૦

કૈલાંખિયમુક્ત (પા. ૨૯૦) : કૌશાંખીના ત્રિશુભોને આપેલા ઉપદેશનું સૂત્ર

કૌસિય : શક

ગતિ (પાંચ) : જુઓ પા. ૮૩

ગતિ : (પા. ૬૧ લી. ૧) યાદ કરેલું ભૂલો ન જરાની શક્તિ (અદૃક્યાકાર તેને એવો અર્થ આપે છે) (૨) [પા. ૧ લી. ૮] પ્રવેશ, સમજ

ગુણ (ત્રણ) : જુઓ પા. ૮૨ લી. ૧૩

ગૂઢકૃપ : શીતકૃપ (પા. ૮૪ લી. ૧૧)

ગ્રંથ : ગદ્યપદ્ધતિ ધર્મોપદેશ; ગામ્યાયુક્ત સૂત્રમંથ.
(પા. ૧૩૮ લી. ૬)

ગોમય : બાણ (પા. ૮૭ લી. ૨)
ચાતુર્મંદારાનિકપરિષદ : ચાર દિશાઓની પરિષદ. પા. ૮૩
લી. ૪ (જુઓ પરિષદ)

ચિત્તકલ્પિપાદ : જુઓ ટીકા પા. ૧૧૨ લી. ૫.
ચિત્તવિમુક્તિ : ચતુર્થધ્યાન (જુઓ પા. ૨૬૫ લી. ૩૩)
ચિત્તવિશુદ્ધિ : જુઓ ટીકા પા. ૧૫૬ લી. ૧૫.
ચિત્તસંસ્કાર : જુઓ પા. ૨૭૧ લી. ૭.
ચિત્તરૂપશી (ત્રણ) : (જુઓ પા. ૨૭૨ લી. ૧૧) નિર્વાણ પ્રાપ્ત
કરાવનાર ત્રણ વૃત્તિ-તેમની સાથે ચિત્તનો સંબંધ (વિશેષ
માટે શૂન્યતારૂપશી વગેરે શબ્દ જુઓ)

ચીવર : ભિક્ષુવસ્ત્ર (પા. ૬ લી. ૩)
ચૂળઅરસપુરમુત્ત (પા. ૨૫૫) : અસ્તપુરમાં આપેલા ઉપદેશનું
નાનું સૂત્ર.
ચૂળગોપાલકમુત્ત (પા. ૨૧૩) : ગોરાળની ઉપગાવાણી નાનું સૂત્ર.
ચૂળગોમિંગમુત્ત (પા. ૧૯૭) : ગોસિંગવનમાં આપેલા ઉપદેશનું
નાનું સૂત્ર.
ચૂળતણ્ડામંથનમુત્ત (પા. ૨૩૮) : તણ્ડાસંકલનનું નાનું સૂત્ર.
ચૂળકુખકમંથનમુત્ત (પા. ૧૦૧) : કુખસંકલનનું નાનું સૂત્ર.
ચૂળધમ્મસમાદાનમુત્ત (પા. ૨૭૭) : ધર્મસંપ્રદાન વિષે
નાનું સૂત્ર.
ચૂળવેદલ્લિમુત્ત (પા. ૨૬૮) : સંભાષણનું નાનું સૂત્ર.
ચૂળસમ્યક્મુત્ત (પા. ૨૧૬) : સમ્યક્ નિર્ગમપુત્ર વિષે નાનું સૂત્ર.
ચૂળસારોપમમુત્ત (પા. ૧૬૪) : (વૃક્ષના) સારની ઉપમાનું
નાનું સૂત્ર.

ચૂળસીદનાંદસુત (પા. ૭૫) : સિંદની ચેઢે મર્ના કરવી—
પડકાર કરવો તે-તેનું નાનું સૂત.

ચૂળહરિયપદોપમસુત (પા. ૧૭૪) : હાથીના પમલાની હપમા-
વાળું નાનું સૂત.

ચેતોખિલ (પાંચ) : (જુઓ પા. ૧૧૦ લી. ૬) બિખર નમીનને
ખિલ કહે છે. એ ભતના ચિતના કઠિન્યને ચેતોખિલ
કહે છે.

ચેતોખિલસુત (પા. ૧૧૦) : ચેતોખિલ વિષેનું સૂત.

ચેતોખિલુક્તિ : જુઓ ચિતવિમુક્તિ.

છંદનવિપાદ : જુઓ દીકા પા. ૧૧૨ લી. ૩

જનપદ : પ્રદેશ (પા. ૧૮૬ લી. ૩)

જરા : જુઓ પા. ૫૬ લી. ૬.

જમિયો : જમીયો (પા. ૧૭૭ લી. ૫)

જાતક : મુખના પૂર્વજન્મની કથાઓ સંબંધી આધારોનો સંગ્રહ
(પા. ૧૨૮ લી. ૭)

જાતિ : જન્મ (જુઓ પા. ૫૬ લી. ૧૮)

જાતિભૂમિ : મુખની જન્મભૂમિ (પા. ૧૫૦ લી. ૮)

જાનુસોણી : જુઓ દીકા પા. ૨૬ લી. ૧૧

જુમુખા : મુખ.

જુમુખી : (જુઓ પા. ૮૭ લી. ૨૧) પાપ હપર જુમુખા
કરનારી.

જ્ઞાન (સાત) : જુઓ પાન. ૨૬૨-૬૩.

જ્ઞાનદર્શનવિશુદ્ધિ : જુઓ દીકા પા. ૧૫૬ લી. ૨૩.

તત્ત્વ (દેહનાં ચાર) : માણ. જુઓ પા. ૬૮ લી. ૧૯

તથાગત : (જુઓ દીકા પા. ૪ લી. ૨૭) મુખ

તપ (ચાર ભઠનું) : જુઓ પા. ૮૬ લી. ૨.

તાવત્ત્રિંશતપરિપદ : ઉદ્રાદિ દેવોની પરિપદ (જુઓ પરિપદ
પા. ૮૩ લી. ૫)

તિરમ્હાનયોનિ : તિર્યંચ-પશુપંજીની યોનિ (પા. ૮૩ લી. ૧૭)
તૃષ્ણા (ત્રણ) : જુઓ પા. ૫૮ લી. ૧૬ (તે ત્રણના અર્થ માટે
તે તે શબ્દ જુઓ)

તૃષ્ણા (૭) : જુઓ પા. ૬૦ લી. ૧૯

તેજોધાતુ : જુઓ પા. ૧૮૬ લી. ૮

ત્રૈવીવરિક : ત્રણ ચીરર ધારણ કરનાર (પા. ૨૦૬ લી. ૭)

ધીનમિથ : આગસ (પા. ૧૪૯ લી. ૧)

ધાત્રીપાક : એક પ્રકારનું પકવાન (પા. ૨૨૪ લી. ૧૪)

દક્ષ : ચતુર (પા. ૮૮ લી. ૨૫)

દમય : કેળવવાને યોગ્ય; અણુપણાટ (પા. ૨૧૪ લી. ૧)

દસકથાવત્થુ : (જુઓ દીકા પા. ૧૫૪ લી. ૨૩)

દાન્ત : ઇંદ્રિયોનું દમન કરનાર (પા. ૫૨ લી. ૭)

દાયાદ : વારસ (પા. ૧૪ લી. ૬)

દુઃખરૂ : જુઓ પા. ૨૬૧ લી. ૭

દુઃખ : જુઓ પા. ૫૮ લી. ૧૫

દુઃખા વેદના : જુઓ પા. ૨૭૨ લી. ૨૧

દષ્ટિ : સાંપ્રદાયિક અસ્મિતા (જુઓ પા. ૧૧ લી. ૨૨) (૨) સાંપ્રદાયિક

સિદ્ધાંત-મત (પા. ૫૬ લી. ૭)

દષ્ટિવિશુદ્ધિ : જુઓ દીકા (પા. ૧૫૬ લી. ૧૧)

દષ્ટિસ્થાન (૭) : જુઓ પા. ૧૪૦ લી. ૧૨

દેશના : કબજાત (પા. ૨૬૨ લી. ૧૨) (૨) ઉપદેશ

દેહાત્મદષ્ટિ : દેહમાં આત્મા છે એવી શુદ્ધિ (પા. ૮ લી. ૧૭)

દૌર્ભાગ્ય : માનસિક દુઃખ

દ્વેધાવિતક્ષ (સુત પા. ૧૨૦) : જે પ્રકારનો વિતક

ધર્મમતૃષ્ણા : વિચારતૃષ્ણા (પા. ૬૦ લી. ૨૦)

ધર્મદાયાદ (સુત પા. ૧૪) : ધર્મનો વારસ

ધર્મહિન્ના : જુઓ દીકા પા. ૨૭૫ લી. ૨૧

ધર્માનુરક્તિ : જુઓ દીકા પા. ૪૫ લી. ૧૬

ધર્મ (નવાંખ) : જુઓ પા. ૧૩૮ લી. ૮

ધર્મપ્રવિચય : (પા. ૧૧ લી. ૯) મનોરત્તિઓનું પૃથક્કરણ કરવાનું.

જ્ઞાન (જુઓ પુણ્ણીકાસારસંગ્રહ પા. ૩ પ્રકરણ ૧૧)

ધર્મવિનય : ધર્મ એટલે પુણ્ણનો સામાન્ય ઉપદેશ અને વિનય

એટલે બિહુગ્જાને આપેલો ઉપદેશ (પા. ૧૧૦ લી. ૮)

ધર્મસાધન (ચાર) : કેઈ પ્રકારનું આવરણ સ્વીકારવું તે

(જુઓ પા. ૨૭૭ લી. ૬)

ધાતુ (દેહની, ચાર) : જુઓ તત્ત્વ

ધાર્મિક અને ન્યાય અવરણ (ત્રણ) : જુઓ પા. ૨૫૮

ધૃતિ (પા. ૬૧ લી. ૧) : યાદ કરવાનો વારંવાર પાઠ

કરવાની શક્તિ.

દયાન (ચાર) : જુઓ દીકા પા. ૨૮ લી. ૩

નરકપ્રપાત : જ્યાંથી નરકમાં પડાય છે તે લેખડ (પા. ૨૬૫ લી. ૧૨)

નામ : નિખાપ (પા. ૧૪૯ લી. ૨૩) (૨) સાપ (૩) હાથી.

નામરૂપ : જુઓ પા. ૬૨ લી. ૭

નાસ્તિકતા : સારાં નરકમાં ઈર્ષાનું, જ્ઞાનધર્મનું, આળાપની અને

સાધુસત્તાની રોવાનું હર્ષ કૃદ્ધ નથી એમ માનવું તે.

નિજમ : નાનું શહેર (પા. ૧૮૬ લી. ૩)

નિર્મલ : નિર્મલ-ઘેન (પા. ૧૦૨ લી. ૧૪)

નિદ્રાહરિત્રી : નિદ્રાવિનાશક

નિર્મિત (પાંચ) : જુઓ પા. ૧૨૫ લી. ■

નિરય : નરક (પા. ૬૫ લી. ૧)

નિરોધ દામાપત્તિ : મનોવૃત્તિઓનો અત્યંતિક નિરોધ

(પા. ૧૪ લી. ૭)

નિર્ધાનિક : ધ્યેય ઉપર પડેલાંચાલનાર (પા. ૨૬૧ લી. ૧૭)

નિવાપ (ચુપ પા. ૧૫૭) : બીડ

નિરસરણ (વિષયનું) : મુક્તિ (જુઓ પા. ૬૭ લી. ૧૦)

નીપરણ (પાંચ) : જુઓ પા. ૧૪૯ લી. ૩; જુઓ દીકા લી. ૧૧

નીવાર : નવાર; ખેડયા વિના થતાં જમણી ઝોખા. (પા. ૮૬ લી. ૨૪)

નેમિ : પેડાનો પરિધ (પા. ૩૪ લી. ૨૧)

નેવસુઝાનારાસુઝાચતન : જુઓ દીકા પા. ૫૩ લી. ૧૧

પટિધ : કોધ. (પા. ૪૦ લી. ૩)

પરિજ્ઞા : પદાર્થોને કાર્યકારણમાવ સંબંધથી જાણવા તે (પા. ૨૬૩ લી. ૬)

પરિવેષ : વિલાપ (પા. ૮ લી. ૬)

પરિવર્જન : ત્યાગ (પા. ૭ લી. ૧)

પરિશુદ્ધ આશ્રવ : જુઓ દીકા પા. ૨૭ લી. ૪

પરિશુદ્ધ કાયકર્મ : જુઓ દીકા પા. ૨૬ લી. ૨૨.

પરિશુદ્ધ મનઃકર્મ : જુઓ દીકા પા. ૨૭ લી. ૧.

પરિશુદ્ધ વાકુકર્મ : જુઓ દીકા પા. ૨૬ લી. ૨૩

પરિપક (આઠ) : જુઓ પા. ૮૩ લી. ૩

પરુષવાચા : ગાળો. (પા. ૫૭ લી. ૨)

પર્યવસાન : અંત (પા. ૪૫ લી. ૧)

પર્યાય : પ્રકાર (પા. ૫૭ લી. ૧૭)

પર્યેષણ : શોધ (પા. ૧૬૩ લી. ૨૨)

પર્યુત્યાન : મનઃકલેશનું પ્રાણસ્થ (પા. ૨૬૧ લી. ૨૧)

પરિવેક : જુઓ દીકા (પા. ૧૮ લી. ૧૪)

પળાસઃ (પ્રદાસ) અયોગ્ય સ્પર્ધા (પા. ૧૭ લી. ૧૦)

પંચવર્ગીય લિપ્તુ : કીડિન્ય, વપ્ર, મહાનામ, ભદ્રિય અને અશ્વજિત એ પાંચ (લિપ્તુઓ) [જુઓ પુણ્ડરીવાસારસમહ લા. ૨, પ્રકરણ ૩] (પા. ૧૭૧ લી. ૧)

પાંસુહલિક : હકરડા અથવા રસ્તા, રમશાન વગેરેમાંથી વાણીલાં ચીંથરાંની કંથા પહેરનારો (પા. ૨૦૬ લી. ૬)

પિશુનવાચા :. ચાડી (પા. ૧૭૮ લી. ૭)

પિંડપાત : અત (પા. ૩૨ લી. ૨૩)

પુરુષદ્વયોનો સારથિ : પુરુષોમાં જે દમનીય છે, કેળવવા યોગ્ય છે તેમનો સારથિ (પા. ૮૧ લી. ૫)

પૃથગ્જન : આયધર્મનો અભ્યાસ નેણે નથી કર્યો એવો સામાન્ય મનુષ્ય (પા. ૩ લી. ૫)

પૃથ્વીધાતુ : જુઓ પા. ૧૮૪ લી. ૩

ચેત્તિવિસય : પ્રેતયોનિ (પા. ૮૩ લી. ૧૮)

ચેરથાલ : જુઓ ટિપ્પણ પા. ૧૧૩

મજ્ઞાવાન : જુઓ પા. ૨૬૨ લી. ૪

મણીત : હત્તમ (પા. ૨૪ લી. ૨૦)

મતિધ : ક્રોધ (પા. ૧૧૬ લી. ૪)

મતિયાનુસય : દ્વેષની વાસના. (પા. ૫૭ લી. ૧૨)

મતિપદા : માર્ગ (પા. ૭૨ લી. ૫)

મતિપદાજ્ઞાનદર્શનવિશુદ્ધિ : જુઓ ટીકા પા. ૧૫૬ લી. ૨૨.

મતિભાગ : સમાન મતિસ્પર્ધા. (પા. ૨૭૪ લી. ૧૩)

મતીત્યક્ત્યુત્પાદ : કાર્યકારણપરંપરા. તે આ પ્રમાણે :—જરા-
મરણનું કારણ જન્મ છે; જન્મનું કારણ ક્લેષ એટલે કે ક્રમ
છે; ક્રમનું કારણ ઉપાદાન-લોભ છે; લોભનું કારણ વૃષ્ટિ
છે; વૃષ્ટિનું કારણ વેદના એટલે કે—સુખ, દુઃખ, કષ્ટ, શાન્તિ
ત્રણ અવસ્થા છે; વેદનાનું કારણ સ્પર્શ એટલે કે ઇન્દ્રિય-
વિષયસંયોગ છે; સ્પર્શનું કારણ યદાયતન એટલે કે મન
અને પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિય છે; યદાયતનનું કારણ નામરૂપ છે;
નામરૂપનું કારણ વિજ્ઞાન છે; વિજ્ઞાનનું કારણ સંસ્કાર એટલે કે
પ્રવૃત્તિ છે; સંસ્કારનું કારણ અવિદ્યા છે. (પા. ૧૬૭ લી. ૧૭)

મત્યવેદાણુ : આત્મપરીક્ષણ (પા. ૧૦૮ લી. ૪)

મયમયાન : જુઓ પા. ૨૬૩-૧૪.

મયય : જુઓ ટિપ્પણ પા. ૭૧.

મયયસંજ્ઞા : મયય વધારનાર વૃત્તિ. (પા. ૧૧૬ લી. ૩)

મસાપ : યથા જનઃ (પા. ૧૭૮ લી. ૧૭)

અમન્યા : સંન્યાસ (પા. ૪૪ લી. ૨૦)

અશસ્ત્ર : અશંસા કરવાવોગ્ય. (પા. ૧૫ લી. ૧૮)

અસંધિ : શાંતિસુખ. (પા. ૧૧ લી. ૧૦)

અહાણુ : (આસવાનો) નાસ (પા. ૨૬૩ લી. ૬)

બ્રાહ્મતિપાત : છવની હિંસા (પા. ૧૭૭ લી. ૨૨)

બ્રાતિમોક્ષ : જુઓ દીકા પા. ૩૮ લી. ૧૫.

૧લીહા : બરોળ (પા. ૬૮ લી. ૯)

બળ (દસ, તથાગતનાં) : જુઓ પા. ૮૧ લી. ૧૮

બુદ્ધાનુસ્સતિ : જુઓ દીકા પા. ૪૫ લી. ૧૩

બોધિ : જુઓ દીકા પા. ૫ લી. ૨

બ્રહ્મચક્ર : ધર્મચક્ર (પા. ૮૧ લી. ૨૦)

બ્રહ્મનિમન્તણિક્કસુત (પા. ૨૯૪) : જુઓ પા. ૨૬૮ લી. ૧૭

બ્રહ્મવિહાર : જુઓ દીકા પા. ૪૬ લી. ૨

ભદન્ત : સંધનાં પૂન્ય માણસોનું સંજોધન (પા. ૪૭ લી. ૭)

ભયભેરવ (સુત પા. ૨૦) : મોટો ભય

ભવ (તણ) : જુઓ દીકા પા. ૬૫

ભવતુષ્ણા : છવિતની તુષ્ણા. મર્યા પછી પણ સુખ મળે, આત્મા
અમર થાય એવી તુષ્ણા. (પા. ૫૮ લી. ૧૬)

ભવદષ્ટિ : જુઓ દીકા પા. ૭૬ લી. ૪

ભવાભવ : સાચતવાદ અને ઉચ્છેદવાદ (જુઓ દીકા પા. ૭૬)

ભાવના : અમુક વસ્તુના ચિંતનનો અભ્યાસ.

ભાવનાર્હ : ભાવનાથી ખીલતી સકાય તેવું (પા. ૨૬૨ લી. ૧૩)

ભાવિત : ભાવના કરેલું—વાળું. (પા. ૨૨૭ લી. ૬)

ભાષ્યપ્રવાદક વાદવિવાદનાં કુશળ (પા. ૨૧૬ લી. ૫)

ભુજિધ્ય (શીલ) : સ્વતંત્ર શીલ—એટલે કે જે શીલના ધોમે
માણસ દહલોક કે પરલોકના ભોગોની ઇચ્છા કરતો નથી.
(પા. ૨૬૧ લી. ૧૪)

કેસનન : ઔષધ (પા. ૬ લી. ૨૫)

લોજનોત્તર : લોજન બાદ (પા. ૩૨ લી. ૬)

મકબ : અક્ષ, અનાદર બુદ્ધિ (પા. ૧૭ લી. ૮)

મધુપિડિક (સુત પા. ૧૧૫) : મધનો માણપૂઓ

મધ્યમાપ્રતિપદા : (જુઓ ટીકા પા. ૧૬ લી. ૧૪) આય' અષ્ટાંગિક માર્ગને મધ્યમમાર્ગ કહે છે. કારણકે તેનું દરેક અંગ બે છેડાની વચ્ચેમાં છે. જેમકે વિશ્વાસી લોકો કહે છે કે ખાલું પીલું અને મળ મારવી, તે એક છેડો, અને તાપસી લોકો કહે છે કે દેહને પ્રત, ઉપવાસ અને તપો વડે દંડ્યા ન કરવો, એ બીજો છેડો. આ બંને દૃષ્ટિઓની વચ્ચે દૃષ્ટિ તે આય'સત્યોનું યથાર્થ જ્ઞાન છે.

મનસિકાર : ધ્યાન, લક્ષ (પા. ૬૨ લી. ૧૦)

મરણુ : જુઓ પા. ૫૬

મહાઅસ્તપુરસુત (પા. ૨૫૦) : અસ્તપુરમાં આપેલા ઉપદેશનું મોહું સૂત્ર

મહાગોપાલકસુત (પા. ૨૧૦) : ગોવાળની ઉપમાનું મોહું સૂત્ર.

મહાગોસિંગસુત (પા. ૨૦૪) : ગોસિંગવન વિષે મોહું સૂત્ર

મહાતણ્ડાસંખ્યસુત (પા. ૨૪૨) : તુષ્ણાસંક્ષય વિષે મોહું સૂત્ર.

મહાદુકખંધસુત (પા. ૬૪) : દુઃખસ્કંધનું મોહું સૂત્ર

મહાધર્મસમાદાનસુત (પા. ૨૮૧) : ધર્મસમાદાન વિષે મોહું સૂત્ર.

મહાવેદલસુત (પા. ૨૬૧) : સંભાષણનું મોહું સૂત્ર

મહાસમ્યક્સુત (પા. ૨૨૫) : સમ્યક્ નિર્ગંધુત વિષે મોહું સૂત્ર.

મહાસારોપમસુત (પા. ૧૮૯) : (વૃક્ષના) સારની ઉપમાનું મોહું સૂત્ર,

મહાસીહનાદસુત (પા. ૮૦) : સિંહનાદનું મોહું સૂત્ર (જુઓ ચૂળસીહનાદસુત)

મહાસ્થવિરઃ જુઓ દીકા પા. ૧૯ લી. ૯

મહાહૃતિપદોપમસુત (પા. ૧૮૩): જુઓ દીકા પા. ૧૮૮ લી. ૧૯

મંજુષ્ઠ: મંજુષ્ઠ (પા. ૧૩૩ લી. ૧૭)

માર: કુરાળ વૃત્તિઓને મારનાર. તેને કોઈ ઠેકાણે મૃત્યુ પણ કહેલો છે માણસનો અધઃપાત કરનારી વૃત્તિઓનું દેવતાસ્વરૂપ. તે પૌરાણિક કામદેવને મળતું છે.

મારતબ્જનિયસુત (પા. ૨૬૯): મારની તબજનાનું સૂત્ર.

મારધેય: માર (પા. ૨૧૩ લી. ૧૨)

માર્ગામાર્ગજ્ઞાનદર્શનવિશુદ્ધિ: જુઓ દીકા પા. ૧૫૬ લી. ૨૧

મિથ્યાશ્રવ: અપ્રામાણિકપણે ઉપશ્રવિકા ચત્રાવધી તે (પા. ૪૬ લી. ૨૨)

મિથ્યાબ્યાયામ: અતુચિત ઉત્સાહ (પા. ૪૬ લી. ૨૩)

મીમાંસાત્ત્વજિપાદ: જુઓ દીકા પા. ૧૧૨ લી. ૬

મુખર: વાચાળ (પા. ૩૪ લી. ૨૩)

મુદિતા: સર્વનું લક્ષ્ણ જોઈ હર્ષિત થવું તે (પા. ૪૩ લી. ૮)

મૂલપરિચાયસુત (પા. ૧): જુઓ દીકા પા. ૩ લી. ૧૮

મૃત જ્ઞાતક: જુઓ દીકા પા. ૩૬ લી. ૨૨

મૃત્યુધેય: મૃત્યુ (પા. ૨૧૩ લી. ૧૨)

મૃવાવદઃ અસત્ય બોલવું તે (પા. ૧૭૮ લી. ૫)

મૈત્રીભાવન્તા: સર્વ પ્રાણીઓ માટે મનમાં આત્યંતિક અને નિઃસીમ પ્રેમ (પા. ૪૩ લી. ૭)

મોઘ: નિરુપયોગી (પા. ૧૩૬ લી. ૧૭) (૨) નિષ્ફળ

મૌલિખલ્લ: માયાના મધ્ય ભાગમાં અંજોડો બાંધેલા દ્વાર જેવી. (પા. ૨૭૮ લી. ૨)

મ્રક્ષ: જુઓ મક્ર

યકૃત: કાળનું (પા. ૬૮ લી. ૮)

યાનકાર: રથ બનાવનારો (પા. ૩૪ લી. ૧૩)

યામ: પહોર (પા. ૨૫૧ લી. ૧૮)

થોનિ (ચાર) : જુઓ પા. ૮૩ લી. ૧૦.

રથવિનીતસુત [પા. ૧૫૦] : કેળવેલા ચોડા જોડેલા રથોની
ઉપમાનું સૂત્ર.

રુક્ષ : (જુઓ પા. ૮૭ લી. ૧૪) શરીર ઉપર જરા પણ પ્રેમ રાખ્યા
બિના કઠોર તપ કરનાર.

રૂપભવ : જુઓ ટીકા પા. ૬૫ લી. ૩.

રૂપસંજ્ઞા : જડસૂત્રિ સંબંધીતો વિચાર (પા. ૪૮ લી. ૧૪)

સોઠામિષ : બેહિષ્કાર્યો (પા. ૧૫૬ લી. ૨૨)

સોઠોત્તર : અસૌકિક (પા. ૮૦ લી. ૭)

સોમદ્વેષ : ક્ષવાર્ડાનાં કાણાં (પા. ૨૩૨ લી. ૨૩)

સોમહર્ષપર્યાય : જે સાંભળવાથી સોમાન્વ યદી જાય તે પ્રકાર
(પા. ૯૧ લી. ૧૭)

સોઠપ્રહાર : ટેફાં, પથ્થરથી પ્રહાર કરવો તે (પા. ૧૮૫ લી. ૮)

વક્ષ : મૂત્રાશય (પા. ૬૮ લી. ૮)

વત્યૂપમસુત (પા. ૪૧) : વસેલી ઉપમા જેમાં છે તેનું સૂત્ર

વનપત્ર (સુત્ર પા. ૧૧૩) : વનપ્રસ્થ—વનમુનિ

વગ્મીક (સુત્ર પા. ૧૪૭) : રાફડો

વર્મ (પા. ૩૦૨ લી. ૧) : (કોઈ માણસનું) હિદ્—(દોષ)

વસા : ગરબી (પા. ૬૮ લી. ૧૧)

વાચાસકેકાર : જુઓ પા. ૨૭૧ લી. ૭.

વાયુધાતુ : જુઓ પા. ૧૮૬ લી. ૨૪.

વિચાર : જુઓ પા. ૨૮ લી. ૭

વિચિકિન્ચા : કુશંકા (પા. ૧૧૬ લી. ૫)

વિજ્ઞાન (૭) : જુઓ પા. ૬૨ લી. ૧૬

વિજ્ઞાન : જુઓ પા. ૨૬૨ લી. ૭

વિજ્ઞાણસ્યાયતન : જુઓ ટીકા પા. ૫૩ લી. ૮

વિતલ્લસંઠાનસુત (પા. ૧૨૫) : વિતર્કની ઉત્પત્તિના વિચાર
સંબંધી સૂત્ર.

- વિતકે : જુઓ દીકા પા. ૨૮ લી. ૬; જુઓ પા. ૧૨૦ લી. ૬
 વિનીત : આત્મદમનમાં કેળવાયેલો (પા. ૫૨ લી. ૭)
 વિનિબંધ (પાંચ) : બંધન (જુઓ પા. ૧૧૦ લી. ૧૭)
 વિનોદન : દૂર કરવું તે, હાંપી કાઢવું તે (પા. ૧૧ લી. ૧)
 વિપરિજ્ઞામધર્મી : વિકાર—ફેરફાર થવાના ગુણવાળું (પા. ૧૮૪
 લી. ૧૩)
 વિભવતૃષ્ણા : વિનાશતૃષ્ણા, મરી જવાની તૃષ્ણા (પા. ૫૮ લી. ૧૭)
 વિભવદષ્ટિ : જુઓ દીકા પા. ૭૬ લી. ૪
 વિશુદ્ધિજ્ઞાનદર્શન : જુઓ દીકા પા. ૧૫૬ લી. ૮
 વિચિચારણ : જુઓ દીકા પા. ૧૫૫ લી. ૨૮
 વિવેક : જુઓ દીકા પા. ૧૮ લી. ૧૧
 વિહિંસાવિતકે : ખીનને કે પોતાને નકામો ત્રાસ દેવાનો વિચાર
 (પા. ૧૨૦ લી. ૧૦)
 વિહાર : જુઓ દીકા પા. ૧૮ લી. ૬
 વિશુદ્ધિ (સાત) : જુઓ દીકા પા. ૧૫૬ લી. ૧૪
 વીતરાગ : તૃષ્ણાથી મુક્ત થયેલ
 વીમંસકશુભ (પા. ૨૮૭) : તમાગતની પરીક્ષાનું સૂત્ર
 વીર્યશુદ્ધિપાદ : જુઓ દીકા પા. ૧૧૨ લી. ૪
 વીર્યારણ : જુઓ વિચિચારણ
 વૃક : જુઓ વૃક્ષ
 વેદના : (જુઓ પા. ૬૧ લી. ૩; જુઓ દીકા પા. ૬૫ લી. ૧૪;
 જુઓ પા. ૨૬૨ લી. ૧૫; જુઓ પા. ૨૭૨ લી. ૧૭)
 વેદધ્વ : ધાર્મિક સંવાદ
 વેદ્યાકરણ : વિચરણ; મૂળસૂત્રની વ્યાખ્યા (પા. ૧૩૮ લી. ૭)
 વેરંજકશુભ (પા. ૨૬૦) : વેરંજક પ્રાણત્રિને આપેલા
 ઉપદેશનું સૂત્ર
 વેશાર્ધ (માર) : નિર્ભયતા (જુઓ પા. ૮૨ લી. ૧૬)
 વેશાલી : જુઓ દીકા પા. ૬૨ લી. ૧

વ્યયધર્મતા : વિનાયધર્મતા (પા. ૧૮૪ લી. ૧૩)

વ્યાપાદ : દ્વેષ (પા. ૫૭ લી. ૩)

વ્યાપાદવિતર્ક : દ્વેષવિતર્ક (પા. ૧૨૦ લી. ૯)

વ્યાયામ : લેસાઈ (પા. ૧૭ લી. ૧૭)

શક : ઇન્દ્ર

શાક્ય લોકો : જુઓ ટીકા પા. ૧૦૪ લી. ૧૮

શામાક : સામે (પા. ૮૬ લી. ૧૪)

શાશ્વતદષ્ટિ : જુઓ ટીકા પા. ૭૬ લી. ૬

શાસ્ત્રતા : શુક્ર (પા. ૧૫ લી. ૨૫)

શાંતવિહાર : જુઓ ટીકા પા. ૫૪ લી. ૧૩; પા. ૪૬ લી. ૨

શિક્ષા : પ્રાતિભાશના નિયમ (પા. ૧૧૦ લી. ૧૨)

શિક્ષા (વજુ) : જુઓ પા. ૨૪૨ લી. ૨૨ (વિશેષ માટે અધિશીક્ષ-
શિક્ષા વગેરે શબ્દો જુઓ)

શિક્ષાપદો : જુઓ ટીકા પા. ૩૬ લી. ૧૦

શીલવિશુદ્ધિ : જુઓ ટીકા પા. ૧૫૬ લી. ૧૫

શૂન્યતા એતોવિશુદ્ધિ : જુઓ પા. ૨૬૭ લી. ૧૩

શૂન્યતાસ્પર્શ : અનાત્મવૃત્તિ (જુઓ ગિતસ્પર્શ)

શ્વાવક : અવશ્ય કરનાર શિષ્ય (જુઓ ટીકા પા. ૫ લી. ૧૦)

શ્વાવકગોધિ : જુઓ ટીકા પા. ૫ લી. ૧૩

શુભધર : શાસો યાદ હોય તેવો પંડિત (પા. ૨૯૭ લી. ૧૫)

શ્લેષ્મ : ઠંડ (પા. ૬૮ લી. ૧૦)

પડાયતન : જુઓ (પા. ૬૧ લી. ૧૭)

સકલગામી : સદૃઢગામી; ફેરી-એક વાર જન્મ લેનાર જુઓ
અનાગામી (પા. ૩૭ લી. ૬)

સકાયદિદ્ધિ : જુઓ સત્કાયદિદ્ધિ :

સંજ્ઞાવેદયિતનિરોધ : જુઓ સંજ્ઞાવિનયિતનિરોધ

સતિપટ્ટાન (મુત્ત પા. ૬૬) : (જુઓ) સમ્યક્પરિચય

સત્કાય : જુઓ પા. ૨૬૮-૨૬૯

સતકાયજ્યુષ્ઠિઃ દેહમાં આત્મા ઈ એવી જ્યુષ્ઠિ
 સતપુરુષધર્મઃ જુઓ આર્યધર્મ (પા. ૧ લી. ૧૦)
 સમજામુવમુત્ત (પા. ૬) : સર્વપ્રકારના આસનોનું સૂત્ર
 સમ્પ્રદાયારીઃ સદાચારી (પા. ૩૩ લી. ૭)
 સમતિક્રમઃ (કોઈ દિવસને) વટાવી જાય તે (પા. ૪૮ લી. ૧૮)
 સમયવિમોક્ષઃ તાત્કાલિકવિમુક્તિ (જુઓ અસમયવિમુક્તિ)
 સમાધિઃ જુઓ પા. ૨૭૦ લી. ૨૨
 સમાધિનાં નિમિત્તઃ જુઓ પા. ૨૭૦ લી. ૨૩.
 સમાધિપરિચ્છારઃ જુઓ પા. ૨૭૦ લી. ૨૪
 સમાધિભાવનાઃ જુઓ. પા. ૨૭૦ લી. ૨૫
 સમાપત્તિઃ જુઓ ટીકા પા. ૫૪ લી. ૧૦
 સમાહિતઃ શાન્તિવાણું; સમાધિ પામેલું.
 સમીચીનઃ યમાર્ગ; યોગ્ય (પા. ૪૨ લી. ૧૫)
 સમુદયઃ ઉત્પત્તિ (પા. ૫૮ લી. ૯)
 સમ્માદિદ્ધિ (સુત પા. ૫૬) : સમ્યગદર્શિ
 સમ્યક્ઃ સારું; ઉત્તમ.

સમ્યક્ દર્શિઃ દુઃખ, દુઃખસમુદય, દુઃખનિરોધ અને
 દુઃખનિરોધમઘી માર્ગ એ ચાર આર્યસત્યો, તથા જગત
 અનિત્ય છે, પ્રપંચ દુઃખમય છે અને આત્મા નામે અવિનાશી
 તથા અનિકારી પદાર્થ નથી પણ તે કર્માનુસારે બદલાતાં
 ઈ આવા ધર્માર્થજ્ઞાનને સમ્યક્ દર્શિ કહે છે.

સમ્યક્ સંકલ્પઃ નીચેના ત્રણ સંકલ્પોને સમ્યક્ સંકલ્પ કહે
 છે. (૧) નૈષ્કલ્મ્ય સંકલ્પ એટલે કે એકાંતવાસસુખની
 આવડ (૨) અજ્યાપાદ સંકલ્પ એટલે પ્રાણીમાન વપર
 શુદ્ધ પ્રેમ, અને અચિદ્વિસા સંકલ્પ એટલે બીજને કે
 પોતાને ત્રાસ ન થાય એવી ઇચ્છા.

સમ્યક્ વાચાઃ જુદું ન મોત્તરું, ચાકી ન આપી. કોર શબ્દ ન
 બોલવા અને રૂવા બોલવા ન કરવું તે.

સમ્યક્ ક્રમોન્તા (કર્મ) : હિંસા ન કરવી, ચોરી ન કરવી અને
પરદારાગમન ન કરવું તે.

સમ્યક્ આજીવ : ખોટી રસ્તે આજીવિકા ન કરતાં સન્માર્ગે
કરવી તે.

સમ્યક્ વ્યાયામ : ખરાબ વિગ્રહ મનમાં ન આવે તથા તેમને
ઉત્પન્ન થવાની સગવડ ન મળે તે માટેનો પ્રયત્ન, મનમાં
ઉત્પન્ન થયેલ ખરાબ વિચારોનો નાશ કરવાનો પ્રયત્ન,
જે સુવિચાર મનમાં ઉત્પન્ન થયેલો નથી તે ઉત્પન્ન
કરવાનો પ્રયત્ન, અને જે સુવિચાર મનમાં ઉત્પન્ન થયેલો છે
તેને વધારવાનો પ્રયત્ન—તે.

સમ્યક્ સ્મૃતિ : શરીર અપવિત્ર વસ્તુઓનું બનેલું છે એ વિશેષ
બચત રાખવો, શરીરની સુખદુઃખાદિ વેદનાઓનું વારંવાર
અવલોકન કરવું, સ્વચ્છિત્તનું અવલોકન કરવું અને પ્રતીત્ય-
સમુત્પાદ વગેરે તાર્કિક વસ્તુઓનું ચિંતન કરવું તે.

સમ્યક્ સમાધિ : સકળ કામવાસનાઓ અને ઇતર દુષ્ટ વૃત્તિઓનો
નિરોધ કરી ચાર ધ્યાન પ્રાપ્ત કરવાં તે.

સર્વવસ્તુજ્ઞતા : સર્વવસ્તુઓનો સમૂહ (પા. ૨ લી. ૫)

સંકલ્પ (સુત્ર પા. ૪૭) : ધસીને સારું કરવું તે (જુઓ ટીકા
પા. ૫૪ લી. ૧૫) (૨) સાધુવૃત્તિ (પા. ૪૭ લી. ૧૬)

સંધારિ : ઓવર (પા. ૨૫૫ લી. ૧૮)

સંધાતુસ્સતિ : જુઓ ટીકા પા. ૪૫ લી. ૧૨

સંજ્ઞા : જુઓ પા. ૨૬૨ લી. ૧૬

સંજ્ઞાવેદયિતનિરોધસમાપન્તિ : જુઓ પા. ૨૭૨ લી. ૧૬.

સંપુર્ણિ : જુઓ ટીકા પા. ૧૫૫ લી. ૧૬.

સંથામાર : સમાચૂહ (પા. ૨૧૭ લી. ૧૬)

સંદષ્ટિક : સમ્યક્ દર્શન જેમાં છે તેવું. (પા. ૨૪૭ લી. ૧૧)

સંયોધિ : જુઓ ટીકા પા. ૫ લી. ૭

સંયોદ્યંગ (સાત) : જુઓ પા. ૭૧ લી. ૨૪, લી. ૧૨

સંલિપિ પ્રલાપ : વૃથા બળકીડે,

સંયોગન : બંધન (જુઓ ટીકા પા. ૩૨-૪૦) (જુઓ અનાગમી)

સંવર : વેધ; સંવમ (પા. ૧૭૨ લી. ૨૫)

સંવાહન : મસળવું-હાળવું તે (પા. ૧૪૮ લી. ૧૭)

સંવૃત : ઢોંઢું; રોઢું.

સંસ્કાર : જુઓ પા. ૬૩ લી. ૩; જુઓ પા. ૨૭૧ લી. ૨

સંસ્કૃત : જુઓ ટીકા પા. ૨૭૬ લી. ૧

સારંગ : અદેખાઈ (પા. ૧૭ લી. ૧૨)

સાલેચક્રચુપ્ત (પા. ૨૫૭) : સાલા મામતા બાલોળેને આપેલા
ઉપદેશનું સૂત્ર

સાવધાની : જુઓ ટીકા પા. ૧૨ લી. ૭

સીલચળતપરામાસો : મત, ઉપવાસ વગેરે પર વિશ્વાસ

સુખજીવન : જુઓ ટીકા પા. ૫૪ લી. ૧૨

સુખા વેદના : જુઓ પા. ૨૭૨ લી. ૨૦

સુગત : મરણ પછી સારી ગતિ પામનારો (પા. ૪૨ લી. ૫)

સુધારા (અન્ન) : મિથાન્ન (પા. ૪૩ લી. ૧)

સુત : સૂત્ર, સંક્ષિપ્ત વાક્ય [૨] (સામાન્ય રીતે) જુઓ ઉપદેશ
(પા. ૧૩૮ લી. ૧)

સેખ : જુઓ ટીકા પા. ૪ લી. ૬

સેનાસન : રહેવાની જગ્યા (પા. ૬ લી. ૨૫)

સેતાપન્ન : જુઓ ટીકા પા. ૩૬ લી. ૨૪ (જુઓ અનાગમી)

સૌમનસ્ય : માનસિક સુખ (પા. ૨૪ લી. ૫)

સ્કંધ (પાંચ) : જુઓ પા. ૭૧ લી. ૬ (૧) કપસ્કંધ (પૃથ્વી, અપ્, તેજ અને વાયુ એ ચાર મહાબૂત) (૨) વેદના (સુખકારક, દુઃખકારક અને ઉપેક્ષાવેદના) (૩) સંજ્ઞા (ધર, જાદુ વગેરે મૂર્ત કે અમૂર્ત પદાર્થોને એક બીજાથી જિન નામે આપનારી શક્તિ) (૪) સંસ્કાર. તે ત્રણ છે. કુસાર, સંસ્કાર (જેવા કે પ્રેમ ઇ.) અકુસારસંસ્કાર. (જેવા કે લોભ, દેવ વગેરે)

અન્યાર્થસંસ્કાર (જેવા કે અમુક પદાર્થની અભિરુચિ અથવા અમુક કાર્ય કરવાની આત્મકતા) (૫) વિજ્ઞાન (ચક્ષુ, શ્રોત્ર, ગ્રાણી, જિહ્વા, કાંથ અને મન એ ૭ વિજ્ઞાનને વિજ્ઞાનસ્થ કહે છે)

સ્કંધ (ત્રણ) : જીઓ પા. ૨૭૦ લી. ૧૪

સ્થવિર : જીઓ દીકા પા ૧૯ લી. ૬

સ્થૂલ : કઠોરતા (પા. ૧૭ લી. ૧૧)

સ્નાનીય ચૂર્ણ : નાહવા માટેનું ચૂર્ણ (પા. ૨૫૨ લી. ૨૬)

સ્પર્શ : (જીઓ પા. ૬૧ લી. ૧૫) ઇન્દ્રિયનો વિષય સાથે સંપર્ક

સ્પૃહા (દ્રષ્ટિ) : ચંચળતા, અનિશ્ચિતતા

સ્મૃતિ : ભૂતિ (૨) યાદશક્તિ (પા. ૬૧ લી. ૧)

સ્મૃતિસંગ્રહ : સ્વરચતા; એકાગ્રતા (પા. ૧૮૦ લી. ૯)

સ્મૃત્યુપસ્થાન (આર) : (જીઓ પા. ૬૬) ભૂતિનાં સાધન. [જીઓ.

સુહૃદ્વીલાસારસચંદ્ર ભા. ૩ પ્રકરણ ૨૩]

સ્વેદ : પરસેવો (પા. ૬૮ લી. ૧૦)

હી : પોતાને જ ખરાબ કામ કરતાં ચારમ લાગે છે તે. ખીનની ચારમ લાગે તેને આવત્રપા કહે છે. [પા. ૨૫૦ લી. ૧૪]

શુદ્ધિપત્ર

પાન	લીંદી	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૨	૩	આકિચ્ચઆયતન	આકિચ્ચઆયતન
૧૫	૭	પાણી	પ્રાણી
૧૬	૨	અનુવત્તે તિ	અનુવત્તેતિ
૩૨	૬	ભોજનોત્તરદાયકાએ	ભોજનોત્તર દાયકાએ
૪૧	મધાણું	વત્પથૂપમસુત	વત્પથૂપમસુત
૬૨	૧	કામ આયતન	કાય આયતન
૬૪	૯	અલોભનો એટલે	અલોભ એટલે
૭૨	૧૬	અહર્ત્વ અનામામિત્વ	અહર્ત્વ અથવા અનામામિત્વ
૮૩	૧૫	કેટલાક	કેટલાંક
"	૧૬	એટલા	એટલાં
"	૨૫-૨૬	આંતરજ્ઞાન	આંતરજ્ઞાન
૮૫	૧૪	બાહ્ય	બાહ્ય
૯૪	મધાણું	મહાદુઃખકળધેસુત	મહાદુઃખકળધેસુત
૯૫	"	"	"
૯૭	"	"	"
૯૯	"	"	"

૧૦૫	૧૧	અનુરુદ્ધ	અનુરુદ્ધ
૧૧૧	૨	માણે છે	માને છે
૧૧૩	ટિપ્પણ	પેચ્યાલં	પેચ્યાલં
૧૩૬	૪	અરિદ્ધ	અરિદ્ધ
૧૩૭	૩	બળી ગયેલા	સળગેલા
૧૪૯	૨	(બ્રાન્ત ચિત્તા)	(બ્રાન્તચિત્તા)
૧૫૦	૧૦	અસંસૃષ્ટ	અસંસૃષ્ટ
૧૫૫	૨	સીલસંપદીકથા	સીલસંપદાકથા
૧૬૦	૧૦	વિઝાહાંચ આયતન	વિઝાહાંચઆયતન
૧૬૩	૫	દીલને	દિલને
૧૭૩	૧૬	સંજ્ઞાવેદયિત નિરોધ	સંજ્ઞાવેદયિતનિરોધ
૧૭૭	૧૩	હલકા કુળમાં	હલકા કુળમાં
૧૮૦	૮	ઇદ્રિયસંવર	ઇદ્રિયસંવર
૧૮૫	૨૦	બાહ્ય એવા એવા	બાહ્ય એવા
૧૯૪	૬	પૂરણ કરસપ	પૂરણ કરસપ
"	૭	વેલકુંપુત	વેલકુંપુત
૨૦૭	૩	સારિપુત-જેમ	સારિપુત :- "જેમ
૨૩૩	૨	કડછી મગ, કડછી વટાણા	કડછી મગ, કડછી કળથી, કડછી વટાણા
૨૩૮	મયાણું	ચૂળતણ્ણાસંખમસુત	ચૂળતણ્ણાસંખમસુત
"	૬	વિમુક્ત	વિમુક્ત
૨૩૯	મયાણું	ચૂળતણ્ણાસંખમસુત	ચૂળતણ્ણાસંખમસુત
૨૪૩	૩	ઉત્પન્ન થનાર	ઉત્પન્ન ન થનાર
૨૪૫	૧૪	ઉત્પન્ન થયેલ	ઉત્પન્ન થનારા
"	૧૬	સ્પર્શ્ય	સ્પર્શ્ય
"	૧૭	સ્પર્શ્યોનો	સ્પર્શ્યોનો
૨૫૨	૨૩	સ્નાનીય	સ્નાનીય
૨૫૫	૧૩	વગેરે	વગેરે

૨૬૩	૬	પ્રહાણ	પ્રહાણ
૨૬૫	૧૭	ચિત્રસંસ્કાર	ચિત્રસંસ્કાર
"	૨૩	ચિત્તવિમુક્તિ	ચિત્તવિમુક્તિ
૨૬૬	૮	" વિસાખ-	વિસાખ-
"	૨૨	સંસ્કાર આત્મા	સંસ્કારમાં આત્મા
૨૭૧	૨	કામસંસ્કાર	કામસંસ્કાર
૨૭૨	૧	ધ૦-" ને સમાપ્તિમાં	ધ૦-" ને સમાપ્તિમાં
૨૬૧	૧૪	સમાજ-	સમાધિ-
૨૬૩	૪	ધ્યાન	જ્ઞાન
૨૬૮	૧૭	કામ	નામ
૩૦૧	૨૦	કરી દે	કરી દો
૩૦૨	૧૧	આહારમાંની	આહાર